

Ιστορία

του Νεότερου
και
Σύγχρονου Κόσμου
από το 1453 μ.Χ.
έως σήμερα

Α΄ ΕΠΑ.Λ.
ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Ιστορία

του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου
από το 1453 μ.Χ. έως σήμερα

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΡΧΙΚΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Θεόδωρος Κατσουλάκος, Δρ. Ιστορίας
Αναστασία Κυρκίνη, Δρ. Ιστορίας, Μόνιμος Πάρεδρος Π.Ι.
Γιάννης Μπαφούνης, Δρ. Ιστορίας, Δ/ντής Σιβιτανιδείου
Σχολής
Γιώργος Σμπιλίρης, Δρ. Ιστορίας, εκπ/κός Β'θμιας εκ/σης,
κλάδου ΠΕ 2

ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ

Διονύσιος Μελάς, Σύμβουλος στο Π.Ι.

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΚΡΙΣΗΣ

Κουλούρη Χριστίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παν/μίου
Θράκης
Μεταξάκη Φωτεινή, Δρ. Ιστορίας, φιλόλογος, Εκπ/κός
Β'θμιας Εκπ/σης
Σανουδάκης Αντώνιος, Δρ. Ιστορίας, Σχολικός Σύμβουλος

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Μαρία Κλειδωνάρη, εκπ/κός Β'θμιας εκ/σης, κλάδου ΠΕ 2

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Ψηλογιαννοπούλου Ειρήνη, Εκπ/κός Β'θμιας

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΜΕΣΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ - ΠΡΟΕΚΤΥΠΩΣΗ

COSMOSWARE, Φίλιππος Λέτζης, Αγ. Ιωάννου 53,
Αγ. Παρασκευή, τηλ.: 60.13.922, fax: 600.16.42,
e-mail: cosmoware@ath.forthnet.gr

Ενέργεια 2.3.2.

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

Σταμάτης Αλαχιώτης

Καθηγητής Γενετικής Πανεπιστημίου Πατρών
Πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Επιστημονικός Υπεύθυνος του Έργου:

Γεώργιος Βούτσινος

Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Υπεύθυνος του Τομέα των Γενικών Μαθημάτων

Αριστείδης Δασκαλάκης

Πάρεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Εικόνα του εξωφύλλου:

1. Ο Φουκώ με το περίφημο εκκρεμές του αποδεικνύει ότι η Γη κινείται γύρω από τον εαυτό της.
2. Τηλέφωνο του Τ. Έντισον. Δεκαετία του 1880.
3. Μοντέλο του IRAS του διαστημοπλοίου που χρησιμοποιείται στην αστρονομία υπέρυθρου.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΑΝΕΚΔΟΣΗΣ

Η επανέκδοση του παρόντος βιβλίου πραγματοποιήθηκε από το Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών & Εκδόσεων «Διόφαντος» μέσω ψηφιακής μακέτας

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Θεόδωρος Κατσουλάκος, Αναστασία Κυρκίνη,
Γιάννης Μπαφούνης, Γιώργος Σμπιλίρης

Η συγγραφή και η επιστημονική επιμέλεια του βιβλίου πραγματοποιήθηκε
υπό την αιγίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου

Ιστορία

του Νεότερου και Σύγχρονου Κόσμου
από το 1453 μ.Χ. έως σήμερα

Α΄ ΕΠΑ.Λ.
ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
«ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το βιβλίο αυτό περιλαμβάνει την ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) ως τις μέρες μας. Πρόκειται για μια μακρά χρονική περίοδο στη διάρκεια της οποίας συνέβησαν κοσμοϊστορικές αλλαγές στον πλανήτη μας. Νέες περιοχές και ήπειροι, άγνωστες ως τότε στην ανθρωπότητα, ανακαλύφθηκαν και εξερευνήθηκαν, κραταιές αυτοκρατορίες άκμασαν και κατέρρευσαν, νέα κράτη αναδύθηκαν στον παγκόσμιο χάρτη, πόλεμοι και επαναστάσεις συγκλόνισαν τους κατοίκους όλων σχεδόν των περιοχών της γης. Ραγδαίες ήταν, εξάλλου, οι ιδεολογικές, οι οικονομικές και οι κοινωνικές εξελίξεις. Οι εξελίξεις αυτές συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στην πρόοδο του πνευματικού πολιτισμού. Η Τέχνη, η Τεχνολογία, η Επιστήμη, τα Γράμματα έδωσαν έργα πανανθρώπινης εμβέλειας και άνοιξαν νέους ορίζοντες στη ζωή και στη σκέψη των ανθρώπων.

Στις λίγες σελίδες αυτού του βιβλίου οι συγγραφείς του δεν φιλοδοξούμε, βέβαια, να καλύψουμε με επάρκεια όλον αυτό τον ιστορικό πλούτο. Είναι αυτονόητο ότι πολλά σημαντικά θέματα της ελληνικής και της παγκόσμιας ιστορίας έχουν παραλειφθεί ή αναφέρονται εντελώς συνοπτικά. Στόχος της εργασίας μας είναι να δείξουμε στους μαθητές της Α' τάξης των ΕΠΑ.Λ., στους οποίους και απευθύνεται το βιβλίο, το συναρπαστικό ταξίδι που πραγματοποίησε η ανθρωπότητα στη μεγάλη περιπέτεια της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας της. Ελπίζουμε ότι με το βιβλίο μας θα δώσουμε στους μαθητές όχι μόνο μια βασική ιστορική πληροφόρηση αλλά κυρίως τη δυνατότητα να κατανοήσουν τον κόσμο που μας περιβάλλει και να εκτιμήσουν τη σημερινή πρόοδο της Ελλάδας και του κόσμου ως ένα σταθμό στο μακρύ και δύσβατο μονοπάτι της ιστορικής εξέλιξης.

Η εικονογράφηση και τα γραπτά παραθέματα έχουν διπλό ρόλο: επιδιώκουν όχι μόνο να καταστήσουν το βασικό κείμενο του βιβλίου περισσότερο ενδιαφέρον και ελκυστικό αλλά κυρίως να δώσουν κατά τη διάρκεια της διδακτικής πράξης εναύσματα για προβληματισμό και για κριτική εμβάθυνση. Η ανάπτυξη της ιστορικής σκέψης και της ιστορικής συνείδησης των μαθητών αποτελεί ασφαλώς τον τελικό μας σκοπό, για την επίτευξη του οποίου στηριζόμαστε ανεπιφύλακτα στην επιστημονική συγκρότηση και στο μεράκι των συναδέλφων που θα αξιοποιήσουν τις δυνατότητες του βιβλίου και θα θεραπεύσουν τις πιθανές αδυναμίες ή παραλείψεις του.

Οι Συγγραφείς

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ : ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ ΕΩΣ

ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΒΙΕΝΝΗΣ (από 1453-1815 μ.Χ.).....1

Α. ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ.....3

1. Οι εξελίξεις στην Ευρώπη.....3
  - α. Οι γεωγραφικές ανακαλύψεις και οι συνέπειές τους.....3
  - β. Οι πνευματικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις.....4
  - γ. Η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση και η συμβολή της στη δημιουργία εθνικών κρατών...4
  - δ. Πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη.....5
2. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία.....6
  - α. Η εποχή της ακμής.....6
  - β. Η παρακμή.....7Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....8

Β. ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ.....9

- Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....10

Γ. Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ.....11

1. Η έκρηξη της λαϊκής δυσαρέσκειας.....11
  2. Τα κυριότερα μέτρα της Επανάστασης.....12
  3. Η περίοδος της Τρομοκρατίας και το Διευθυντήριο.....13
  4. Ο Ναπολέων Βοναπάρτης (1769-1821).....14
  5. Η σημασία της Γαλλικής Επανάστασης.....14
- Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....15

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ (15ος-18ος αι.).....17

ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΤΕΧΝΕΣ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ.....19

1. Το κίνημα του Ανθρωπισμού και η Αναγέννηση.....19
  2. Η αναγέννηση στην Τέχνη.....19
  3. Η επιστημονική ανάπτυξη.....23
  4. Πολιτισμικές σχέσεις ανάμεσα στην Ευρώπη και τον υπό ξένη κυριαρχία ελληνισμό.....24
- Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....25*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ : Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ.....27

A. ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ.....29

- Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....30*

B. ΕΘΝΙΚΑ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ.....31

1. Τα κινήματα της δεκαετίας 1820-1830.....31
  2. Η «άνοιξη των λαών».....33
  3. Η εθνική ενοποίηση της Ιταλίας και της Γερμανίας.....34
  4. Πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες των φιλελεύθερων κινήματων.....35
- Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....35*

Γ. Ο ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ.....36

1. Ιστορικό Διάγραμμα της Επανάστασης.....36
  2. Δυνάμεις Εμπολέμων.....38
    - α. Τούρκοι.....38
    - β. Έλληνες.....39
  3. Πολεμική Τακτική.....40
  4. Ανταγωνισμοί γύρω από την άσκηση εξουσίας.....43
  5. Η διπλωματική πλευρά του Αγώνα.....45
  6. Η Διακυβέρνηση του κράτους από τον Καποδίστρια.....47
- Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....48*

Δ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ.....49

- Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....52*

Ε. ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ.....53

- Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....54*

ΣΤ. ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ.....55

- Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....56*

Z. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ.....	57
1. Η εκμηχάνιση της παραγωγής.....	57
2. Μεταφορές-συγκοινωνίες.....	58
3. Η εξάπλωση της Βιομηχανικής Επανάστασης σε άλλες χώρες.....	59
Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....	60
Η. Η ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΚΗΣ ΕΞΑΠΛΩΣΗΣ.....	61
1. Η ορμή προς την αποικιοκρατία.....	61
2. Τα κυριότερα αποικιακά κράτη και ο μεταξύ τους ανταγωνισμός.....	63
3. Οι συνέπειες της αποικιοκρατίας.....	64
Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....	65
Θ. ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟ.....	66
Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....	67
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ : ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ.....	69
A. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΣΚΗΝΗ.....	71
1. Το διεθνές πλαίσιο.....	71
2. Ο θρίαμβος της επιστήμης.....	72
3. Τα γράμματα και οι τέχνες της νέας εποχής.....	75
B. Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ.....	80
Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....	82
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ : Η ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ (20ος ΑΙΩΝΑΣ).....	83
A. ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ου ΑΙΩΝΑ.....	85
1. Βαλκανική αντιπαλότητα.....	85
2. Πολιτικά κινήματα και βαλκανικές σχέσεις.....	86
3. Οι Βαλκανικοί πόλεμοι.....	87
Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....	90
B. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1914-1918).....	92
1. Τα αίτια του πολέμου. Τα μέτωπα.....	93
2. Εθνικός Διχασμός στην Ελλάδα.....	94
3. Προς το τέλος.....	96
Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....	98

Γ. Η ΟΚΤΩΒΡΙΑΝΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΡΩΣΙΑ.....	99
1. Επικράτηση και απήχηση της επανάστασης.....	99
2. Κύρια γνωρίσματα του σοβιετικού καθεστώτος.....	101
<i>Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....</i>	<i>102</i>
 Δ. Ο ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1918-1923).....	103
1. Πρώτη φάση: η πορεία προς το διπλωματικό “θρίαμβο” (1919-1920).....	104
2. Δεύτερη φάση: από τη διεύρυνση στη συρρίκνωση (1921-1922).....	105
3. Η συνθήκη της Λωζάννης.....	108
4. Ένας απολογισμός.....	108
<i>Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....</i>	<i>109</i>
 Ε. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΔΥΟ ΠΟΛΕΜΩΝ.....	110
1. Οικονομική κρίση (1929-32).....	110
2. Πολιτική κρίση· η ανάπτυξη των φασιστικών καθεστώτων.....	111
3. Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο.....	113
<i>α. Η πολιτική κατάσταση.....</i>	<i>113</i>
<i>β. Οικονομία και κοινωνία. Το προσφυγικό πρόβλημα.....</i>	<i>115</i>
<i>γ. Η βαλκανική πολιτική των Δυνάμεων.....</i>	<i>117</i>
<i>Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....</i>	<i>118</i>
 ΣΤ. Ο Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ.....	119
1. Με βήμα ταχύ προς τον πόλεμο.....	119
2. Στη δίνη του πολέμου.....	119
3. Ένας απολογισμός.....	122
4. Η Ελλάδα στον πόλεμο.....	124
<i>α. Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος.....</i>	<i>124</i>
<i>β. Γερμανική εισβολή.....</i>	<i>125</i>
<i>γ. Κατοχή και Εθνική Αντίσταση.....</i>	<i>126</i>
<i>δ. Ο εμφύλιος πόλεμος (1946-49).....</i>	<i>128</i>
<i>Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....</i>	<i>131</i>
 Ζ. Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ.....	132
1. Η εικόνα του μεταπολεμικού κόσμου	132
<i>α. Ευρώπη.....</i>	<i>133</i>
<i>β. Αφρική.....</i>	<i>135</i>
<i>γ. Ασία.....</i>	<i>135</i>
<i>δ. Αμερική.....</i>	<i>138</i>
<i>ε. Αυστραλία.....</i>	<i>140</i>
<i>Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....</i>	<i>140</i>

2. Η Μεταπολεμική Ελλάδα.....	141
α. Ελπίδες, διάφρεση και αυτοπογίδεση (1945-1967).....	141
β. Στρατιωτική δικτατορία (1967-74).....	143
γ. Μεταπολίτευση (1974-1989).....	145
Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....	146
3. Προβλήματα κι Ελπίδες.....	147
α. Η Ευρώπη σήμερα	147
β. Προβλήματα που ζητούν λύση.....	150
- Υπερπληθυσμός.....	150
- Ανισότητα πλούτου.....	150
- Η προσφυγιά.....	150
- Ξενοφοβία, ρατσισμός, βία.....	150
- Επιδημικά νοσήματα - Ναρκωτικά.....	151
- Ρύπανση του περιβάλλοντος.....	152
γ. Ελπίδες.....	153
Ερωτήσεις - Δραστηριότητας.....	154

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ : ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ.....155

A. ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ.....	157
... όταν η πραγματικότητα ξεπερνάει τη “φαντασία”	157

B. ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ.....	161
1. Από την αμφισβήτηση στον “εκδημοκρατισμό”	161
2. Τέχνη και τεχνολογία. Οι νέες τέχνες.....	163
3. Οι τέχνες μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.....	166

Γ. ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΙΔΕΕΣ.....	167

Δ. Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ.....	168

E. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟ ΑΙΩΝΑ.....	169
Ερωτήσεις - Δραστηριότητες.....	172

Παράρτημα: Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ 16ο ΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΤΙΣ ΜΕΡΕΣ ΜΑΣ.....173

ΓΛΩΣΣΑΡΙ.....189

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....191

Κεφάλαιο 1ο

**Από την άλωση της Κωνσταντινούπολης
έως το συνέδριο της Βιέννης (1453 - 1815 μ.Χ.)**

Α'. ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

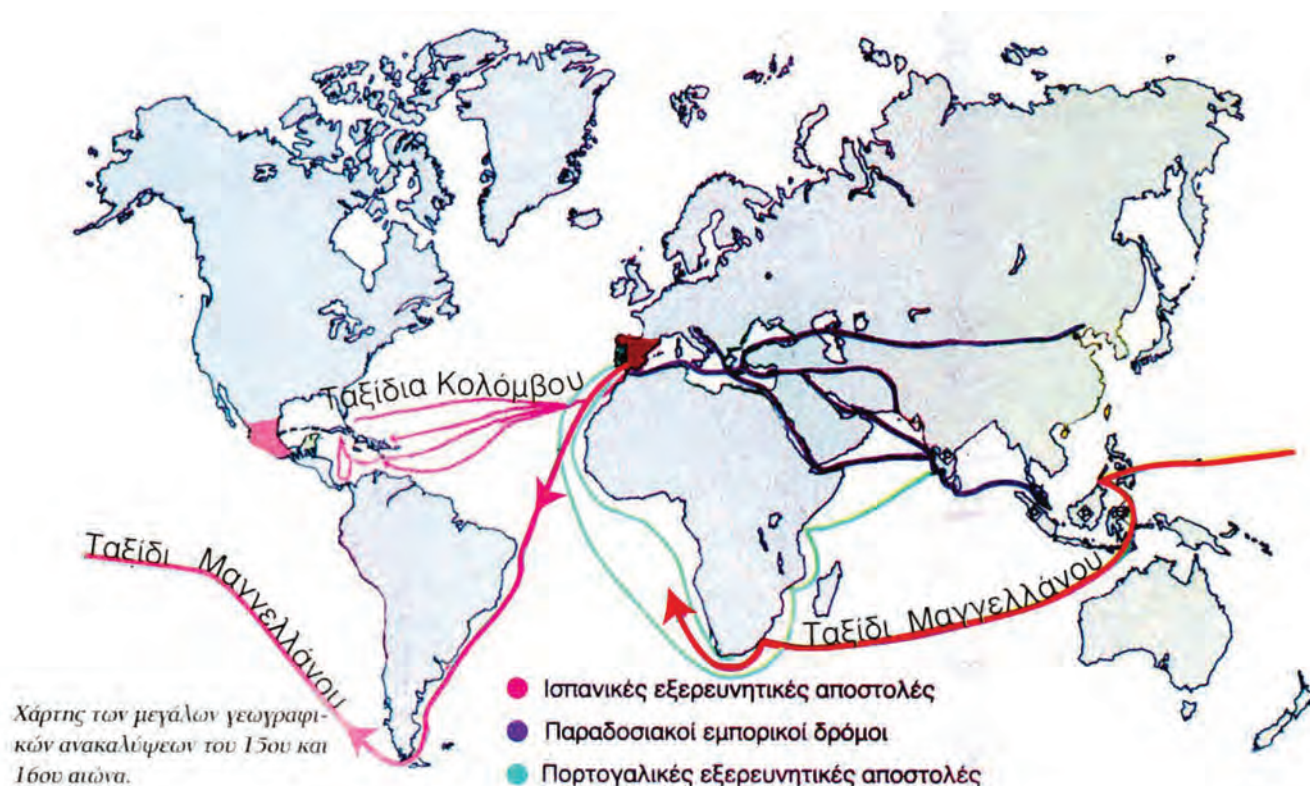
Στο διάστημα από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) έως το Συνέδριο της Βιέννης (1815) συνέβησαν στη Δυτική και Βόρεια Ευρώπη κοσμοϊστορικές αλλαγές, οι οποίες οδήγησαν στη δημιουργία του σύγχρονου κόσμου. Οι αλλαγές αυτές ήταν δημογραφικές, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, πνευματικές και καλλιτεχνικές. Αντίθετα, στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και στη Βαλκανική Χερσόνησο κυριάρχησε σε όλο αυτό το διάστημα η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία, παρά την ακμή που σημείωσε κατά τους δύο πρώτους αιώνες, δεν κατόρθωσε να ακολουθήσει τις ραγδαίες εξελίξεις του δυτικοευρωπαϊκού χώρου και από το 17ο αιώνα και εξής μπήκε σε τροχιά διοικητικής και οικονομικής παρακμής.

Οι Εξελίξεις στην Ευρώπη

α. Οι γεωγραφικές ανακαλύψεις και οι συνέπειές τους

Στα τέλη του 15ου αιώνα στη Δυτική Ευρώπη παρατηρείται μεγάλη δημογραφική ανάπτυξη, η οποία οφειλόταν ως ένα βαθμό στην υποχώρηση των επιδημιών που είχαν ταλαιπωρήσει το μεσαιωνικό κόσμο, αλλά και στην αύξηση της γεωργικής της παραγωγής. Παράλληλα τελειοποιούνται τα τεχνικά μέσα για την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας και γίνεται έτσι δυνατή η πραγματοποίηση υπερπόντιων ταξιδιών και μεγάλων γεωγραφικών ανακαλύψεων.

Οι γεωγραφικές αυτές ανακαλύψεις διεύρυναν τα όρια του τότε γνωστού κόσμου, βεβαίωσαν τη σφαιρικότητα της Γης, αποκάλυψαν την ύπαρξη άγνωστων έως τότε χωρών και ηπείρων (με αποκορύφωμα την ανακάλυψη της Αμερικής το 1492 από το Χριστόφορο Κολόμβο) και πλούτισαν τις γνώσεις των ανθρώπων. Οι Ευρωπαίοι γνώρισαν νέους πολιτισμούς και συστήματα αξιών και άρχισαν να θέτουν υπό αμφισβήτηση τις αξίες που τους είχε κληροδοτήσει ο Μεσαίωνας.

Ο Χριστόφορος Κολόμβος αποβιβάζεται στην ακτή του νησιού που ονόμασε San Salvador.
Έργο του Φρ. Κεμελμάγιερ

Η αφθονία των πολύτιμων μετάλλων που μεταφέρθηκαν στην Ευρώπη από τις νέες χώρες έδωσε τεράστια ώθηση στο εμπόριο και στην οικονομία γενικότερα. Αναδύθηκε τότε, μέσα από τις καινούργιες συνθήκες που δημιουργήθηκαν, ένας νέος κοινωνικός τύπος, ο τύπος του επιχειρηματία, του μεγαλέμπορου και του χρηματιστή - τραπεζίτη. Οι Μέδικοι στη Φλωρεντία το 15ο αιώνα και αργότερα οι Φούγκερ στη Νότια Γερμανία υπήρξαν οι χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι του νέου αυτού κοινωνικού τύπου. Με τις επιχειρηματικές αυτές δραστηριότητες γεννήθηκε στην Ευρώπη ο εμπορικός καπιταλισμός.

β. Οι πνευματικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις

"Ο τραπεζίτης και η σύζυγός του"
Πίνακας Ολλανδού ζωγράφου που φιλοτεχνήθηκε το 1514 και φυλάσσεται στο Λούβρο (Οδηγός Μουσείου Λούβρου). Απεικονίζει το νέο πνεύμα στην ευρωπαϊκή οικονομία την εποχή που άρχισαν να διακρίνονται οι μεγάλοι τραπεζίτες.

Την ίδια περίπου εποχή οι Ευρωπαίοι γοητεύτηκαν από την κλασική αρχαιότητα. Την επαφή των Ευρωπαίων με την αρχαία ελληνική γραμματεία ενίσχυσαν και συστηματοποίησαν οι Έλληνες λόγιοι που κατέφυγαν στη Δύση μετά την οθωμανική προέλαση στις βυζαντινές περιοχές. Το θερμό ενδιαφέρον για τις αξίες της κλασικής αρχαιότητας εξελίχτηκε σταδιακά σε ένα πνευματικό κίνημα που έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στις κλασικές σπουδές και ονομάστηκε Ανθρωπισμός. Ο Ανθρωπισμός συνδέθηκε κατά το 15ο και ιδίως το 16ο αιώνα με μια πρωτοφανή πνευματική και καλλιτεχνική έκρηξη, την Αναγέννηση, για την οποία θα γίνει λόγος και σε επόμενο κεφάλαιο. Η πνευματική άνθηση του 15ου και του 16ου αιώνα συνεχίστηκε και τους επόμενους αιώνες με μεγάλες επιδόσεις, κυρίως στις φυσικές επιστήμες. Το 17ο και το 18ο αιώνα διατυπώθηκαν επιστημονικές θεωρίες και έγιναν εφευρέσεις (π.χ. η τελειοποίηση της ατμομηχανής από το Σκωτσέζο Τζέιμς Βατ) που άνοιξαν το δρόμο για κοσμοϊστορικές αλλαγές στην οικονομική και κοινωνική ζωή, όπως ήταν η βιομηχανική επανάσταση. Η κορύφωση όμως της πνευματικής και φιλοσοφικής σκέψης των Ευρωπαίων κατά την περίοδο που εξετάζουμε ήταν το κίνημα του Διαφωτισμού κατά το 18ο αιώνα, που καταπολέμησε την αυθεντία και διακήρυξε την αξία του ορθολογισμού.

γ. Η Θρησκευτική Μεταρρύθμιση και η συμβολή της στη δημιουργία εθνικών κρατών

Στις αρχές του 16ου αιώνα η παπική εξουσία δέχτηκε ισχυρό πλήγμα από το κίνημα της Θρησκευτικής Μεταρρύθμισης, της οποίας πρωτεργάτης υπήρξε ο Μαρτίνος Λούθηρος (1483-1546) στη Γερμανία. Η μεταρρύθμιση του Λουθήρου και άλλα παράλληλα μεταρρυθμιστικά κινήματα,

όπως π.χ. ο καλβινισμός, σύντομα επεκτάθηκαν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, προκαλώντας την αντίδραση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Ανάμεσα στους οπαδούς του πάπα και τους προτεστάντες (διαμαρτυρούμενους), όπως ονομάστηκαν οι οπαδοί της Μεταρρύθμισης, έγιναν συγκρούσεις, κάποτε αιματηρές που συγκλόνισαν τον ευρωπαϊκό κόσμο έως τα μέσα του 17ου αιώνα και διέσπασαν την ενότητα της χριστιανικής Ευρώπης. Οι προτεστάντες, εκτός από τις αλλαγές που επέφεραν στο δόγμα και στη λατρεία, κατήργησαν τη χρήση της λατινικής ως γλώσσας της θείας λειτουργίας και την αντικατέστησαν με τις γλώσσες των χωρών τους. Συνέβαλαν έτσι στην ανάπτυξη των εθνικών λογοτεχνιών και αργότερα στη δημιουργία εθνικών κρατών.

Στα εθνικά κράτη η εξουσία συγκεντρώθηκε στα χέρια του ηγεμόνα, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις εξελίχθηκε σε απόλυτο μονάρχη (Γαλλία) με απεριόριστη δικαιοδοσία. Σε άλλες όμως περιπτώσεις, όπως στην Αγγλία, τη βασιλική εξουσία περιόρισε δραστικά το Κοινοβούλιο, ένα σώμα αντιπροσώπων των ευγενών και των αστών. Το αγγλικό πολίτευμα με την εξέλιξη αυτή έγινε ο πρόδρομος της σύγχρονης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Χαρακτικό που προπαγανδίζει τη θρησκευτική μεταρρύθμιση του Μ. Λουθήρου. Από τη μία πλευρά της ζυγαριάς ο Πάπας και τα σύμβολα του αξιώματός του και από την άλλη το Ευαγγέλιο. Η ζυγαριά γέρνει προς την πλευρά του Ευαγγελίου.

Ο Μαρτίνος Λούθηρος δικάζεται από τη Δίετα της Βορμς

Εκπρόσωπος του αρχιεπισκόπου της Τριρ: Σε ερωτώ, Μαρτίνε, απαρνείσαι ή δεν απαρνείσαι τα βιβλία σου και τις πλάνες που περιέχουν;

Λούθηρος: Δεν μπορώ να απαρνηθώ τίποτε, γιατί δεν είναι ούτε σωστό ούτε ασφαλές να στραφώ εναντίον της συνειδήσεώς μου. Ο Θεός ας με βοηθήσει. Αμήν

Αυτοκράτορας Κάρολος Ε': Αφού άκουσα χθες την πείσμονα υπεράσπιση του Λούθηρου, λυπούμαι γιατί επί τόσο χρόνο ανέβαλλα να ενεργήσω εναντίον του και εναντίον της ψευδούς διδασκαλίας του.... Θα ενεργήσω εναντίον του ως διαβόητου αιρετικού και σας ζητώ να πράξετε όπως μου υποσχεθήκατε. W. Durant, Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού, τομ. Στ., σελ. 422-423.

δ. Πολεμικές συγκρούσεις ανάμεσα στα ευρωπαϊκά κράτη

Εκτός όμως από τους θρησκευτικούς πολέμους σημειώθηκαν και άλλες συγκρούσεις ανάμεσα στις ισχυρές ευρωπαϊκές χώρες. Οι πόλεμοι αυτοί οφειλονταν στον ανταγωνισμό τους όσον αφορά την κυριαρχία όχι μόνο στον καθαρά ευρωπαϊκό χώρο αλλά και στις αποικίες που είχαν αποκτήσει στις άλλες ηπείρους μετά τις μεγάλες γεωγραφικές ανακαλύψεις. Ανάμεσα στους πολέμους αυτούς ξεχωρίζει ο Επταετής Πόλεμος (1757-1763), που θεωρείται από πολλούς ιστορικούς ως ο πρώτος πόλεμος που μπορεί να χαρακτηριστεί παγκόσμιος, αφού σ' αυτόν έλαβαν μέρος όλες σχεδόν οι ευρωπαϊκές δυνάμεις μαζί με τις υπερπόντιες αποικίες τους. Τόσο από τον Επταετή Πόλεμο όσο και από όλους σχεδόν τους πολέμους του 18ου αιώνα ωφελημένη βγήκε κυρίως η Αγγλία, η οποία εξελίχθηκε σε παγκόσμια ναυτική δύναμη.

Ανερχόμενη δύναμη ήταν και η Ρωσία, μια χώρα με τεράστια γεωγραφική έκταση, η οποία από τα τέλη του 17ου αιώνα είχε στρέψει το ενδιαφέρον της στη Δύση, χωρίς να εγκαταλείπει τα σχέδιά της για κυριαρχία στο χώρο της Ανατολικής Ευρώπης και της Ασίας. Εκεί όμως κυριαρχούσε ήδη η Οθωμανική Αυτοκρατορία.

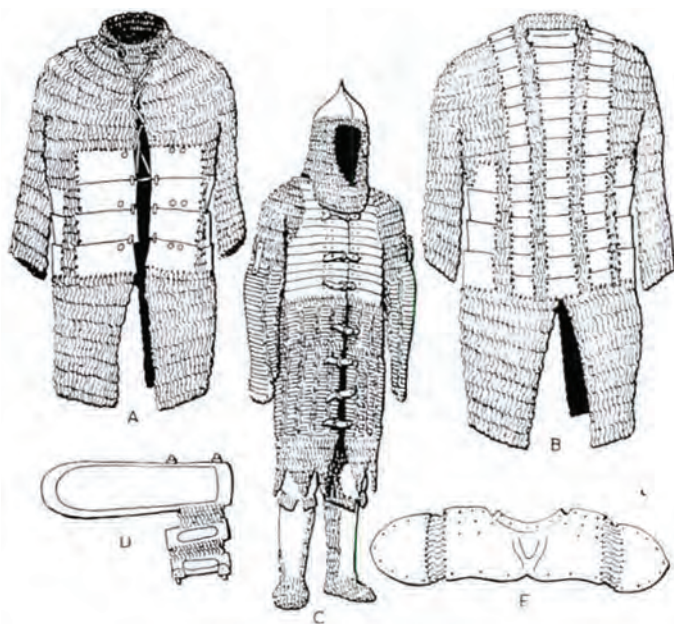

Το πρώτο κινητό πυροβολικό. Κανόνι του Καρόλου VIII που μεταφερόταν σε άμαξα και ακολουθούσε το στρατό κατά μήκος των ιταλικών δρόμων.

Παρίσι. Εθνική Βιβλιοθήκη.

α. Η εποχή της ακμής

Τουρκικές πανοπλίες τον 15ο-17ο αιώνα.

Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υάρκης.

τους να κυριεύσουν τη Βιέννη (1529, 1687) και την Κεντρική Ευρώπη, οι Οθωμανοί εξελίχθηκαν κατά το 16ο αιώνα σε βασικό παράγοντα της ευρωπαϊκής πολιτικής, αφού δυνάμεις, όπως η Γαλλία, ζητούσαν τη φιλία και τη συμμαχία τους (1536). Η πολιτική των Οθωμανών αξιοποίησε επίσης το πολιτικό πρόβλημα που είχε προκληθεί στην Ευρώπη από τη θρησκευτική Μεταρρύθμιση· υποστήριξε τους προτεστάντες, για να διαιωνίσει την πολιτική διάσπαση των ευρωπαϊκών χωρών και να αποτρέψει έτσι το ενδεχόμενο μελλοντικής σταυροφορίας των χριστιανών κατά του ισλαμικού κόσμου. Ωστόσο η διεθνής συγκυρία άρχισε να γίνεται δυσμενής για τους Τούρκους στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν Α', όταν επικράτησαν στον ευρωπαϊκό χώρο οι Ισπανοί. Τελευταία μεγάλη οθωμανική στρατιωτική επιτυχία ήταν η κατάκτηση της Κύπρου (1570-1571). Ακολούθησε η ήττα του οθωμανικού στόλου από τις ενωμένες δυνάμεις των δυτικοευρωπαϊκών χωρών και του πάπα έξω από τη Ναύπακτο. Από τότε η κατακτητική ορμή των Οθωμανών ανακόπηκε και η αυτοκρατορία τους άρχισε να παρακμάζει. Η μόνη σημαντική επιτυχία της ήταν η μακρά πολιορκία του Χάνδακα (1648-1669) και η κατάκτηση της Κρήτης, που εντυπωσίασε την Ευρώπη.

Στα χρόνια της ακμής του το οθωμανικό κράτος είχε εξασφαλίσει

Ενώ στη Δυτική και Βόρεια Ευρώπη σημειώνονταν οι εξελίξεις αυτές, οι κάτοικοι των νοτιοανατολικών περιοχών της και ιδίως της Βαλκανικής Χερσονήσου ζούσαν μια εντελώς διαφορετική πραγματικότητα. Η περιοχή αυτή είχε περάσει σταδιακά, κατά το 14ο και 15ο αιώνα, κάτω από την κυριαρχία των Οθωμανών Τούρκων. Οι Οθωμανοί, χάρη στις αλληπάλληλες στρατιωτικές επιτυχίες τους είχαν κατορθώσει να αναδειχτούν σε παγκόσμια δύναμη. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία έφτασε στο απόγειο της δύναμής της κατά τα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν Α' του Μεγαλοπρεπούς (16ος αιώνας). Ο οθωμανικός έλεγχος επιβλήθηκε στα πλουσιότερα κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου του κόσμου και το σουλτανικό θησαυροφυλάκιο κυριολεκτικά ξεχειλίζει από τα έσοδα των κατακτημένων περιοχών. Παρά την αποτυχία

Η οικογενειακή παντοδυναμία του Σουλεϊμάν Α'

Είμαι δούλος του Θεού και σουλτάνος αυτού του κόσμου με τη χάρη του Θεού· είμαι η κεφαλή της κοινότητας του Μωάμεθ· η δύναμη του Θεού και τα θαύματα του Μωάμεθ είναι συνοδοιπόροι μου· είμαι ο Σουλεϊμάν, εν ονόματι του οποίου διαβάζεται ο *χοστμπές* στη Μέκκα και τη Μεδίνα· στη Βαγδάτη είμαι ο σάχης, στην επικράτεια των Ρωμιών ο καίσαρας, στην Αίγυπτο ο σουλτάνος· στέλνω τους στόλους μου στις θάλασσες της Φραγκιάς, του Μαγρέμπ, της Ινδίας· είμαι ο σουλτάνος που πήρε το στέμμα και το θρόνο της Ουγγαρίας για να τα δώσει σ' έναν ταπεινό του σκλάβο κι όταν ο βοϊβόδας Πέτρου σήκωσε κεφάλι ενάντια μου, οι οπλές του αλόγου μου τον έλιωσαν καταγής, και κατέκτησα τη γη της Μολδαβίας,

Από επιγραφή του 1538 στην ακρόπολη του Μεντέρ. Βλ. Χαλίλ Ινάλτσικ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η κλασική εποχή, 1300-1600*, μετάφρ. Μ. Κοκολάκης, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια 1995, σ. 79

οικονομική και κοινωνική σταθερότητα. Είχε αυτάρκεια σε όλα τα βασικά προϊόντα (εισαγωγές από την Ευρώπη γίνονταν μόνο σε είδη πολυτελείας) και η κρατική διοίκηση, αυστηρά συγκεντρωτική, ασκούσε έλεγχο και εξασφάλιζε την τάξη σε όλες τις περιοχές του αχανούς κράτους. Όλοι γνώριζαν πόσους φόρους έπρεπε να πληρώσουν και η κεντρική εξουσία τους προστάτευε από τυχόν τοπικούς καταχραστές.

Χάρτης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο απόγειο της ακμής της (17ος αι.)

Το χαρτογραφικό έργο του Πίρι Ρέις

Ο Τούρκος θαλασσοπόρος Πίρι Ρέις, συνεργάτης του διαβόητου αρχιπειρατή και αργότερα ναυάρχου του οθωμανικού στόλου Χαϊρεντίν Βαρβαρόσσα, σχεδίασε και πρόσφερε το 1517 στο σουλτάνο ένα δικό του παγκόσμιο χάρτη για να τον βοηθήσει στα κατακτητικά του σχέδια. Στο χάρτη αυτό περιέλαβε και την Αμερική, χρησιμοποιώντας ως πηγή το χάρτη του Κολόμβου, ο οποίος δεν έχει σήμερα διασωθεί. Το σπουδαιότερο έργο του Πίρι Ρέις είναι το Βιβλίο Ναυσιπλοΐας (Bahriye) το οποίο αφιέρωσε το 1526 στο σουλτάνο Σουλεϊμάν· στο βιβλίο αυτό, εκτός από αναλυτικούς χάρτες, περιλαμβάνονται και πολύτιμες πληροφορίες για τις ακτές της Μεσογείου και για πολλά ελληνικά νησιά.

β. Η παρακμή

Το οθωμανικό κράτος είχε στρατοκρατική οργάνωση. Εξάλλου οι κατακτήσεις νέων εδαφών εξασφάλιζαν έσοδα για το κρατικό θησαυροφυλάκιο. Στους αξιωματικούς και στους στρατιώτες του ο σουλτάνος παραχωρούσε τιμάρια από τις κατακτημένες περιοχές ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες τους. Ήδη όμως από το 17ο αιώνα πολλά τιμάρια πέρασαν σε χέρια αυλικών, οι οποίοι τα μετέτρεψαν σε ιδιωτικά κτήματα. Το ιππικό των τιμαριωτών, εξοπλισμένο με παραδοσιακά όπλα (σπαθιά, τόξα και βέλη) αποδείχτηκε αδύναμο να αντιμετωπίσει τα πυροβόλα όπλα των Ευρωπαίων. Έτσι ο σουλτάνος ίδρυσε νέο στρατό, τους γενίτσαρους, εφοδιασμένους με πυροβόλα. Το κράτος όμως έπρεπε τώρα να καταβάλλει μισθούς στους στρατιωτικούς και για την εξεύρεση των απαραίτητων χρηματικών ποσών άρχισε να υποτιμά το νόμισμα και να βγάζει σε πλειστηριασμό τους φόρους των επαρχιών. Οι πλειοδότες, οι οποίοι αναλάμβαναν τη διοίκηση των επαρχιών, κερδοσκοπούσαν ασύστολα σε βάρος των φορολογούμενων και ιδίως των χριστιανών· για να εξασφαλίζουν μάλιστα, την ανοχή αλλά και την υποστήριξη των κρατικών αρχών, δωροδοκούσαν κρατικούς αξιωματούς. Η διαφθορά πήρε τόσο έκταση, που η κυβέρνηση έχασε τον έλεγχο και οι τοπικοί διοικητές άρχισαν να ενεργούν αυθαίρετα και να επιδιώκουν φανερά την ανεξαρτησία τους από το σουλτάνο και την Υψηλή Πύλη. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα ήταν, κατά το 18ο αιώνα, ο διαβόητος Αλή πασάς των Ιωαννίνων.

Ο Οθωμανός ιστορικός Σελανικί (τέλη 16ου αιώνα) προειδοποιεί για τις συνέπειες της αισχροκέρδειας, της δωροδοκίας και της διαφθοράς της κρατικής μηχανής.

Οι ραγιάδες δεν υπάκουαν πια στα προτάγματα του μονάρχη· οι στρατιώτες στράφηκαν ενάντια στο σουλτάνο. Στις αρχές δεν έδειχναν κανέναν σεβασμό και τους ρίχνονταν όχι με λόγια αλλά με ξόλο. Όλοι έκαναν όπως ήθελαν. Με την αύξηση της τυραννίας και της αδικίας, ο λαός άρχισε να καταφεύγει στην Κωνσταντινούπολη. Η παλιά τάξη και η αρμονία χάθηκαν. Με την ολοκληρωτική τους κατάρρευση θα έρθει σίγουρα η καταστροφή.

Από επιγραφή του 1538 στην ακρόπολη του Μεντέρ. Βλ. Χαλίλ Ιναλτσίκ, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η κλασική εποχή, 1300-1600*, μετάφρ. Μ. Κοκολάκης, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια 1995, σ. 79

Δυτική Ευρώπη και Οθωμανική αυτοκρατορία

Υπήρχαν θεμελιώδεις διαφορές αντιλήψεων ανάμεσα στην οθωμανική αυτοκρατορία και τη Δύση...Ολόκληρο το βασίλειο των Οσμάν δικαιολογούσε την ύπαρξή του χάρη στο μοναδικό σκοπό της εκπλήρωσης της θείας θέλησης πάνω στη γη, διαμέσου της διάδοσης του Ισλάμ... Η Δύση διατηρούσε κάποιες ελευθερίες στη σκέψη, στο πείραμα και στην ανάπτυξη όχι μόνο νέων φιλοσοφικών συστημάτων, αλλά ακόμα και των νέων ερμηνειών της χριστιανικής φιλοσοφίας. Ο οθωμανικός κόσμος ήταν δύσκαμπτος σε σχέση με τη Δύση, που άλλαζε ασταμάτητα και προσαρμοζόταν στις κοινωνικοοικονομικές και πολιτικές απαιτήσεις του διαρκώς επεκτεινόμενου κόσμου, του οποίου έγινε αργότερα το κέντρο.

Peter Sugar, Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία (1354-1804), τ.Β', Αθήνα, Σμίλη, 1994, σ. 156-157.

Εσωτερικό τουρκικό καφενείο στην Κωνσταντινούπολη το 18ο αιώνα. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη.

Η διοικητική αποσύνθεση εμποδισε και τον οικονομικό εκσυγχρονισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ενώ η Ευρώπη εκβιομηχανιζόταν, το οθωμανικό κράτος έμενε προσκολλημένο στις δικές του παραδοσιακές οικονομικές δομές. Από την άλλη μεριά, με οικονομικές συμφωνίες που έκαναν, τις γνωστές ως διομολογήσεις, οι Οθωμανοί εξασφάλιζαν στους Ευρωπαίους εμπόρους προνομιακές συνθήκες και στερούσαν κατ' αυτό τον τρόπο από τους δικούς τους υπηκόους τις δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης. Πεισιμένοι, εξάλλου, για τη θρησκευτική και την πολιτική τους ανωτερότητα, αδιαφόρησαν για τον υπόλοιπο κόσμο και έμειναν στο περιθώριο των διεθνών πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων.

Η παρακμή και κυρίως το ενδεχόμενο της κατάρρευσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας εξελίχτηκαν από το 18ο αιώνα σε βασικό ευρωπαϊκό πολιτικό και διπλωματικό πρόβλημα, το γνωστό ως "Ανατολικό Ζήτημα", για το οποίο γίνεται λόγος σε άλλο κεφάλαιο.

Η καταδίκη της επιστήμης

(Οι Οθωμανοί) θεωρούσαν ως μόνη πραγματική επιστήμη τη θεολογική καλλιέργεια και ως μοναδικό της στόχο την κατανόηση του θείου λόγου. Βάση αυτής της μόρφωσης ήταν το Κοράνι και προφητικές παραδόσεις· η λογική δεν ήταν παρά εργαλείο στην υπηρεσία της θρησκείας.... Ο Μολλά Λουτφί διακρίθηκε στα χρόνια του Βαγιαζήτ Β' ως μαθηματικός και θεολόγος που ερέθισε τους συντηρητικούς ουλεμάδες με την ελεύθερη σκέψη του και το χλευασμό του για τη θρησκοληψία. Οι εχθροί του άρχισαν εναντίον του δυσφημιστική εκστρατεία, κατηγορώντας τον ως αιρετικό· (...) στη δίκη του εμφανίστηκαν εκατοντάδες μάρτυρες και η κοινή γνώμη παρακολουθούσε την υπόθεση με ζωηρό ενδιαφέρον. Ο Λουτφί επέμενε σταθερά ότι ποτέ δεν είχε εκφράσει πολυθεϊστικές απόψεις, αλλά οι ουλεμάδες πληροφόρησαν το σουλτάνο ότι τα ενοχοποιητικά στοιχεία επέβαλλαν την εκτέλεσή του. Ο Μπαγιαζήτ δίστασε, αλλά πιεσμένος απ' τους ουλεμάδες υπέγραψε τη θανατική καταδίκη. Το 1494 ο Μολά Λουτφί αποκεφαλίστηκε στον Ιππόδρομο της Κωνσταντινούπολης μπροστά σε τεράστια πλήθη.

Χαλίλ Ιναλτσίκ, Η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Η κλασική εποχή 1300-1600, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1995, σ. 295, 302.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Να αναφέρετε τις κυριότερες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις που σημειώθηκαν στην Ευρώπη κατά το διάστημα από το 15ο ως και το 18ο αιώνα.
2. Ποια ήταν τα κυριότερα επιτεύγματα των Οθωμανών κατά την περίοδο της ακμής της αυτοκρατορίας τους; Συμβουλευτείτε και τα παραθέματα του βιβλίου σας.

Β'. ΤΟ ΚΙΝΗΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Η επιστημονική πρόοδος του 17ου αιώνα απελευθέρωσε τη σκέψη των Ευρωπαίων από τις αντιλήψεις του Μεσαίωνα και άνοιξε νέους δρόμους στη φιλοσοφία και στον πολιτισμό. Ιδιαίτερα η διατύπωση του νόμου της παγκόσμιας έλξης από τον Ισαάκ Νεύτωνα (1687) έπεισε τους Ευρωπαίους διανοητές ότι με τη δύναμη της λογικής και με το κριτικό πνεύμα μπορεί ο άνθρωπος να εξασφαλίσει απεριόριστη πρόοδο. Ο αιώνας που ακολούθησε, ο 18ος, χαρακτηρίστηκε από το θρίαμβο της λογικής (ορθολογισμός) και έμεινε γνωστός στην ιστορία ως αιώνας του Διαφωτισμού.

Ο Διαφωτισμός ήταν ένα φιλοσοφικό κίνημα, το οποίο έδινε στην ανθρώπινη λογική την πρωτοκαθεδρία σε αντίθεση με το κύρος της αυθεντίας που κυριάρχησε κατά το Μεσαίωνα. Απέκτησε, όπως ήταν φυσικό, πολλές αποχρώσεις: θρησκευτικές, κοινωνικές, οικονομικές, κυρίως όμως πολιτικές.

Η αυστηρή κριτική που ασκήθηκε από τους οπαδούς του Διαφωτισμού στο θρησκευτικό φανατισμό και στην εκκλησιαστική αυθεντία προκάλεσε σε πολλές περιπτώσεις το χαρακτηρισμό τους ως άθεων· ένας μάλιστα από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους του Γαλλικού Διαφωτισμού, ο Ντιντερό, φυλακίστηκε με την κατηγορία της αθεΐας. Ακόμα και ο πιο διάσημος από τους διαφωτιστές, ο Βολταίρος, σφοδρός πολέμιος της μισαλλοδοξίας, αναγκάστηκε να αυτοεξοριστεί για τρία χρόνια λόγω των προοδευτικών απόψεών του.

Ο Διαφωτισμός είχε και κοινωνικό περιεχόμενο. Τα κηρύγματα των διαφωτιστών για ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους ανεξάρτητα από γλωσσικές, θρησκευτικές ή φυλετικές διαφορές, για ίσες ευκαιρίες στη μόρφωση, για ανθρώπινη μεταχείριση των φυλακισμένων, για κατάργηση της δουλείας άσκησαν μεγάλη επίδραση στην κοινή γνώμη της εποχής.

Καθώς διακατέχονταν από την πεποίθηση ότι η κοινωνία διέπεται από φυσικούς νόμους, όπως απέδειξε για το σύμπαν ο Νεύτωνας, οι διαφωτιστές υποστήριζαν ότι ο καλύτερος τρόπος προκειμένου να ευημερήσουν οι άνθρωποι είναι να ακολουθήσουν τους φυσικούς αυτούς νόμους και στην οικονομία: με άλλα λόγια, να αφεθούν ελεύθεροι στις οικονομικές δραστηριότητές τους. Η άποψη αυτή απέρριπτε την κρατική παρέμβαση στην οικονομική ζωή και αναγνώριζε στους πολίτες το δικαίωμα της οικονομικής ελευθερίας (οικονομικός φιλελευθερισμός). Χαρακτηριστική της οικονομικής αυτής αντίληψης, της οποίας ο κύριος εκπρόσωπος ήταν ο Σκωτσέζος Άνταμ Σμιθ, ήταν η φράση “laissez faire, laissez passer”, δηλαδή η ελευθερία στην παραγωγή και στη διακίνηση των προϊόντων.

Ο Διαφωτισμός άσκησε θεαματική επίδραση στην

Λίγο καιρό μετά τη Γαλλική Επανάσταση ένα γαλλικό περιοδικό που απευθυνόταν στους αγρότες, το *La Feuille villageoise*, δημοσίευσε το παραπάνω σκίτσο, για να παρακινήσει τους αναγνώστες του να μορφωθούν στο αντικείμενο της δουλειάς τους. Το σκίτσο απεικονίζει ένα μορφωμένο άνθρωπο που διαβάζει στους χωρικούς, μετά την κοριακάτικη λειτουργία, για μια βασική τέχνη: το ψήσιμο. Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη

πολιτική ζωή των Ευρωπαίων και ιδίως των Γάλλων. Το καθεστώς της Γαλλίας, η απόλυτη μοναρχία, ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τα συμφέροντα της αστικής τάξης, η οποία διεκδικούσε συμμετοχή στην εξουσία και κατάργηση των προνομίων που είχαν οι ευγενείς. Ανάμεσα στους μεγάλους πολιτικούς στοχαστές του Γαλλικού Διαφωτισμού συγκαταλέγονται ο Μοντεσκιέ, ο οποίος υποστήριξε την αναγκαιότητα της διάκρισης των εξουσιών σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική, ώστε να αποφεύγεται η πολιτική αυθαιρεσία, ο Ρουσσώ, ο οποίος έγραψε ένα σπουδαίο βιβλίο για το Κοινωνικό Συμβόλαιο ανάμεσα στους άρχοντες και στους αρχόμενους, και οι συγγραφείς της Εγκυκλοπαίδειας.

*Συνάντηση Εγκυκλοπαιδιστών
στο σπίτι του Ντιντερό.
Χαρακτικό*

Οι οπαδοί του Διαφωτισμού ήταν επίσης υπέρμαχοι της ανεκτικότητας, της ελευθερίας, της ειρήνης και της ανεξιθρησκίας. Διακρίνονταν από ένα πνεύμα κοσμοπολιτισμού, από ένα όραμα πανευρωπαϊκό: “Δεν υπάρχουν πια σήμερα Γάλλοι, Γερμανοί, Ισπανοί, ούτε καν Άγγλοι, υπάρχουν μόνο Ευρωπαίοι” έλεγε ο Μοντεσκιέ. Για το λόγο αυτό έχει βάσιμα υποστηριχτεί ότι το 18ο αιώνα γεννήθηκε η ευρωπαϊκή ιδέα, ένας μακροπρόθεσμος, όπως αποδείχτηκε, στόχος. Η πιο άμεση και εμφανής συνέπεια του Διαφωτισμού ήταν η Γαλλική Επανάσταση του 1789.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Γιατί ο Διαφωτισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η βάση επάνω στην οποία στηρίχτηκε η ευρωπαϊκή ιδέα;

Γ'. Η ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Στα τέλη του 18ου αιώνα η Γαλλία συγκλονίστηκε από μια επανάσταση που επρόκειτο να έχει βαθιά επίδραση στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας ιστορίας. Το σύνθημά της, Ελευθερία - Ισότητα - Αδελφοσύνη, έγινε ένας νέος τρόπος θεώρησης της ζωής, μια νέα φιλελεύθερη και δημοκρατική πολιτική ιδεολογία, η οποία ανέτρεψε τις παραδοσιακές πολιτικές και κοινωνικές αντιλήψεις και άλλαξε τον πολιτικό και κοινωνικό χάρτη της Ευρώπης.

Η έκρηξη της λαϊκής δυσαρέσκειας

Η Γαλλική Επανάσταση προετοιμάστηκε ιδεολογικά από το κίνημα του Διαφωτισμού, προκλήθηκε όμως από την πολιτική, οικονομική και κοινωνική καταπίεση που ασκούσαν σε βάρος της συντριπτικής πλειοψηφίας του γαλλικού λαού το απολυταρχικό καθεστώς και μια ελάχιστη μειοψηφία αριστοκρατών και ανώτερων κληρικών.

Στο διάστημα μεταξύ του 1785 και του 1789 κακές καιρικές συνθήκες κατέστρεψαν την αγροτική παραγωγή και η οικονομική κρίση έπληξε μεγάλο μέρος του πληθυσμού της χώρας φέρνοντας αντιμέτωπους τους κατοίκους των πόλεων με το φάσμα της πείνας.

Ο βασιλιάς Λουδοβίκος ΙΣΤ' προσπάθησε να αντιμετωπίσει το σοβαρό αυτό οικονομικό πρόβλημα συγκαλώντας συνέλευση των αντιπροσώπων των Γενικών τάξεων, για να εγκρίνουν την επιβολή νέων φόρων. Οι αντιπρόσωποι όμως της Τρίτης τάξης (που την αποτελούσαν κυρίως οι χωρικοί και οι αστοί) διαπίστωσαν ότι τα μέτρα που καλούνταν να ψηφίσουν επιδείνωναν ακόμη περισσότερο τη θέση της τάξης τους, αντέδρασαν, συσπειρώθηκαν και ανακήρυξαν τον εαυτό τους Εθνική Συνέλευση. Ο βασιλιάς αρνήθηκε να αναγνωρίσει την πράξη τους και διέλυσε τη συνεδρίαση. Η Εθνική Συνέλευση ωστόσο ενισχύθηκε και από ορισμένους εκπροσώπους των δύο πρώτων τάξεων (αριστοκρατών και κληρικών) και ορκίστηκε να δώσει Σύνταγμα στη χώρα. Προκειμένου να τους αντιμετωπίσει, ο βασιλιάς συγκέντρωσε στρατό στις Βερσαλλίες, μια περιοχή λίγα χιλιόμετρα έξω από το Παρίσι, όπου βρισκόταν το πολυτελές συγκρότημα των ανακτόρων του. Η ενέργειά του αυτή, καθώς και η απόλυση του πρωθυπουργού Νεκέρ (ενός πολιτικού με φιλελεύθερες οικονομικές απόψεις που έβρισκαν σύμφωνους και τους αστούς), προκάλεσαν τη βίαιη αντίδραση των κατοίκων του Παρισιού.

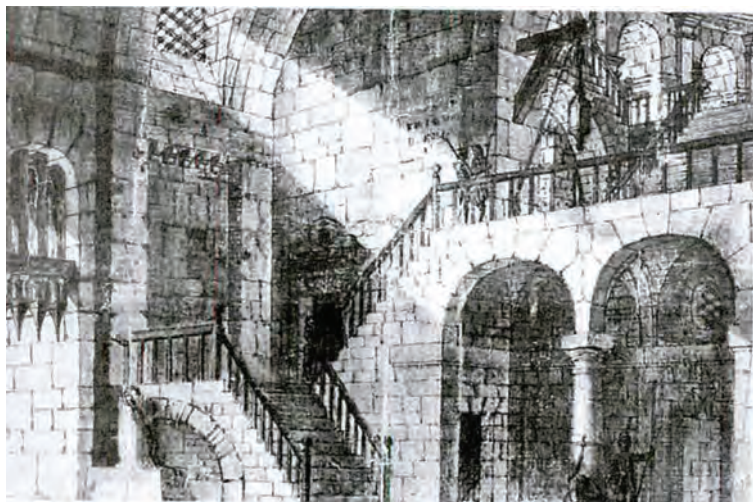

Εκείνο το απόγευμα ο Λουδοβίκος 16ος επέστρεψε στις Βερσαλλίες από κρήνη που είχε διαρκέσει όλη την ημέρα και σημείωσε στο ημερολόγιό του: «14 Ιουλίου: Τίποτε».

Κατόπιν έφτασε από το Παρίσι ο δούκας ντε Λαροφουσκώ και του ανήγγειλε την άλωση της Βαστίλλης. «Πώς!» αναφώνησε ο βασιλιάς. «Μα αυτό είναι στάσις!». Και ο δούκας: «Όχι, Μεγαλειότατε, είναι επανάστασις!»

W. Durant, Παγκόσμιος Ιστορία του Πολιτισμού, τ. 12, σ. 639.

*Εσωτερικό του φρουρίου της Βαστίλης.
Το σκοτάδι, οι χοντροί τοίχοι, τα παράθυρα
με τα κιγκλιδώματα, η όλη αρχιτεκτονική
του χώρου, θεωρήθηκαν σύμβολο της
καταπίεσης που υφίστατο ο γαλλικός λαός
από το καθεστώς της Απολυταρχίας.
Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ*

Τα κυριότερα μέτρα της Επανάστασης

Από τις πιο σημαντικές ενέργειες της Γαλλικής Επανάστασης υπήρξε η κατάργηση των φεουδαρχικών προνομίων των ευγενών και η “Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη” τον Αύγουστο του 1789.

Αντιμέτωπος με τις απρόσμενες αυτές εξελίξεις, ο βασιλιάς αναγκάστηκε να αποδεχτεί τη νέα κατάσταση και να εγκαταλείψει τις Βερσαλλίες, για να εγκατασταθεί στο Παρίσι, όπου ο ίδιος και η Αυλή του βρίσκονταν κάτω από την επιτήρηση των επαναστατών.

Το 1791 ψηφίστηκε από την Εθνοσυνέλευση το πρώτο Σύνταγμα της Γαλλικής Επανάστασης. Το Σύνταγμα αυτό καθιέρωσε τη συνταγματική μοναρχία και προέβλεπε τη διάκριση των εξουσιών, όπως είχε εισηγηθεί με το έργο του ο Μοντεσκιέ. Το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου έγιναν εκλογές στη Γαλλία, από τις οποίες προήλθε μια νέα Συνέλευση, η Νομοθετική. Στο μεταξύ ο βασιλιάς βρισκόταν σε κρυφή συνεννόηση με τους βασιλείς της Αυστρίας και της Πρωσίας προκειμένου να τον βοηθήσουν να καταστείλει την επανάσταση. Πράγματι, το 1792, οι χώρες αυτές κήρυξαν τον πόλεμο στη Γαλλία, για να επαναφέρουν το παλιό καθεστώς. Η νίκη των Γάλλων στο Βαλμύ (Σεπτέμβριος 1792) αναπέρωσε το ηθικό των επαναστατών, που εξέλεξαν νέα Συνέλευση, τη Συμβατική, η οποία κατήργησε τη μοναρχία, εγκαθίδρυσε τη δημοκρατία και καταδίκασε σε

θάνατο το Λουδοβίκο ΙΣΤ΄ και την οικογένειά του, επειδή συνωμότησαν κατά της επανάστασης.

“Ο Όρκος των Ορατίων”. Ο πίνακας αυτός του γάλλου ζωγράφου Νταβίντ έχει θέμα εμπνευσμένο από τη ρωμαϊκή αρχαιότητα. Παρόλο που είχε παραγγελθεί για λογαριασμό του βασιλιά Λουδοβίκου ΙΣΤ΄ θεωρήθηκε αργότερα προφητικός για τη Γαλλική Επανάσταση, λόγω του επαναστατικού του θέματος και της τεράστιας επίδρασης που άσκησε στο γαλλικό λαό.

Ελαιογραφία, Παρίσι, Μουσείο Λούβρου.

Η περίοδος της Τρομοκρατίας και το Διευθυντήριο

Στη διάρκεια της επανάστασης οι ευρωπαϊκές δυνάμεις, με προεξάρχουσα την Αγγλία, οργάνωσαν αλληπάλληλους συνασπισμούς εναντίον της Γαλλίας, ενώ παράλληλα στο εσωτερικό της Γαλλίας ξέσπασαν φιλοβασιλικές εξεγέρσεις. Η κατάσταση ήταν τόσο δύσκολη, ώστε η Συμβατική Συνέλευση έλαβε έκτακτα μέτρα για την επιβολή της επανάστασης, όπως τη συγκρότηση ειδικών επιτροπών με αυξημένες αρμοδιότητες. Οι επιτροπές αυτές, και ιδίως η Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας του Παρισιού, η ψυχή της οποίας ήταν ο Ροβεσπιέρος, φέρθηκαν με τόση σκληρότητα σε όσους θεωρούνταν ύποπτοι ως αντιφρονούντες, ώστε η περίοδος αυτή έμεινε γνωστή ως εποχή της Τρομοκρατίας. Η Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας έστειλε στη λαιμητόμο, με συνοπτικές διαδικασίες, χιλιάδες Γάλλους, των οποίων η καταδίκη αποφαιζόταν πρόχειρα και χωρίς αποδεικτικά στοιχεία. Η πρακτική αυτή προκάλεσε φόβο και αγανάκτηση ακόμη και σε πολλούς από τους οπαδούς της επανάστασης. Η γενική δυσανεμία κατά των πρωτεργατών της Τρομοκρατίας οδήγησε τον Ιούλιο του 1794 στη σύλληψη και στην εκτέλεση του Ροβεσπιέρου και των στενών συνεργατών του με απόφαση της Συμβατικής Συνέλευσης. Έτσι τελείωσε αυτή η φάση της επανάστασης.

Το 1795 ψηφίστηκε νέο Σύνταγμα, το οποίο παραχώρησε τη νομοθετική εξουσία σε δύο σώματα, στη Βουλή και στη Γερουσία, και την εκτελεστική στο Διευθυντήριο, που το αποτελούσαν πέντε μετριοπαθείς εξεχουσες προσωπικότητες. Στα χρόνια της διακυβέρνησης της χώρας από το σώμα αυτό η δημοκρατία ενισχύθηκε, αλλά οι εξωτερικές απειλές για την επανάσταση εξακολουθούσαν να είναι επίφοβες.

Ο Ροβεσπιέρος είχε δίκιο;

1.(Οι οπαδοί του Ροβεσπιέρου) είναι σταθερά αποφασισμένοι να εμποδίσουν την αποκατάσταση του Παλαιού Καθεστώτος στη Γαλλία και με μια φοβερή ενεργητικότητα θέτουν το έθνος επί ποδός πολέμου για να υπερασπίσουν τις κατακτήσεις της Επανάστασης. Κυβερνώντας με την τρομοκρατία για να επιλύσουν τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα, στέλνοντας στη λαιμητόμο τους εχθρούς της Επανάστασης καθώς και όσους η κατάσταση ή η καταγωγή τους προσδιόριζαν ως φυσικούς αντιπάλους του νέου καθεστώτος, καταφέρνουν μέσα σε μερικούς μήνες να αποκαταστήσουν τα πράγματα. Ο εσωτερικός εχθρός έχει συντριβεί. Και οι επαγγελματικοί στρατοί των Ευρωπαίων ηγεμόνων, συνηθισμένοι στους μελετημένους ελιγμούς και στον στρατηγικό πόλεμο, αναγκάζονται να υποχωρήσουν μπροστά στις μάζες των ενθουσιωδών νεαρών ανδρών που οι στρατηγοί της Επανάστασης ρίχνουν στα πεδία των μαχών χωρίς να νοιάζονται για ανθρώπινες απώλειες.

S.Berstein, P.Milza, Ιστορία της Ευρώπης, Αθήνα, Εκδ. Αλεξάνδρεια, τ. 1, 1997, σ. 496-497.

Οι δίκες και οι εκτελέσεις στην περίοδο της Τρομοκρατίας

Οι περισσότεροι κατηγορούμενοι ήταν οι λεγόμενοι ύποπτοι, που κρατούνταν στις φυλακές, και που κατηγορούνταν ότι συνωμότησαν για να αποδράσουν. Γενικά, η διαδικασία γινόταν τόσο αστραπιαία, ώστε πολλές φορές και το κατηγορητήριο κοινοποιούνταν στον υπόδικο την ώρα της δίκης.

- Το όνομά μου δεν είναι στον κατάλογο, είπε κάποιος κατηγορούμενος στο δημόσιο κατήγορο. Κατά λάθος με έφεραν εδώ.

- Δεν πειράζει. Πες το όνομά σου και κάθισε να δικαστείς.

Δικάστηκε και καταδικάστηκε.

....Οι ένορκοι δεν αποσύρονταν πια στο δωμάτιο των διασκέψεων, αλλά έβγαζαν αμέσως την απόφασή τους. Δικηγόροι δεν υπήρχαν και ο μοναδικός τρόπος υπερασπίσεως ήταν οι απαντήσεις του κατηγορουμένου στις ερωτήσεις του Προέδρου. Να ποιος ήταν ο τύπος τους:

- Κατηγορούμενε, τι ξέρεις για τη συνωμοσία;

- Τίποτε.

- Περίμενα την απάντησή σου αυτή, μα δεν θα σε ωφελήσει. Άλλος.

- Κατηγορούμενε, δεν ανήκες άλλοτε στους ευγενείς;

- Μάλιστα.

- Άλλος!

- Κατηγορούμενε, είσαι παπάς;

- Μάλιστα. Ορκίστηκα όμως στο Σύνταγμα!

- Άλλος!

- Κατηγορούμενε, ήσουν αρχιτέκτων της Αυλής;

- Ναι, αλλά απολύθηκα το 1788.

- Άλλος!

Πολλές φορές γινόταν λάθος και καταδικαζόταν άλλος για άλλον. Ένας γέρος, ονομαζόμενος Λουαζερόλ, αντί του ονόματός του, ακούει το όνομα του γιου του. Σωπαίνει και δικάζεται σε θάνατο. Σε λίγο καιρό ανακαλύπτεται το λάθος και καταδικάζεται κι ο γιος..."

Φραγκίσκος Μινιέ, Ιστορία της Γαλλικής Επανάστασης, Αθήνα 1955, σ.230-231.

Ο Ναπολέοντας Βοναπάρτης (1769-1821)

Την ηγεσία του πολεμικού αγώνα κατά των εξωτερικών εχθρών ανέλαβε ένας νέος στρατηγός, ο Ναπολέοντας Βοναπάρτης, ο οποίος αποδείχτηκε στρατιωτική ιδιοφυΐα και κατόρθωσε όχι μόνο να αποκρούσει τους εχθρούς της Γαλλίας αλλά και να οδηγήσει νικηφόρα το γαλλικό στρατό στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης. Ο Ναπολέοντας όμως εκμεταλλεύτηκε τη δόξα και τη δύναμη που του εξασφάλισαν οι μεγάλες πολεμικές επιτυχίες του, και με πραξικόπημα (1799) ανέτρεφε το Διευθυντήριο και ανέλαβε την πολιτική ηγεσία της Γαλλίας, αρχικά ως πρώτος ύπατος και από το 1804 ως κληρονομικός αυτοκράτορας των Γάλλων. Με την τελευταία αυτή ιδιότητά του συνέχισε τις εντυπωσιακές στρατιωτικές νίκες του ως την τελική συντριβή του στο Βατερλώ από τις ενωμένες δυνάμεις των ισχυρότερων ευρωπαϊκών κρατών (Ιούνιος 1815). Μετά την ήττα του Ναπολέοντα οι Ευρωπαίοι ηγέμονες αποφάσισαν στο Συνέδριο της Βιέννης να επαναφέρουν το παλιό καθεστώς, αδιαφορώντας για το νέο φιλελεύθερο πνεύμα που είχε στο μεταξύ αναπτυχθεί ανάμεσα στους λαούς.

Η Στέφη της Ιωσηφίνας από τον Ναπολέοντα στη Νοτρ Νταμ των Παρισίων. Πίνακας του Νταβίντ, εμπνευσμένος από τη μεγαλοπρεπή τελετή στέφης του Ναπολέοντα και στη συνέχεια της συζύγου του, το Δεκέμβριο του 1804. Παρίσι, Μουσείο Λούβρου

Η σημασία της Γαλλικής Επανάστασης

Η Γαλλική Επανάσταση αποτελεί ορόσημο στην ευρωπαϊκή και στην παγκόσμια ιστορία.

- Οι υπήκοοι του κράτους αναγνωρίστηκαν ως ισότιμοι πολίτες, με πολιτικά δικαιώματα κατοχυρωμένα από το Σύνταγμα και τους νόμους.
- Η εξουσία διακρίθηκε σε νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική, ώστε να μην ασκείται αυθαίρετα από το ίδιο πρόσωπο ή συλλογικό όργανο.
- Ως πηγή της εξουσίας αναγνωρίστηκε ο κυρίαρχος λαός, σε αντίθεση με τον “ελέω Θεού” μονάρχη των απολυταρχικών καθεστώτων.

- Αναδείχτηκε η έννοια του εθνικού κράτους ως πατρίδας, την οποία υπερασπίζεται με πατριωτισμό στρατός εθνικός, αποτελούμενος από τους πολίτες της, και όχι μισθοφορικός.
- Κατοχυρώθηκαν πολλά ατομικά δικαιώματα, όπως η ελευθεροτυπία, η ανεξιθρησκία, η προσωπική ελευθερία, η δωρεάν δημόσια εκπαίδευση κ.ά.
- Αναδείχτηκε ο Τύπος ως εκφραστής της κοινής γνώμης, της οποίας αναγνωρίστηκε η βαρύτητα στις πολιτικές εξελίξεις.

Η συμβολή της Γαλλικής Επανάστασης στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου είναι πολλαπλή. Σε αντίθεση με την Αγγλική και την Αμερικανική Επανάσταση οι οποίες είχαν προηγηθεί και ήταν καθαρά πολιτικές, η Γαλλική Επανάσταση υπήρξε και επανάσταση κοινωνική. Για το λόγο αυτό η επίδραση των ιδεών της σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές χώρες υπήρξε καταλυτική και σηματοδότησε την έναρξη μιας σειράς από φιλελεύθερα και δημοκρατικά κινήματα και εξεγέρσεις κατά τις επόμενες δεκαετίες. Ιδιαίτερα στους Έλληνες, που τότε ήταν ακόμη υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η είδηση για την επανάσταση του γαλλικού λαού κατά της απολυταρχίας υπήρξε κυριολεκτικά μια αποκάλυψη· ήχησε στα αυτιά τους “σαν τη σάλπιγγα της ελευθερίας” και τους ξεσήκωσε για το δικό τους μεγάλο απελευθερωτικό αγώνα το 1821.

Ο Λουδοβίκος ΙΗ΄ εισέρχεται θριαμβευτικά στο Παρίσι μετά την ήττα του Ναπολέοντα. Οι εχθροί της Επανάστασης γιορτάζουν το θρίαμβό τους. Παρίσι, Μουσείο Καρναβαλέ.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Να εξηγήσετε γιατί η συμβολή της Γαλλικής Επανάστασης στην εξέλιξη του νεότερου και σύγχρονου κόσμου υπήρξε καθοριστική.

Κεφάλαιο 2ο

Πολιτισμός (15ος - 18ος αι.)

Γ. Βερμέερ. Το μικρό δρομάκι, 1657-1658,
ελαιογραφία, Rijksmuseum, Άμστερνταμ.

ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΤΕΧΝΕΣ, ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

Η πνευματική και η καλλιτεχνική δημιουργία της περιόδου αυτής αρχίζει και τελειώνει με κορυφαία πνευματικά κινήματα: ο Ανθρωπισμός και η Αναγέννηση (15ος και 16ος αιώνας) σηματοδοτούν την έναρξή της, ενώ ο αιώνας των Φώτων ή του Διαφωτισμού (18ος) την κατάληξή της. Σε όλη τη διάρκεια της περιόδου είναι πάντως εντυπωσιακή όχι μόνο η λογοτεχνική, η φιλοσοφική και η καλλιτεχνική παραγωγή αλλά και η επιστημονική πρόοδος· η πρόοδος αυτή οδήγησε στην υιοθέτηση νέων επιστημονικών μεθόδων και στη διατύπωση θεωριών και νόμων, η αξιοποίηση των οποίων άνοιξε νέους δρόμους στη ζωή και στην ιστορία του κόσμου.

Το κίνημα του Ανθρωπισμού και η Αναγέννηση

Το ενδιαφέρον των Ευρωπαίων για τα κλασικά γράμματα ουσιαστικά δεν είχε εκλείψει στη διάρκεια του Μεσαίωνα. Εντάθηκε όμως από το 14ο αιώνα και έγινε κύριο χαρακτηριστικό της πνευματικής και της καλλιτεχνικής παραγωγής κατά τους δύο επόμενους αιώνες, το 15ο και το 16ο. Η περίοδος αυτή είναι γνωστή στην ιστορία με τον όρο “Αναγέννηση”, ενώ τα πνευματικά ιδεώδη των κυριότερων εκπροσώπων της αποδίδονται με τον όρο “Ανθρωπισμός”. Οι εκπρόσωποι του Ανθρωπισμού υπογράμμιζαν την αξία του ανθρώπου ως εξαιρετικής δημιουργίας του Θεού και υποστήριζαν ότι η σωματική, η ψυχική και η πνευματική αγωγή του πρέπει να βασίζεται στη σπουδή της κλασικής αρχαιότητας και να εμπνέεται από τις αξίες και τις αρχές της.

Ο Ανθρωπισμός και γενικότερα η Αναγέννηση ξεκίνησαν από την Ιταλία. Εκεί υπήρχαν πόλεις μεγάλες και πλούσιες, στις οποίες κατοικούσαν ισχυρές οικογένειες, όπως οι Μέδικοι και οι Σφόρτσα, πρόθυμες να κοσμήσουν τα μέγαρά τους με σπουδαία καλλιτεχνήματα και να λαμπρύνουν την εξουσία τους με την προστασία των πνευματικών ανθρώπων της εποχής τους. Η Άλωση της Κωνσταντινούπολης, το 1453, οδήγησε εξάλλου ένα σημαντικό αριθμό Ελλήνων λογίων στις Αυλές των Ιταλών ηγεμόνων. Οι λόγιοι αυτοί έφεραν μαζί τους χειρόγραφα που περιείχαν σπάνια αντίγραφα αρχαίων κειμένων και πρωτοστάτησαν στη μετάδοση των αξιών και γενικότερα του πνεύματος της αρχαίας ελληνικής γραμματείας στη νέα πατρίδα τους. Ακόμη και οι πάπες άρχισαν από το 1450 να υποστηρίζουν τα γράμματα και τις τέχνες, για να ενισχύσουν τη φήμη και το κύρος τους.

Πρόδρομος του Ιταλικού Ανθρωπισμού ήταν ο Δάντης (1265-1321), ενώ ανάμεσα στους μεγάλους εκπροσώπους του συγκαταλέγονται οι ποιητές Πετράρχης (1304-1374) και Αριόστο (1474-1533) και ο πολιτικός φιλόσοφος Μακιαβέλλι (1469-1527).

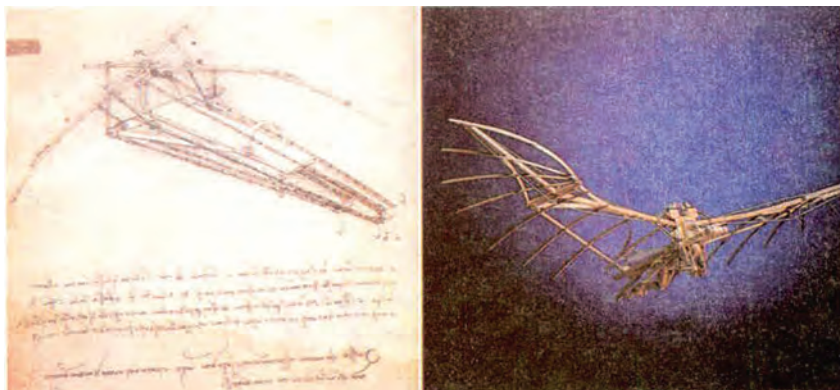
Λεονάρντο Ντα Βίντσι, *Η Παναγία με την Αγία Άννα και τον Ιησού*, περ. 1510, Μολόβι και κάρβουνο, Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο.

Η Αναγέννηση στην τέχνη

Στον τομέα της τέχνης τη μεγαλύτερη ανάπτυξη γνώρισε η ζωγραφική, όπου είχε ήδη γίνει ένα μεγάλο βήμα από το 1300 με τον Τζιόττο (1266-1337). Το 15ο αιώνα οι καλλιτέχνες άρχισαν να μελετούν συστηματικά

την ανατομία και τις αναλογίες του ανθρώπινου σώματος με βασικό πρότυπό τους τα αγάλματα της κλασικής αρχαιότητας, τη φωτοσκίαση και την απόδοση των τριών διαστάσεων με την εφαρμογή της προοπτικής. Την ίδια περίοδο η Εκκλησία έπαψε να είναι ο αποκλειστικός χρηματοδότης των καλλιτεχνών· πλούσιοι ιδιώτες και ηγεμόνες άρχισαν να παραγγέλλουν πορτρέτα ή συνθέσεις με κοσμικά θέματα και με αγάπη και θαυμασμό για τη φύση.

Οι σημαντικότεροι δημιουργοί του 15ου και 16ου αιώνα ήταν οι εξής:

Πτητική μηχανή που σχεδίασε ο Ντα Βίντσι. Η αρχή της λειτουργίας της μηχανής αυτής επιβεβαιώθηκε στη δεκαετία του 1990.

Ο **Λεονάρντο ντα Βίντσι** (1452-1519), η προσωποποίηση του ιδανικού ανθρώπου της Αναγέννησης, ήταν ένας αληθινός "homo universalis" μια πολύπλευρη δηλαδή και πολυτάλαντη προσωπικότητα, που διακρίθηκε ως ζωγράφος, μουσικός, αρχιτέκτονας, συγγραφέας, μηχανικός και εφευρέτης. Ανάμεσα στα ζωγραφικά έργα του πιο γνωστά είναι η *Μόνα Λίζα* (Τζοκόντα) και η τοιχογραφία με το *Μυστικό Δείπνο* στο μοναστήρι της Παναγίας των Χαρίτων στο Μιλάνο.

Η λεγόμενη "Βενετική Σχολή", με κύριο εκπρόσωπό της τον **Τιτσιάνο** (περίπου 1490-1576), διακρίνεται για τη χάρη, την κομψότητα και την πολυτέλεια που χαρακτήριζαν τότε την πλούσια βενετσιάνικη κοινωνία. Εκπρόσωπος

Ο **Ραφαήλ Σάντι** φημιζόταν για τις εικόνες της Παναγίας, γνωστές με το όνομα **Μαντόνες**.

Η Παναγία του Γκραντούκα, 1505, Ελαιογραφία, Φλωρεντία, Παλάτιο Πίτι.

της Ρωμαϊκής Σχολής, ο **Ραφαήλ** (1483-1520), ένας από τους πιο δημοφιλείς καλλιτέχνες της Αναγέννησης, απεικόνιζε προσωπικότητες εξευγενισμένες και πνευματώδεις, όπως οι περίφημες εικόνες της Παναγίας (Μαντόνες) και προτιμούσε συνθέσεις με αλληγορικά και συμβολικά θέματα, όπως η Σχολή των Αθηνών. Μεταφυσικό και ιδεαλιστικό είναι το πνεύμα που χαρακτηρίζει έναν άλλο μεγάλο εκπρόσωπο της Αναγέννησης, τον **Μιχαήλ Άγγελο**, σπουδαίο ζωγράφο και ταυτόχρονα γλύπτη, αρχιτέκτονα και ποιητή. Στο επίκεντρο της δικής του καλλιτεχνικής παραγωγής είναι ο άνθρωπος, και κυρίως ο άνδρας, που τον απεικονίζει δυνατό και κολοσσιαίο. Κορυφαίο ζωγραφικό έργο του Μιχαήλ Άγγελου είναι η διακόσμηση του εσωτερικού της Καπέλα Σιξτίνα στο Βατικανό. Από τα γλυπτά του γνωστότερη είναι η *Πιετά* (=ευσέβεια), άγαλμα της Παναγίας η οποία θρηνεί πάνω από το σώμα του νεκρού Χριστού. Το άγαλμα αυτό βρίσκεται στον καθεδρικό ναό του Αγίου Πέτρου της Ρώμης, τον οποίο σχεδίασαν οι μεγαλύτεροι αρχιτέκτονες της περιόδου αυτής, ο Μπραμάντε και ο ίδιος ο Μιχαήλ Άγγελος.

Οι ιστορικές εξελίξεις και κυρίως η αντίδραση της Καθολικής

Η οροφή της Καπέλα Σιξτίνα στο Βατικανό, ζωγραφισμένη από τον Μιχαήλ Άγγελο. Στο κέντρο απεικονίζεται η *Δημιουργία του ανθρώπου από τον Θεό*.

Εκκλησίας στη Θρησκευτική Μεταρρύθμιση ανέκοψαν την πρόοδο της Ιταλικής Αναγέννησης. Για παράδειγμα τα γυμνά σώματα που απεικόνιζε ο Μιχαήλ Άγγελος θεωρήθηκαν από τους εκκλησιαστικούς κύκλους ως άσεμνα· επίσης η πρόοδος του πνεύματος δέχτηκε πλήγμα στο πρόσωπο του Γαλιλαίου από την Ιερή Εξέταση, που καταδίκασε τη θεωρία του για την περιφορά της Γης γύρω από τον Ήλιο ως “ανόητη, βλακώδη και κατεξοχήν αιρετική”.

Στη Βορειοδυτική Ευρώπη η Αναγέννηση είχε επίσης αξιόλογους εκπροσώπους, δεν απέκτησε όμως την έκταση και τη λάμψη της ιταλικής καλλιτεχνικής παραγωγής. Σημαντικός φιλόσοφος και συγγραφέας ήταν ο Ολλανδός Έρασμος, ο οποίος, μεταξύ άλλων, ασχολήθηκε με τον τρόπο προφοράς της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, επισημαίνοντας τη διαφορά της από τη νέα Ελληνική και εισηγήθηκε τη λεγόμενη ερασμική προφορά. Στη ζωγραφική και στη χαρακτική διακρίθηκε στη Γερμανία ο Άλμπρεχτ Ντύρερ. Στη Γαλλία ο Μονταίν και ο Ραμπελάι υπήρξαν διάσημοι συγγραφείς, ενώ στην Ισπανία έζησε ο Μινγκουέλ ντε Θερβάντες, συγγραφέας του *Δον Κιχώτη*, και ο Κυριακός Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (γνωστός και ως El Greco / ο Έλληνας, 1548-1614), μια καλλιτεχνική ιδιοφυΐα, ο οποίος συνδύασε στο

Η Παναγία με το σώμα του Χριστού μετά την Αποκαθήλωση. γνωστή ως Πιετά. Περίφημο γλυπτό του Μιχαήλ Αγγέλου. Βρίσκεται στο ναό του Αγίου Πέτρου, στο Βατικανό

Γ. Βερμέερ, Άποψη του Ντελφτ, 1660-1661, Ελαιογραφία, Χάγη, Μέγαρο Μαυρικίου.

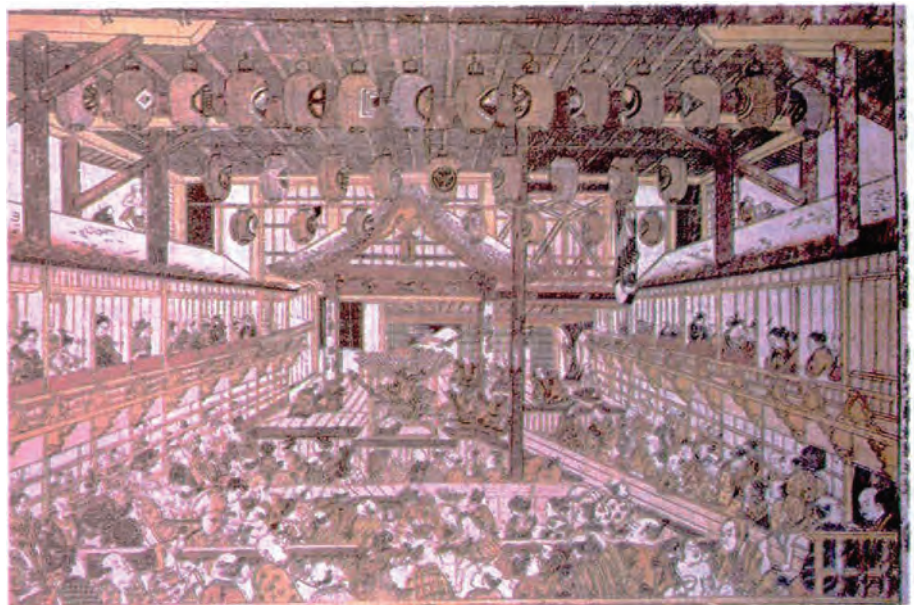

Δομήνικος Θεοτοκόπουλος
(El Greco) Το Τολέδο σε καταγίδα,
Ελαιογραφία, Νέα Υόρκη,
Μητροπολιτικό Μουσείο.

έργο του τη δυτικοευρωπαϊκή αισθητική με το βυζαντινό πνεύμα. Τέλος, η Αγγλία την εποχή αυτή έχει να επιδείξει τον κορυφαίο δραματουργό Ουίλλιαμ Σαίξπηρ (1564 - 1616).

Κατά το 17ο και 18ο αιώνα σημειώθηκε επίσης εξαιρετική ανάπτυξη της τέχνης (μπαρόκ, ροκοκό, κλασικισμός) και ιδιαίτερα της μουσικής. Δημιουργήθηκε τότε η ιταλική όπερα, στην οποία εκφράζονται με δραματικό τρόπο έντονα συναισθήματα του ατόμου και της κοινωνίας. Η οργανική εκκλησιαστική μουσική είχε επίσης μεγάλη πρόοδο. Συνθέτες, όπως οι Γερμανοί Μπαχ (1685-1750) και Χέντελ (1685-1759) κυριολεκτικά την απογείωσαν, ενώ οι Αυστριακοί Μότσαρτ (1756-1791) και Χάυντν (1732-1809) υπήρξαν οι τελευταίοι μεγάλοι εκπρόσωποι της

μουσικής παραγωγής κατά την περίοδο αυτή.

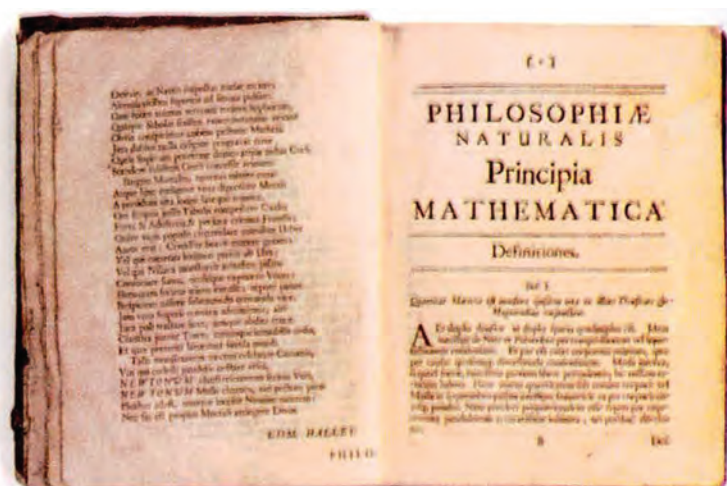

Γιαπωνέζικο θέατρο Καμπούκι, Ξυλογραφία του Οκαμούρα Μασανόμπου, 1740.

Τόσο η περίοδος της Αναγέννησης όσο και οι επόμενοι δύο αιώνες (17ος-18ος) χαρακτηρίστηκαν και από μεγάλη πρόοδο της επιστήμης. Η επιστημονική και η οικονομική πρόοδος που σημειώθηκε κατά το 15ο και το 16ο αιώνα συντέλεσε στην εκδήλωση μιας αληθινής πνευματικής επανάστασης. Την επανάσταση αυτή προετοίμασαν μεγάλοι στοχαστές και επιστήμονες, όπως οι Άγγλοι Φραγκίσκος Βάκωνας (1561-1626), Τζον Λοκ (1632-1704), Ισαάκ Νεύτων (1642-1727) και ο Γάλλος Καρτέσιος (1596-1650). Ο Βάκωνας εισήγαγε μια νέα επιστημονική μέθοδο, την επαγωγική, και τόνισε τη σημασία της παρατήρησης για την ανακάλυψη των νόμων που διέπουν τη φύση. Ο Καρτέσιος, ξεκινώντας από βασικές αυταπόδεικτες “αλήθειες”, κατέληγε σε συμπεράσματα μέσα από μια σειρά συλλογισμών. Τη λογική ως βάση για τη βελτίωση της κοινωνίας υποστήριξε στα έργα του ο Τζον Λοκ, ενώ ο Νεύτωνας, διατυπώνοντας το νόμο της παγκόσμιας έλξης, έδειξε ότι η φύση λειτουργεί με βάση σχέσεις παγκόσμιας ισχύος, τις οποίες μπορούμε να διατυπώσουμε με μαθηματική ακρίβεια. Με το έργο τους οι τέσσερις αυτοί στοχαστές προετοίμασαν το κίνημα του Διαφωτισμού, για το οποίο έγινε ήδη λόγος σε προηγούμενη ενότητα.

Η πρώτη έκδοση του βιβλίου του Ισαάκ Νεύτωνα, *Principia Mathematica*.

Ο Γαλιλαίος
Σχέδιο του Ολτάριο Λεόνι.

Η ταπείνωση του Γαλιλαίου (1633)

Το παρακάτω κείμενο είναι η αποκλήρωση που υποχρεώθηκε από την Ιερά Εξέταση να κάνει ο Γαλιλαίος για τη θεωρία του ότι η Γη κινείται γύρω από τον ήλιο. Η θεωρία αυτή ερχόταν σε σύγκρουση με τον ισχυρισμό του πάπα Ορβανού Η' ότι η Γη είναι το κέντρο του κόσμου.

“Εγώ, ο Γαλιλαίος, γονυπετής ενώπιόν σας, εξοχώτατοι και σεβασμιώτατοι καρδινάλιοι, έχοντας μπροστά στα μάτια μου το Ιερό Ευαγγέλιο, στο οποίο επιθέτω τα χέρια μου...με ειλικρινή καρδιά και απροσποίητη πίστη αποκηρύσσω, αναθεματίζω και απεχθάνομαι τις ανωτέρω πλάνες και αιρέσεις και γενικά κάθε άλλη πλάνη ή αίρεση αντίθετη προς τη διδασκαλία της Αγίας μας Εκκλησίας. Και ορκίζομαι ότι στο μέλλον δεν θα πω ποτέ πια ούτε θα βεβαιώσω προφορικά ή γραπτώς πράγματα που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν παρόμοια υποψία για μένα. Αλλά, αντίθετα, αν γνωρίσω άλλο αιρετικό ή ύποπτο για αίρεση θα τον καταγγείλω στο Ιερό τούτο Συμβούλιο ή στον Ιεροεξεταστή ή στον Επίσκοπο του τόπου στον οποίο θα βρίσκομαι”.

Οι μεγάλοι αμφισβητίες Γαλιλαίος, Εκδόσεις ο Τύπος Αθήνα 1973, σελ.49-50.

Πολιτισμικές σχέσεις ανάμεσα στην Ευρώπη και τον υπό ξένη κυριαρχία ελληνισμό

Κατά τη διάρκεια της περιόδου από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) έως το 1815 οι πολιτισμικές σχέσεις ανάμεσα στο δυτικό κόσμο και τον ελληνισμό ήταν αναγκαστικά περιορισμένες λόγω της οθωμανικής κυριαρχίας. Βέβαια η παρουσία των Ελλήνων λογίων στην Ιταλία κατά τα χρόνια που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν την Άλωση συνέβαλε αποφασιστικά, όπως ήδη αναφέρθηκε, στην ανάπτυξη του Ανθρωπισμού και της Αναγέννησης των γραμμάτων στη Δύση. Ανάμεσα σ' αυτούς τους Έλληνες λογίους ξεχωριστή θέση κατέχουν ο Γεώργιος Γεμιστός ή Πλήθων (1355-1450/56) και ο Βησσαρίωνας (1403-1472) από την Τραπεζούντα.

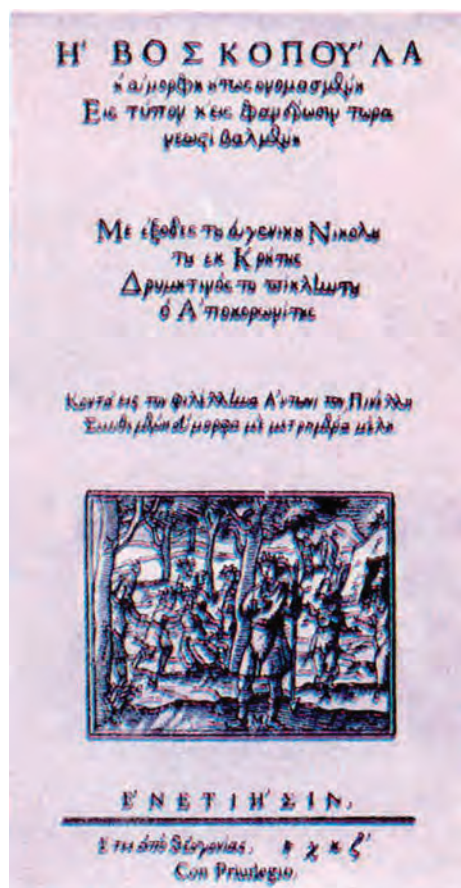
Η Βενετοκρατία στην Κρήτη, στα Ιόνια νησιά και στις άλλες νησιωτικές και παράλιες περιοχές του ελληνικού χώρου συντέλεσε εξάλλου στην πολιτισμική επίδραση της Δυτικής Ευρώπης στους Έλληνες. Η Κρητική λογοτεχνική Σχολή (Ερωτόκριτος, Ερωφίλη κ.ά) παρ' όλο που έχει επηρεαστεί από δυτικά λογοτεχνικά πρότυπα, διατηρεί τον ελληνικό της χαρακτήρα.

Από τον Ερωτόκριτο
του Βιτσέντζου Κορνάρου

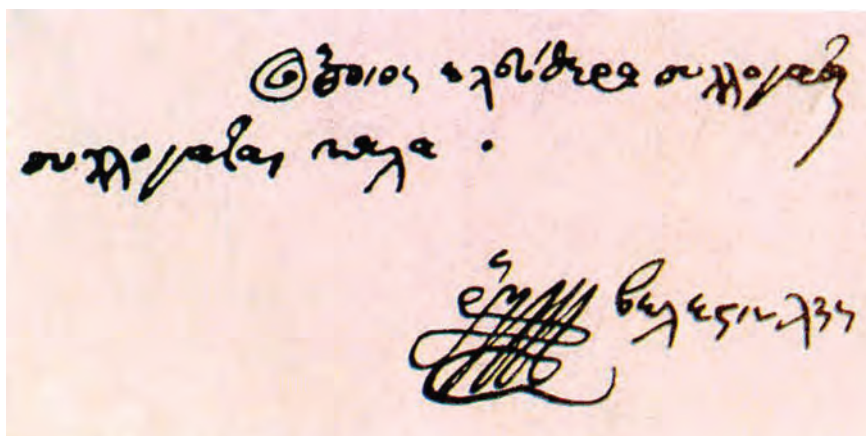
Ποιος εις τον κόσμο φάνηκε κι αγάπη δεν κατέχει;
ποιος δεν τηνε δοκίμασε; ποιος δεν τηνε ξετρέχει;
Όχι οι άνθρωποι μοναχά που' χου μιλιά και γνώση
τρέχου σε τούτο το δεντρώ το αγάπης για να τρώσι
πέτρες, δεντρά και σίδερα, κι οζά στην οικουμένη
όλα γνωρίζου και γρικού τον πόθο πώς τα γιαίνει.

Κ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ίκαρος, 1975, σ. 84.

Εξώφυλλο από την πρώτη έκδοση της «Βοσκοπούλας».

Ωστόσο ουσιαστικότερη σχέση ανάμεσα στο δυτικοευρωπαϊκό και το νεοελληνικό πνεύμα αναπτύχθηκε μέσα από τον ελληνισμό της διασποράς· καλλιεργήθηκε επίσης στους εμποροναυτικούς εκείνους κύκλους που μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ - Καϊναρτζή (1774) ανέπτυξαν εμπορική δραστηριότητα στη Δυτική Μεσόγειο και στην Ευρώπη και έγιναν οι φορείς του πνεύματος του Διαφωτισμού στον ελληνικό χώρο. Το πνεύμα αυτό αφύπνισε την ελληνική εθνική συνείδηση και προετοίμασε ιδεολογικά την Επανάσταση του 1821. Κορυφαίος εκπρόσωπος της σύνθεσης αυτής ανάμεσα στο Δυτικοευρωπαϊκό Διαφωτισμό και την ελληνική παιδεία αναδείχτηκε ο Αδαμάντιος Κοραΐς (1748-1833), ενώ κήρυκας θερμός των νέων φιλελεύθερων ιδεών και της παμβαλκανικής συνεργασίας υπήρξε ο εθνομάρτυρας Ρήγας (1757-1798).

Από το Θούριο του Ρήγα
 Ως πότε, παλικάρια, να ζούμε στα
 στενά,
 μονάχοι σαν λιοντάρια, στες ράχες, στα
 βουνά;
 σπηλιές να κατοικούμεν, να βλέπωμεν
 κλαδιά,
 να φεύγωμ' απ' τον κόσμο, για την πι-
 κρή σκλαβιά;
 να χάνωμεν αδέλφια, πατρίδα και
 γονείς,
 τους φίλους, τα παιδιά μας, κι όλους τους
 συγγενείς;
 Κάλιο 'ναι μίας ώρας ελεύθερη ζωή,
 παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και
 φυλακή!

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

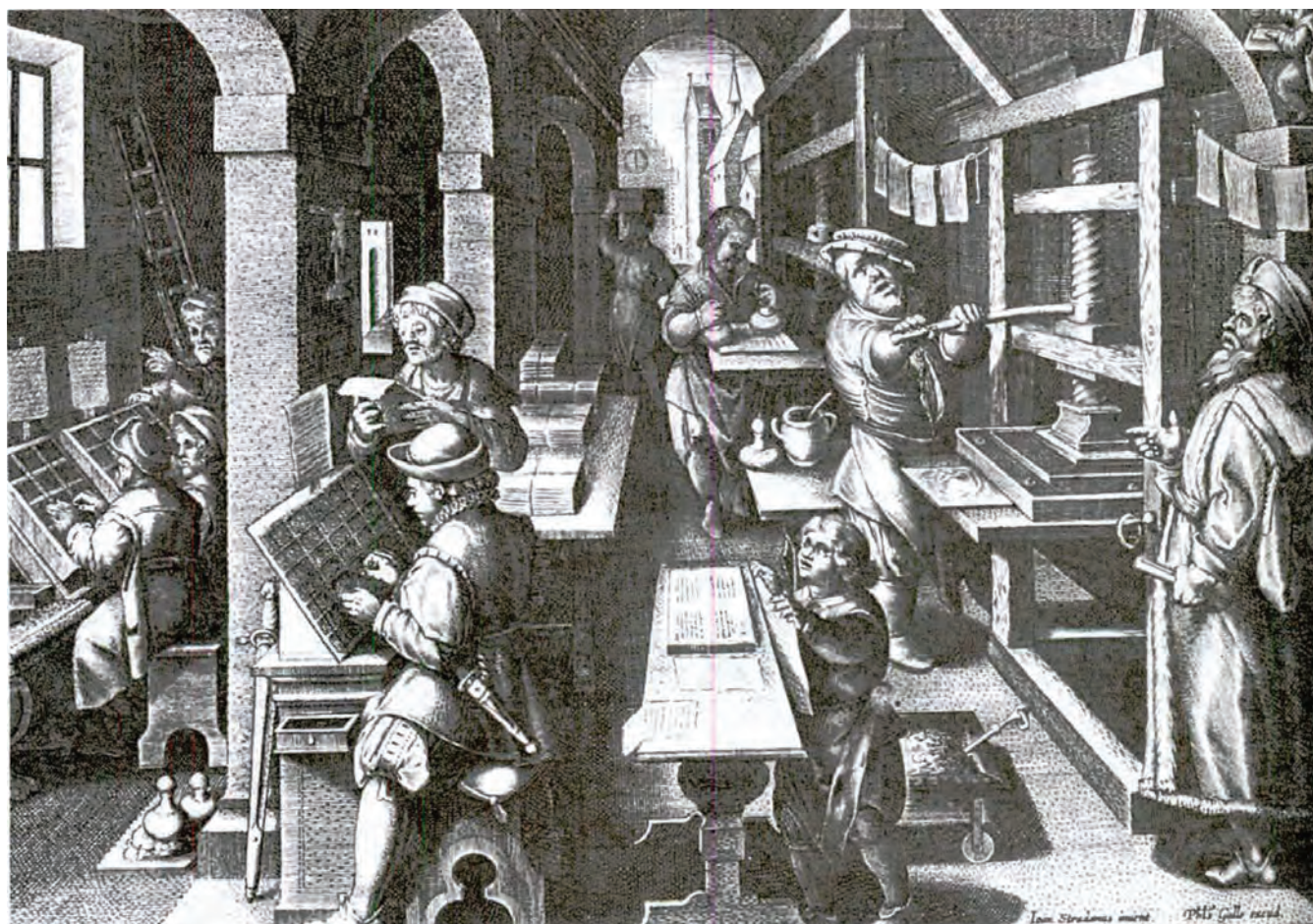
1. Εξηγήστε τη σημασία των όρων "Ανθρωπισμός" και "Αναγέννηση".
2. Αναφερθείτε στη σημασία που είχε για την πνευματική εξέλιξη των Ευρωπαίων η εφεύρεση της τυπογραφίας κατά το 15ο αιώνα.
3. Η συμβολή της Δύσης στην ιδεολογική προετοιμασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821 υπήρξε καθοριστική. Υποστηρίξτε την άποψη αυτή με βάση το περιεχόμενο της ενότητας που διδαχθήκατε.

Η εφεύρεση της τυπογραφίας από τον γερμανό Ιωάννη Γουτεμβέργιο αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα βήματα της ανθρωπότητας προς την πρόοδο. Στην εικόνα σελίδα από το Ψαλτήρι, που τυπώθηκε στο τυπογραφείο του.

Τυπογραφείο του 16ου αιώνα. Γερμανικό Μουσείο, Μόναχο.

Κεφάλαιο 3ο

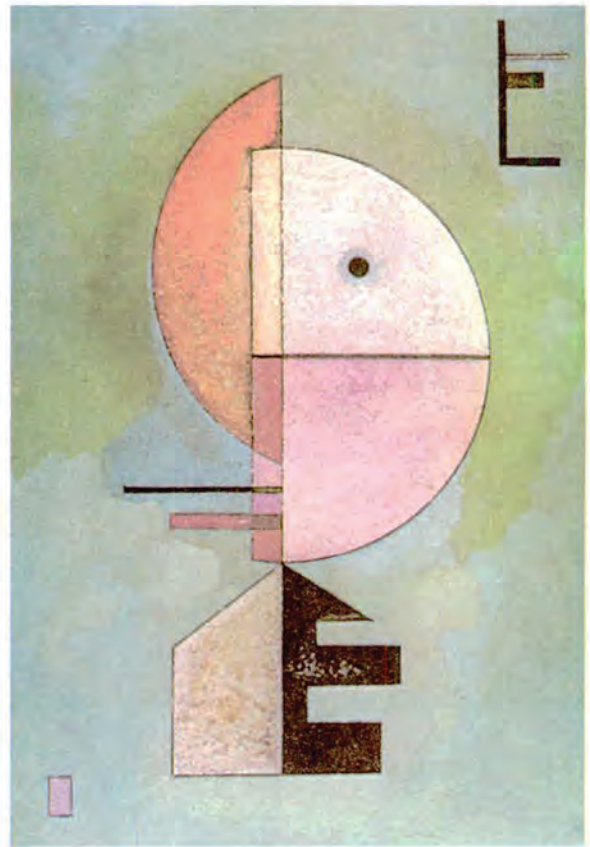
Η Ευρώπη και ο Κόσμος

(Από το Συνέδριο της Βιέννης ως τις παρυφές του 20ού αιώνα)

*Διπλή άνοδος, 1925,
Ελαιογραφία, Λονδίνο, συλ. Α. Βεγνι.*

*Προς τα πάνω, 1929,
Ελαιογραφία, Βενετία, συλ. Guggenheim.*

*Μόνιμα πράσινο, 1925,
Ελαιογραφία, Ζυρίχη, συλ. C. Burgsuer.*

*Σε σχήμα κέρατου, 1924,
Ελαιογραφία, Βερολίνο, Εθν. Πινακοθήκη.*

Α'. ΤΟ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Το Ανατολικό Ζήτημα ανάγει την καταγωγή του στην εγκατάσταση των Τούρκων στο χώρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και οφείλει την περιπλοκή του στην προώθηση των Ρώσων στα παράλια του Εύξεινου Πόντου και στην αναζήτηση από αυτούς διεξόδου στη Μεσόγειο Θάλασσα. Από το σημείο αυτό θα αρχίσει ένας διαρκής αγώνας των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων να εμποδίσουν την κάθοδο της Ρωσίας και να εξασφαλίσουν οι ίδιες περισσότερα συμφέροντα στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία για πολλά χρόνια θεωρούνταν ως ο «μεγάλος ασθενής», καθώς αδυνατούσε να εκσυγχρονιστεί και να διατηρήσει όλα τα εδάφη που είχαν περιέλθει στην κυριαρχία της.

Ως Ανατολικό Ζήτημα είναι γνωστό το δυσεπίλυτο πρόβλημα που ανέκυψε από την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την πρόθεση των Μεγάλων Δυνάμεων να επωφεληθούν από αυτό το γεγονός. Το πρόβλημα κατέστησε πιο περίπλοκο ο αγώνας των Ελλήνων για απελευθέρωση. Επειδή μάλιστα κάθε προσπάθεια επίλυσής του προσέκρουσε σε ανυπέρβλητα εμπόδια, κατέληξε υπό τον όρο Ανατολικό Ζήτημα να νοείται, μεταφορικά, ένα θέμα που παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες στην αντιμετώπισή του.

Το πρόβλημα απέκτησε ιδιαίτερη σημασία από τότε που η Ρωσία επεκτάθηκε στις ακτές του Εύξεινου Πόντου (1774) και κατέστησε σαφή την πρόθεσή της να επεμβαίνει στα εσωτερικά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προστατεύοντας τους χριστιανούς υπηκόους. Η προσπάθεια όμως αυτή της Ρωσίας έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντα της Αγγλίας στην ευρύτερη περιοχή. Έτσι η Αγγλία έθεσε υπό την προστασία της την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την οποία θεωρούσε ως φυσικό εμπόδιο στην επεκτατική ρωσική πολιτική. Το θέμα πήρε μεγάλες διαστάσεις με το Ρωσοτουρκικό Πόλεμο (1828-1829) και την ανεξαρτησία της Ελλάδας (1830). Η έξοδος της Ρωσίας στη Μεσόγειο συνδέθηκε με το θέμα των Στενών, το οποίο αποτέλεσε αιτία συχνών προστριβών.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες ωρίμασαν οι όροι για τον εκσυγχρονισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την πολιτική αυτή προωθούσαν σταθερά οι Μεγάλες Δυνάμεις, ιδιαίτερα η Αγγλία, η οποία είχε περισσότερα συμφέροντα στην περιοχή. Την αναγκαιότητα του εκσυγχρονισμού κατέστησε περισσότερο σαφή η ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Τουρκοαιγυπτιακό Πόλεμο (1839). Αρχισε τότε μια περίοδος αναδιοργάνωσης του κρατικού μηχανισμού. Μετά μάλιστα τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856) και την ήττα της Ρωσίας ο σουλτάνος προχώρησε στην έκδοση διατάγματος, του γνωστού ως Χάττι Χουμαγιούν (1856), με το οποίο προέβαινε σε συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, βάσει των οποίων όλοι οι υπήκοοί του αποκτούσαν δικαίωμα ελεύθερης λατρείας, κατάληψης δημόσιων θέσεων, αναλογικής φορολόγησης κ.ά. Η έκδοση του διατάγματος αυτού έγινε κυρίως προκειμένου να ικανοποιηθούν η Αγγλία και η Γαλλία για τη συνεισφορά τους στην ήττα της Ρωσίας.

Η μετά το 1856 περίοδος

Η δια του Χάτι-χουμαγιούν της 18 Φεβρουάριου 1856 εγκαινιασθείσα αυτή περίοδος επεξετάθη καθ' όλην την βασιλείαν του διαδεχθέντος τον Αβδούλ Μεδζίτ αδελφού του, Αβδούλ Αζίζ (1861 -1876). Καρποί της περιόδου ταύτης είναι: ο ποινικός κώδιξ (1858), η Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα (1863), η νέα διοικητική οργάνωσις (νόμος περί βιλαετιών 1864), το Συμβούλιον Επικρατείας και ο Άρειος Πάγος (1868), το Γαλλοτουρκικόν Λύκειον «Γαλατά - Σεράι» (1869), ο αστικός κώδιξ (1869-1876).

Η εισαγωγή όμως τοιαύτης εκτάσεως καινοτομιών υπήρξεν αρκούντως δαπανηρά, και, εκ παραλλήλου με τας σπατάλας της Αυλής, επέφερεν εξόγκωσιν του δημοσίου χρέους δια της συνάψεως μεγάλων δανείων. Το αποτέλεσμα υπήρξεν ότι η Τουρκία το 1875 ανέστειλε καθ' ολοκληρίαν την υπηρεσίαν του δημοσίου χρέους. Ούτω εις τα τόσα προβλήματα άτινα αντιμετώπιζεν η Οθωμανική κυβέρνηση και άτινα έδιδον αφορμάς εις παντοίας επεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων εις τα εσωτερικά της αυτοκρατορίας, προσετέθη το 1875 και η πτώχευσις, το δε 1881, η επιβολή διεθνούς οικονομικού ελέγχου.

Μ. Θ. Λάσκαρη, *Το Ανατολικόν Ζήτημα (1800-1923)*, Αθήνα, τ. Α', σ. 132 - 133.

Σε κάθε κρίση του Ανατολικού Ζητήματος εμπλέκονταν, άμεσα ή έμμεσα, και οι Έλληνες στην προσπάθειά τους να επιτύχουν την εθνική τους ολοκλήρωση, την απελευθέρωση δηλαδή των τουρκοκρατούμενων περιοχών στις οποίες κατοικούσαν Έλληνες (Θεσσαλία, Ήπειρος, Μακεδονία). Η είσοδος εξάλλου στραπωτικών τμημάτων στα τουρκικά εδάφη δημιουργούσε κινδύνους επαναστατικής ανάφλεξης, με άμεσο κίνδυνο εμπλοκής της χώρας σε πόλεμο με την Τουρκία.

*Η σημαία του ελληνικού εθελοντικού σήματος που έλαβε μέρος στον Κριμαϊκό Πόλεμο.
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο*

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Ποια αντικρουόμενα συμφέροντα περιέπλεκαν στη διάρκεια του 19ου αιώνα το Ανατολικό Ζήτημα;

Β'. ΕΘΝΙΚΑ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΚΙ- ΝΗΜΑΤΑ

Το πνεύμα της αγάπης για την ελευθερία και την ισότητα, το οποίο πυροδότησε στους ευρωπαϊκούς λαούς η Γαλλική Επανάσταση, έσπευσαν να καταδικάσουν οι ηγέτες των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών στο Συνέδριο της Βιέννης (1815): πίστευαν ότι έτσι θα προστάτευαν τα απολυταρχικά καθεστώτα τους. Οι οικονομικές και οι κοινωνικές εξελίξεις ωστόσο είχαν πια δημιουργήσει νέες συνθήκες στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Η αστική τάξη αξίωνε ελευθερία στις οικονομικές δραστηριότητές της και, για να την εξασφαλίσει, χρειαζόταν πολιτικές μεταρρυθμίσεις και συμμετοχή των εκπροσώπων της στη διακυβέρνηση. Πολλοί ευρωπαϊκοί λαοί επίσης βρίσκονταν κάτω από ξένη κυριαρχία και απαιτούσαν την ανεξαρτησία τους. Οι παραπάνω λόγοι συντέλεσαν, ώστε ο 19ος αιώνας να σφραγιστεί από αλληπάλληλα επαναστατικά κινήματα, φιλελεύθερα και εθνικά.

Τα κινήματα της δεκαετίας 1820-1830

Αμέσως μετά τη συντριβή του Ναπολέοντα στο Βατερλώ (1815) ιδρύθηκε, με πρωτοβουλία του τσάρου της Ρωσίας Αλέξανδρου Α', ένας συνασπισμός των ευρωπαϊκών δυνάμεων, γνωστός ως "Ιερή Συμμαχία", σκοπός του οποίου ήταν η καταστολή των επαναστατικών κινήματων. Ένθερμος υποστηρικτής αυτής της πολιτικής αναδείχτηκε ο καγκελάριος της Αυστρίας Μέτερνιχ, ο οποίος υποστήριζε σθεναρά την αρχή της νομιμότητας, της διατήρησης δηλαδή του πολιτικού καθεστώτος της απολυταρχίας: κεντρικός στόχος της πολιτικής του Μέτερνιχ ήταν η εξασφάλιση της ισορροπίας των ευρωπαϊκών δυνάμεων, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος πολεμικής αναμέτρησής τους.

Η τάξη πραγμάτων που επιβλήθηκε από το Συνέδριο της Βιέννης κλονίστηκε λίγα μόλις χρόνια μετά την επιβολή της. Ήδη κατά τη δεκαετία 1820-1830 ένα ισχυρό κόμμα επαναστατικών κινήματων στην Ευρώπη και στη Λατινική Αμερική απέδειξε πόσο σαθρά ήταν τα θεμέλιά της. Στη Λατινική Αμερική οι πορτογαλικές και οι ισπανικές αποικίες απέκτησαν με αιματηρές εξεγέρσεις την ανεξαρτησία τους. Στην Ευρώπη κατά τη διετία 1820-1821 ξέσπασαν επαναστατικά κινήματα με περιορισμένη και προσωρινή επιτυχία στην Ισπανία, στην Πορτογαλία και στην Ιταλία. Τα αιτήματα των εξεγερμένων σ' αυτές τις περιπτώσεις ήταν κυρίως πολιτικά. Άτυχη κατάληξη είχε και η εξέγερση των Δεκεμβριστών κατά της τσαρικής απολυταρχίας στη Ρωσία το 1825, ενώ και ο αγώνας των Ιρλανδών για την απόκτηση της αυτονομίας τους από τους Βρετανούς επρόκειτο να συναντήσει πολλές δυσκολίες.

Αντίθετα, με επιτυχία στέφθηκε η Ελληνική Επανάσταση του 1821, η οποία συνδύαζε

Αγγλική γελοιογραφία που σατιρίζει τους ιδρυτές της Ιερής Συμμαχίας: Ο βασιλιάς της Ρωσίας, ο αυτοκράτορας της Αυστρίας και ο τσάρος της Ρωσίας μεταφέρουν σε κακό χάλι το βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΗ΄. Δημοσιεύθηκε όταν η Ιερή Συμμαχία αποφάσισε, παρά την αντίθετη γνώμη της κοινοβουλευτικής Βρετανίας, να αποκαταστήσει την απόλυτη μοναρχία στην Ισπανία.

“Η Ελευθερία οδηγεί το λαό”. Πίνακας του Ευγένιου Ντελακρουά εμπνευσμένος από την Ιουλιανή επανάσταση του 1830 στη Γαλλία, Ελαιογραφία, Παρίσι, Λούβρο.

υποχρεώθηκε να αποδεχτεί πολλά από τα αιτήματα των αστών και να γίνει ένας “βασιλιάς πολίτης”. Η φωτιά της εξέγερσης διαδόθηκε με ταχύτητα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες: στις Βρυξέλλες, πρωτεύουσα του Βελγίου, που ήταν ενωμένο έως τότε με την Ολλανδία, οι κάτοικοι οπλίστηκαν και έτρεψαν σε φυγή την ολλανδική φρουρά τον Αύγουστο του 1830, φωνάζοντας το σύνθημα “Ας κάνουμε ό,τι και οι Γάλλοι”. Η προσπάθεια του βασιλιά Γουλιέλμου να ανακαταλάβει την πόλη απέτυχε. Το Βέλγιο ανακήρυξε την ανεξαρτησία του στις 4 Οκτωβρίου του 1830 και η συνδιάσκεψη των Δυνάμεων στο Λονδίνο το Νοέμβριο του ίδιου χρόνου αναγκάστηκε να την επικυρώσει.

Η Πολωνία αποτελούσε εκείνη την εποχή αυτόνομη επαρχία της Ρωσίας. Το Νοέμβριο του 1830 ο τσάρος Νικόλαος Α' προσφέρθηκε να συγκροτήσει εκεί στρατό, για να βοηθήσει στην καταστολή της βελγικής εξέγερσης. Οι Πολωνοί στρατιώτες όμως προτίμησαν να εξεγερθούν και να ανακηρύξουν τη δική τους ανεξαρτησία τον Ιανουάριο του 1831. Αβοήθητοι από την υπόλοιπη Ευρώπη, οι Πολωνοί αντιμετώπισαν πολλαπλάσιο ρωσικό στρατό και ηττήθηκαν. Τα αντίποινα για την εξέγερσή τους ήταν σκληρά και προκάλεσαν κύμα φυγής από την Πολωνία προς τις φιλελεύθερες χώρες της Δύσης.

Εξεγέρσεις έγιναν και στην Ιταλία και στη Γερμανία, όπου όμως η αντιδραστική πολιτική του Μέτερνιχ τις κατέπνιξε, πριν προλάβουν να επεκταθούν επικίνδυνα.

Ο χαρακτήρας των επαναστάσεων του 19ου αιώνα

Αντίθετα από ό,τι συνέβαινε με τις επαναστάσεις στο τέλος του 18ου αιώνα, οι επαναστάσεις της μεταναπολεόντιας περιόδου ήταν εσκεμμένες ή ακόμη και προγραμματισμένες. Γιατί το καταπληκτικότερο κληροδότημα της ίδιας της Γαλλικής Επανάστασης ήταν τα πρότυπα και τα οργανωμένα σχήματα πολιτικής αναταραχής που αυτή καθιέρωσε για τη γενική χρήση των απανταχού επαναστατών. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι επαναστάσεις του 1815-1848 ήταν απλώς έργο λίγων δυσареστημένων ταραχοποιών, όπως επέμεναν να λένε στους ανώτερους τους οι πληροφοριοδότες και οι αστυνομικοί της περιόδου- άνθρωποι που είχαν μεγάλη πέραση τότε. Ξέσπασαν γιατί τα πολιτικά συστήματα που είχαν επιβληθεί ξανά στην Ευρώπη ήταν εντελώς ανεπαρκή και, σε μια περίοδο γρήγορων κοινωνικών αλλαγών, όλο και περισσότερο ακατάλληλα για τις πολιτικές συνθήκες της ηπειρωτικής Ευρώπης, και γιατί οι οικονομικές και κοινωνικές δυσαρέσκειες ήταν τόσο οξείες, ώστε να προκαλούν σχεδόν αναπόφευκτα συνεχή επαναστατικά ξεσπάσματα.

E. J. Hobsbawm, *Η εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848*, ΜΙΕΤ, Αθήνα, σ. 165-166.

Οι σημαντικότερες πάντως φιλελεύθερες εξεγέρσεις του 19ου αιώνα πραγματοποιήθηκαν το 1848, έτος που χαρακτηρίστηκε ως “η Άνοιξη των λαών”. Η αρχή έγινε το Φεβρουάριο του έτους αυτού στη Γαλλία. Εκεί ο Λουδοβίκος - Φίλιππος είχε εγκαταλείψει την αρχικά φιλελεύθερη πολιτική του και είχε προκαλέσει μεγάλη λαϊκή δυσαρέσκεια. Αστοί και εργάτες συμάχησαν εναντίον του και κατόρθωσαν να τον ανατρέψουν. Η επιτυχημένη αυτή εξέγερση έφερε στο προσκήνιο ένα νέο ηγέτη, το Λουδοβίκο Ναπολέοντα Βοναπάρτη (ανεμίο του Μεγάλου Ναπολέοντα), ο οποίος αυτοανακηρύχθηκε αυτοκράτορας με το όνομα Ναπολέοντας Γ'.

Η Φεβρουαριανή Επανάσταση της Γαλλίας πυροδότησε σειρά εξεγέρσεων και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, όπως στην Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία όπου ζούσαν πολλές διαφορετικές εθνικές και γλωσσικές ομάδες (Γερμανοί, Τσέχοι, Μαγυάροι, Πολωνοί, Σλοβάκοι, Σέρβοι και Ιταλοί). Στη Βιέννη ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να παραχωρήσει φιλελεύθερο Σύνταγμα, ενώ η ενότητα της αυτοκρατορίας του κινδύνεψε σοβαρά από τις εθνικές εξεγέρσεις στην Ουγγαρία και στη Βοημία. Η “θεομηνία” των εξεγέρσεων, όπως τη χαρακτήρισε ο Μέτερνιχ, και ιδίως η εξέγερση της Βιέννης το 1848 σήμανε και το πολιτικό τέλος του ως τότε πανίσχυρου καγκελάρου.

Ο επαναστατικός άνεμος από την Αυστρία έπνευσε επίσης στη Γερμανία και στην Ιταλία, όπου οι λαοί ζητούσαν φιλελεύθερα Συντάγματα. Οι επιτυχίες όμως των επαναστατών αποδείχτηκαν πρόσκαιρες και το παλιό καθεστώς άντεξε τελικά και σ' αυτή την επίθεση. Αυτό δε σήμαινε ότι η επαναστατική φλόγα είχε σβήσει εντελώς. Περίπου μια δεκαετία από την καταστολή τους οι φιλελεύθερες εξεγέρσεις της Ευρώπης έδωσαν τη σκυτάλη στα εθνικά κινήματα και στη σύγκρουση των εθνικισμών.

Μέτερνιχ: Επανάσταση; Δημοκρατία; Φέρτε μου, γρήγορα, άλλο παντελόνι! Λιθογραφία του Ανδρέα Αχενμπαχ που σατιρίζει το φόβο του Μέτερνιχ από τα γεγονότα του 1848. Φρανκφούρτη, Ιστορικό Μουσείο.

Η εξέγερση της Φρανκφούρτης (1848). Το προβολικό επιτίθεται σε οδόφραγμα. Καρλ Μαρξ, Βιογραφία εικονογραφημένη, Θεμέλιο, 1985, Εικόνα 44.

Η εθνική ενοποίηση της Ιταλίας και της Γερμανίας

Το μνημείο του Βίσμαρκ, του αρχιτέκτονα της γερμανικής ενοποίησης. Το μνημείο, συνολικού ύψους 43 μέτρων, ανεγέρθηκε το 1901 μπροστά στο Δημαρχείο του Αμβούργου. Πρότυπο του καλλιτέχνη υπήρξε ο τάφος του ρωμαίου αυτοκράτορα Αυγούστου, ενώ ο Βίσμαρκ απεικονίζεται ως πολεμιστής του Μεσαίωνα. Το υλικό της κατασκευής είναι γρανίτης, για να δηλώσει τη στερεότητα της ενωμένης Γερμανίας.

Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα κυρίαρχο αίτημα των λαών της Ευρώπης έγινε η δημιουργία εθνικών κρατών. Ορισμένες χώρες, όπως η Βρετανία, η Γαλλία, η Ισπανία, αποτελούσαν ήδη εθνικά κράτη, δηλαδή κράτη των οποίων οι λαοί είχαν κοινή εθνική συνείδηση. Οι Γερμανοί όμως ήταν διεσπαρμένοι σε 39 κράτη τα οποία συνέδεε μεταξύ τους μόνο μια χαλαρή ομοσπονδία, με επικεφαλής την Αυστρία, που δεν τους ήταν ιδιαίτερα αγαπητή. Στην Ιταλική Χερσόνησο επίσης υπήρχαν πολλά μικρά κράτη και ηγεμονίες (Πεδεμόντιο, Τοσκάνη, Βατικανό, Βασίλειο των Δύο Σικελιών κ.ά.), ενώ η περιοχή της Βενετίας βρισκόταν κάτω από αυστριακή κυριαρχία. Τόσο οι Γερμανοί όσο και οι Ιταλοί αγωνίστηκαν σθεναρά για την επίτευξη της πολιτικής τους ενοποίησης.

Στην Ιταλία ένας σπουδαίος πολιτικός, ο Καβούρ, αξιοποίησε με επιτυχία τη διεθνή συγκυρία και, με κατάλληλες συμμαχίες και άλλους διπλωματικούς χειρισμούς, πέτυχε το 1861 την ίδρυση του ενιαίου ιταλικού κράτους με πρωτεύουσα το Τορίνο. Πολύτιμη για τις προσπάθειες του Καβούρ υπήρξε και η επιτυχημένη στρατιωτική δράση των Ερυθροχιτώνων του Γκαριμπάλντι, οι οποίοι κατόρθωσαν να απελευθερώσουν τη Σικελία και τη Νάπολη από την κυριαρχία του γαλλικού βασιλικού οίκου των Βουρβόνων.

Για την πλήρη ενοποίηση της Ιταλίας υπολείπονταν δύο περιοχές: η Ρώμη (βρισκόταν έως το 1870 στην εξουσία του πάπα) και η Βενετία (κάτω από αυστριακή διοίκηση έως το 1866). Μετά την ενσωμάτωσή της στο ιταλικό βασίλειο η Ρώμη έγινε πρωτεύουσα της Ιταλίας το 1871.

Αγώνα στρατιωτικό αλλά και διπλωματικό για την ενοποίηση των Γερμανών διεξήγαγε με επιτυχία το ισχυρότερο (μετά την Αυστρία) από τα γερμανικά κράτη, η Πρωσία. Ο καγκελάριος της Πρωσίας Βίσμαρκ, γνωστός και ως “σιδηρούς καγκελάριος”, εξανάγκασε με πόλεμο την Αυστρία να αναγνωρίσει την υπεροχή της χώρας του, ενώ το 1870-1871 προκάλεσε πολεμική αναμέτρηση της Πρωσίας με τη Γαλλία. Ο πόλεμος αυτός κατέληξε σε νίκη των Γερμανών, οι οποίοι έσπευσαν να ανακηρύξουν πανηγυρικά την ίδρυση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας το 1871. Αυτοκράτορας της Γερμανίας στέφθηκε ο Γουλιέλμος Α', βασιλιάς έως τότε της Πρωσίας, και πρωτεύουσα της Γερμανικής Αυτοκρατορίας ορίστηκε το Βερολίνο.

Εθνικά κινήματα εκδηλώθηκαν επίσης στις χώρες της Βαλκανικής που βρίσκονταν ακόμη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία. Τα κινήματα αυτά ενισχύθηκαν και από τη ρωσική πανσλαβιστική πολιτική και εντάχθηκαν στο γενικότερο πλαίσιο του Ανατολικού Ζητήματος, του οποίου προκάλεσαν αλλεπάλληλες αναζωπυρώσεις.

Πολιτικές και κοινωνικές συνέπειες των φιλελεύθερων κινήματων

Παράλληλα οι φιλελεύθερες ιδέες εξακολουθούσαν να κινητοποιούν τους λαούς και να προκαλούν πολιτικές μεταρρυθμίσεις. Στη Βρετανία, για παράδειγμα, το κίνημα του φιλελευθερισμού οδήγησε, χωρίς να γίνουν μεγάλης έκτασης εξεγέρσεις, στη λήψη σημαντικών μέτρων που αφορούσαν την απελευθέρωση των σκλάβων, τη μείωση του ωραρίου εργασίας των ανηλίκων, την απαγόρευση της εργασίας των γυναικών και των παιδιών στα ανθρακωρυχεία, την παροχή οικονομικής βοήθειας στους ανέργους. Από τις σημαντικότερες πολιτικές μεταρρυθμίσεις ήταν και η ψήφιση το 1867 ενός νόμου για την επέκταση του δικαιώματος της ψήφου σε μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Με αυτό το νόμο το πολίτευμα, χωρίς να γίνει ακόμα δημοκρατικό, έγινε πάντως περισσότερο αντιπροσωπευτικό και φιλελεύθερο. Με τις μεταρρυθμίσεις αυτές η αστική τάξη επέβαλε την κυριαρχία της στη Βρετανία.

Στη Βρετανία, όπως και στη Γαλλία, το κίνημα του φιλελευθερισμού υποστηρίχτηκε τόσο από τους μικροαστούς, όσο και από τους εργάτες. Επειδή όμως οι ρυθμίσεις που τελικά προωθούνταν εξυπηρετούσαν κυρίως τα συμφέροντα των μεγαλοαστών, οι εκπρόσωποι των χαμηλών κοινωνικών στρωμάτων άρχισαν να απογοητεύονται και να αναζητούν στο συνδικαλισμό ανακούφιση από τις οικονομικές τους δυσκολίες· ίδρυσαν συνδικάτα και συνεταιρισμούς, έκαναν διαδηλώσεις και απεργίες, αγώνες μέσω του Τύπου, καθώς και εξεγέρσεις που αντιμετωπιζονταν όμως σχεδόν κατά κανόνα από τις κυβερνήσεις με μεγάλη αυστηρότητα.

Τα φιλελεύθερα κινήματα (πιο έντονα στη Δυτική Ευρώπη) και τα εθνικά (κυρίως στην Κεντρική και στην Ανατολική), αν και είχαν διαφορετικό περιεχόμενο και σκοπούς, συμμαχισαν κατά κάποιο τρόπο μεταξύ τους και συντέλεσαν όχι μόνο στην αλλαγή του χάρτη της Ευρώπης αλλά και στην ανατροπή των περισσότερων απολυταρχικών καθεστώτων. Ένας σημαντικός λόγος της κατάρρευσης των καθεστώτων αυτών ήταν και η ανεπάρκειά τους να ανταποκριθούν στις νέες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες που δημιούργησε η βιομηχανική επανάσταση.

Βασικό κοινό χαρακτηριστικό των φιλελεύθερων και των εθνικών κινήματων του 19ου αιώνα ήταν ότι οργανώθηκαν κυρίως από τις τάξεις των διανοούμενων αστών και ότι είχαν ως πρότυπο για τις στρατηγικές και τις τακτικές τους τη Γαλλική Επανάσταση του 1789. Μάλιστα τα κινήματα αυτά άσκησαν με τη σειρά τους επίδραση σε χώρες έξω από τα ευρωπαϊκά όρια, όπου πυροδότησαν ανάλογες κινήσεις. Για το λόγο αυτό ο 19ος αιώνας έχει χαρακτηριστεί και ως αιώνας των επαναστάσεων. Ο αιώνας αυτός έληξε με τη νίκη των εθνών. Η υπέρμετρη όμως ανάπτυξη των εθνικιστικών ανταγωνισμών επρόκειτο να οδηγήσει την Ευρώπη και τις άλλες ηπείρους σε μια παγκόσμια σύρραξη κατά τη δεύτερη δεκαετία του επόμενου αιώνα.

Διαδήλωση των “Χαρτιστών” στο Λονδίνο το 1848. Σκοπός της διαδήλωσης ήταν ο εκδημοκρατισμός του εκλογικού δικαίου. Από σκίτσο της εποχής Βερολίνο, Αρχείο εικόνων του Υπουργείου Πολιτισμού.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Ποιο έτος του 19ου αιώνα ονομάστηκε “Ανοιξη των λαών” και γιατί;
2. Εξηγήστε τους λόγους για τους οποίους ο Μέτερνιχ έγινε στόχος έντονης σάτιρας από τον τύπο της εποχής του;
3. Ο 19ος αιώνας έχει χαρακτηριστεί και “αιώνας των Επαναστάσεων”. Συμφωνείτε με αυτό το χαρακτηρισμό; Αιτιολογήστε την απάντησή σας.

Γ'. Ο ΑΓΩΝΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Η Ελληνική Επανάσταση προκάλεσε μεγάλη δυσαρέσκεια στα ανακτοβούλια της Ευρώπης. Οι χώρες που συγκροτούσαν την Ιερή Συμμαχία ήταν αντίθετες σε κάθε επαναστατική ενέργεια, η οποία έθετε σε κίνδυνο την ειρήνη που είχε επιβληθεί στην Ευρώπη μετά την ήττα του Ναπολέοντα στο Βατερλό (1815). Οι Έλληνες επαναστάτες είχαν να αντιμετωπίσουν στο στρατιωτικό πεδίο ισχυρές δυνάμεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και στο διπλωματικό μια εχθρική Ευρώπη. Την πραγματικότητα απηχούν καλύτερα τα λόγια του Κολοκοτρώνη: «Όταν αρχίσαμε την Επανάσταση, ο κόσμος μάς πέρασε για τρελούς».

Ιστορικό Διάγραμμα της Επανάστασης

*“Σημέια Ελληνική - Πατρίς Κήπρου”. Η σημαία ανήκει σε Κυπρίους, αγωνιστές που πολέμησαν στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την Επανάσταση του '21
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.*

Η Φιλική Εταιρεία κατόρθωσε να οργανώσει τους Έλληνες και να τους κατευθύνει στον κοινό αγώνα για την ανεξαρτησία. Πρώτη επαναστατική ενέργεια για την επίτευξη αυτού του στόχου υπήρξε το κίνημα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Το φιλόδοξο σχέδιο που προέβλεπε ταχεία προέλαση του Αλ. Υψηλάντη και ένωση με τους επαναστάτες του Νότου απέτυχε στο στρατιωτικό πεδίο. Λειτουργήσε όμως ως αντιπερισπασμός, αφού ανάγκασε τους Τούρκους να κρατήσουν στο Βορρά ισχυρές δυνάμεις.

Η φλόγα της Επανάστασης μεταδόθηκε στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα και κάλυψε μεγάλο μέρος του νησιωτικού και του ηπειρωτικού χώρου. Περιοχές στις οποίες δεν εκδηλώθηκαν επαναστατικές ενέργειες ήταν αυτές που βρίσκονταν κοντά σε στρατιωτικά κέντρα.

Στην Πελοπόννησο, μεγάλης στρατηγικής σημασίας θέση ήταν η Τριπολιτοά. Γύρω από τον έλεγχο του μεγάλου αυτού κέντρου θα διαδραματιστούν τα σπουδαιότερα γεγονότα της πρώτης φάσης της Επανάστασης (1821-1823). Η πολιορκία, την οποία με στιβαρό χέρι διηύθυνε ο Θ. Κολοκοτρώνης, μέρα με τη μέρα στένευε. Οι Τούρκοι ανησύχησαν έντονα για τη σωτηρία της μετακίνησαν δύο στρατιές από τα Γιάννενα. Η πρώτη στρατιά μέσω της Δυτικής Ελλάδας κατάφερε να φτάσει στον προορισμό της και να ενισχύσει τη φρουρά της πόλης, της δεύτερης όμως η

Η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας

Ως ιδρυτές της Φιλικής Εταιρείας αναφέρονται από τους παλαιότερους ιστορικούς ο Αθανάσιος Τσακάλωφ, ο Νικόλαος Σκουφάς και ο Ερμανουήλ Ξάνθος. Νεότερες έρευνες έδειξαν ότι ένας εκ των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας υπήρξε και ο Παναγιώτης Αναγνωστόπουλος. Ο αγωνιστής αυτός καταγόταν από την Ανδρίτσαινα Ολυμπίας και ήταν υπάλληλος του εμπορικού οίκου του Παναγιώτη Σέκερη, τον οποίο μύησε από τους πρώτους στη Φιλική Εταιρεία. Ο πρωταγωνιστικός ρόλος του Π. Αναγνωστόπουλου στην ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας δεν είχε γίνει ιδιαίτερα γνωστός, ενώ είχε προβληθεί αντίστοιχα ο Ερμ. Ξάνθος, ο οποίος, σύμφωνα με τις μαρτυρίες του ίδιου του Αναγνωστόπουλου και τις αναφορές του Φιλήμονος και σχετική έκδοση της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, μυήθηκε αργότερα στην Εταιρεία. Ανεξάρτητα πάντως από το χρόνο μύησης των Αναγνωστόπουλου και Ξάνθου, η εξαιρετική προσφορά και των δύο ανδρών στην υπόθεση του Αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας είναι αναμφισβήτητη.

πορεία ανακόπηκε (Αλαμάνα, Γραβιά). Η εμφάνιση του τουρκικού στόλου στο Αιγαίο δε θα επηρεάσει την εξέλιξη των πραγμάτων. Η Τριπολιτσά, ουσιαστικά αβοήθητη, έπεσε στα χέρια των Ελλήνων (Σεπτέμβριος 1821). Ο αντίκτυπος του γεγονότος υπήρξε μεγάλος. Οι Έλληνες ένιωσαν υπερήφανοι. Μπορούσαν να ζητήσουν ακόμη και διεθνή αναγνώριση, αφού στην πραγματικότητα ο Μοριάς ήταν ελεύθερος. Είχε ήδη δημιουργηθεί κυρίαρχη ελληνική επικράτεια, πράγμα που θα αναγνωρίσει αργότερα ο πρόεδρος των Η.Π.Α. Μονρόε.

Το δεύτερο έτος της Επανάστασης οι Τούρκοι με περισσότερες δυνάμεις προσπάθησαν να ανακτήσουν το χαμένο έδαφος στο Μοριά, στον οποίο ακόμη κρατούσαν λίγα φρούρια. Στο μεταξύ βαρύ τίμημα πλήρωσε η Χίος, ενώ η στρατιά του Δράμαλη γνώρισε πανωλεθρία στα Δερβενάκια. Η προσπάθεια των Τούρκων συνεχίστηκε και το 1823, αλλά χωρίς αποτέλεσμα.

Η αναποτελεσματικότητα των τουρκικών δυνάμεων ανάγκασε το σουλτάνο να ζητήσει βοήθεια, το 1824, από το Μωχάμετ Άλυ, αντιβασιλιά της Αιγύπτου. Βάσει της συμφωνίας οι Αιγύπτιοι θα προσέβαλλαν την Πελοπόννησο και οι Τούρκοι τα νησιά του Αιγαίου και τη Στερεά Ελλάδα. Η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε να συλλάβει το μέγεθος της απειλής και πολύ περισσότερο να δράσει ανάλογα. Πρώτοι κινήθηκαν οι Αιγύπτιοι με απόβαση στην Κρήτη και καταστροφή της Κάσου. Ο ελληνικός στόλος υπό το Μιαούλη έκανε αισθητή την παρουσία του με επιτυχημένη ενέργεια στο Γέροντα, κοντά στην Αλικαρνασσό. Στο βόρειο Αιγαίο οι Τούρκοι αφάνισαν τα Ψαρά. Οι Αιγύπτιοι έκαναν απόβαση στην Πελοπόννησο (1825) και γρήγορα επεξέτειναν, χωρίς να συναντήσουν αντίσταση, τη δράση τους. Στη Στερεά οι Τούρκοι επέβαλαν την κυριαρχία τους. Έμενε μόνο το Μεσολόγγι, που αμυνόταν γενναία. Σε ενίσχυση των Τούρκων έσπευσαν οι Αιγύπτιοι και το Μεσολόγγι, ύστερα από την ηρωική έξοδο των υπερασπιστών του, έπεσε (1826). Το επόμενο έτος οι Έλληνες γνώρισαν νέα ήττα στον Ανάτο Αττικής. Η Επανάσταση διέτρεχε θανάσιμο κίνδυνο. Την κρίσιμη αυτή στιγμή ναυτικές δυνάμεις της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας καταναυμάχησαν τον αιγυπτιακό στόλο στο Ναβαρίνο (1827). Το καίριο αυτό κτύπημα σήμανε και το τέλος του Αγώνα. Ο δρόμος προς την ελευθερία πέρασε από το πεδίο της τιμής. Η ανεξαρτησία όμως επισφραγίστηκε στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων.

Μετά την πτώση της Τριπολιτσάς

“Ο Κιαμήλμπεης εκάθητο κοντά εις την πόρταν των Καλαβρύτων, και επειδή εις αυτό το μέρος της πόλεως εκατόκουν οι Αλβανοί, υποπευθείς μήπως πάθη τίποτε, έφυγεν εκείθεν, και επήγεν εις το σπίτι του Γεωργίου Ιωάννου, γνωστού Τριπολιτσιώτου, και εκεί τον ηόραμεν, όταν ο Κολοκοτρώνης επήγε να τον επισκεφθή, αφού ήλθαν οι στρατιώται από την Κόρινθον.

Ο Γενναίος, όταν εμβήκε μαζί με τον πατέρα του και είδε τον Κιαμήλμπεην καθήμενον με όλην την ασιατική μαγαλοπρέπεια, το εχαιρέτησε ατάραχα και του είπε:

- Γειά σου, Κιαμήλη!

Ούτος δε του απεκρίθη:

- Καλώς ώρισες!

Τότε ο Γενναίος του είπε:

- Μπέη ! Μη σου παραξενοφαίνεται ο χαιρετισμός μου· τώρα ήλθε καιρός να σας χαιρετούνε οι Έλληνες, καθώς εσείς εχαιρετίζετε τους ραγιάδες. Είμεθα όλοι ίσοι· γειά σου Γιάννη, γειά σου Κιαμήλη ! Εκ τούτου όλοι εγέλασαν. Ο δε Κιαμήλμπεης ερώτησε, τίνος υιός είναι, και του είπαν, ότι είναι του Κολοκοτρώνη, και τότε εσηκώθη και τον εχάιδευσε και του είπεν, ότι «έχει πνεύμα πολύ, και θα γίνη μεγάλος άνθρωπος, αλλά να φέρεται καλά, και να βαστά την μπέσα του (τον λόγον του), διότι αυτό είναι το χαρακτηριστικόν των μεγάλων ανθρώπων”.

Φωτάκου, Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως, Επιμέλεια: Θ. Βαγενά, Αγγ. Ηλιοπούλου, Π.Ν. Κοντού, Εκδ. Νεοϊστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1955, σ. 14.

Το Μεσολόγγι

Η ηρωική αντίστασις του Μεσολογγίου και η τρομερά απόφασις της εξόδου δύναται να θεωρηθή ως πράξις αποφασιστική, εξ εκείνων, αίτινες επιφέρουσι την λύσιν των πολέμων και αποφασίζουν την τύχην των εθνών. Ενώ δε η πτώσις του Μεσολογγίου έπρεπε να συνεπιφέρη και την πτώσιν όλης της Ελλάδος (και έμελλε να την επιφέρη αφεύκτως· διότι ουδαμού ίσως πλέον δεν ήθελεν απαντήσει ανυπέρβλητον αντίκρουσιν ο εχθρός), εξ εναντίας η πτώσις του Μεσολογγίου υπήρξεν η ανάστασις της Ελλάδος. Ο εχθρός, αν και κατώρθωσε δι’ όλων των ελλείψεων να εξασθενίση τας σωματικές δυνάμεις των πολιορκουμένων, εστάθη όμως αδύνατον να ταπεινώση τα φρονήματα αυτών, και να τους αναγκάση εις υποταγήν. Οι ένδοξοι ούτοι πολεμισταί επροτίμησαν να εκτεθώσιν εις ένα βέβαιον κίνδυνον απώλειας, δια της εξόδου των, επροτίμησαν ν’ αποθάνωσι κάλλιον με τα όπλα εις τας χείρας, παρά να δεχθώσιν επονειδιστους συνθήκας, και να υποκύψωσιν εις τον ζυγόν ενός εχθρού, του οποίου ωρκίσθησαν τον όλεθρον. Τοιαύτη ηρωική απόφασις, αξία των ενδόξων χρόνων της αρχαιότητος, δεν ήτο δυνατόν να μην εμπνεύση συμπαθείας αισθήματα εις όλας τας καρδίας, ως και αυτών ακόμη των αντιφερομένων.

Δ. Αινιάνος, Απομνημονεύματα, Εκδ. Βεργίνα, Αθήνα 1996, σ. 60-61.

α. Τούρκοι

Μεχμέτ Ρεσίτ (Κιοϋταχίς), ένας από τους πιο ικανούς Τούρκους στρατηγούς. Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη.

του όπλου αυτού απαιτούσε εξειδικευμένο προσωπικό.

Είναι γνωστό ότι και οι Μεσολογγίτες διέθεταν πυροβόλα όπλα, γι' αυτό και οι Τούρκοι, στη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου, στρατοπέδευαν μακριά από την πόλη, έξω δηλαδή από το βεληνεκές των όπλων αυτών.

Στη διάθεση των Τούρκων στρατηγών υπήρχε και το ιππικό, του οποίου όμως η αξιοποίηση εξαρτιόταν από την ομαλότητα του εδάφους και την επάρκεια των ζωοτροφών. Όπου πάντως χρησιμοποιήθηκε (Πέτα 1821, Φάληρο 1827), υπήρξε καταστροφικό για τους Έλληνες.

Γενικά η Πύλη, λόγω της στρατιωτικής μηχανής που διέθετε, δεν είχε λόγους να ανησυχήσει για την Ελληνική Επανάσταση. Οι περισσότερες πόλεις περιβάλλονταν από τείχη και κάστρα. Οι αμυντικοί πύργοι, οι επάλξεις, οι πολέμιστρες, οι διαδοχικές γραμμές άμυνας τα καθιστούσαν απόρθητα. Αυτό τουλάχιστον είχε δείξει το κίνημα των Ορλωφικών (1769). Τα κάστρα μπορούσαν να κινδυνεύσουν κυρίως από παρατεταμένη πολιορκία και τη συνακόλουθη έλλειψη τροφών, “τον καπιετάν ψωμά”, όπως έλεγαν οι Έλληνες.

Οι τουρκικές ναυτικές δυνάμεις ήταν ασφαλώς ανώτερες από τις ελληνικές ως προς τον αριθμό των πλοίων, το εκτόπισμα και τον εξοπλισμό τους. Η Πύλη μπορούσε παράλληλα να συνυπολογίζει στις δυνάμεις της και τον αιγυπτιακό στόλο. Να επισημάνουμε τέλος ότι ως μέλη των πληρωμάτων υπηρετούσαν αναγκαστικά και πολλοί Έλληνες των παράλιων περιοχών.

Ο αγώνας για την απελευθέρωση ήταν έργο δύσκολο και επικίνδυνο. Και τούτο, γιατί ο αντίπαλος ήταν ισχυρός και η διπλωματική συγκυρία, τουλάχιστον κατά την έναρξη της Επανάστασης, δυσμενής. Όσοι είχαν την ευθύνη του Αγώνα έπρεπε να λάβουν σοβαρά υπόψη ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπορούσε, ανά πάσα στιγμή, να κινήσει μεγάλες στρατιές και ικανό αριθμό πολεμικών πλοίων.

Παρά το γεγονός ότι ο τουρκικός στρατός δεν είχε παρακολουθήσει την εξέλιξη της πολεμικής τακτικής που σημειωνόταν στον ευρωπαϊκό χώρο, η ισχύς του παρέμενε αδιαμφισβήτητη και αποτρεπτική για κάθε επίδοξο επαναστάτη. Στις τάξεις του βέβαια εντάσσονταν και οι στρατιώτες του ειδικού σώματος των γενίτοαρων, εξισλαμισμένων συνήθως παιδιών χριστιανών, καθώς και οι Τουρκαλβανοί. Την εποχή αυτή πάντως η ισχύς των γενίτοαρων ήταν μειωμένη και ο σουλτάνος Μαχμούτ Β', για να απαλλαγεί τελείως από τους σκληρούς και ανυπότακτους αυτούς στρατιώτες, αποφάσισε να τους καταργήσει (1826).

Ο τουρκικός στρατός διέθετε παράλληλα και πυροβολικό, το οποίο μπορούσε να βάλλει με σφαιροειδείς και γεμάτες μπαρούτη οβίδες κατά κατοικημένων περιοχών. Οι οβίδες αυτές, καθώς διέγραφαν καμπύλη τροχιά, ανάγκασαν τους Έλληνες να αλλάξουν την πολεμική τους τακτική. Εξάλλου ο χειρισμός

Ο Ιμπραήμ ως αρχηγός των αιγυπτιακών στρατευμάτων κατάφερε να θέσει υπό τον έλεγχό του την κατάσταση στο Μοριά. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

β. Έλληνες

Όταν κηρύχτηκε η Επανάσταση, ουσιαστικά δεν υπήρχε καμιά υπολογίσιμη δύναμη, ικανή να αντιπαραταχθεί στην πολεμική μηχανή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οργανωμένα με στρατιωτικό τρόπο τμήματα διέθεταν η Μάνη, το Σούλι και τα Σφακιά στην Κρήτη. Τα δυσπρόσιτα εδάφη και η φτώχεια έστρεψαν τους κατοίκους των περιοχών αυτών στην ένοπλη δράση.

Τον πυρήνα των πρώτων στρατευμάτων αποτέλεσαν οι κλεφταρματολοί, ιδιαίτερα στη Στερεά Ελλάδα, όπου ο αρματολισμός παρουσίαζε καλύτερη οργάνωση. Πολλοί αρχηγοί του Αγώνα, που αναδείχτηκαν με τις πρώτες συγκρούσεις, είχαν χρηματίσει στο παρελθόν κλέφτες ή είχαν στενούς συγγενείς κλεφταρματολούς. Έτσι, εύκολα τα παλιά λημέρια μετεξελίχτηκαν σε στρατόπεδα των επαναστατών.

Εκεί που οι προοπτικές διαγράφονταν πιο ευνοϊκές ήταν στη θάλασσα. Τα ναυτικά πληρώματα, αναγκασμένα να τα βάζουν με τους πειρατές, είχαν αναπτύξει υψηλό φρόνημα και μαχητική ικανότητα. Οι συγκρούσεις με τους πειρατές ήταν συχνές και επικίνδυνες, γι' αυτό ο σουλτάνος είχε δώσει την έγκρισή του να εξοπλιστούν τα εμπορικά καράβια με κανόνια, σε μια προσπάθεια να μείνουν οι εμπορικοί δρόμοι ανοικτοί και να προστατευθεί το εμπόριο. Κατ' αυτόν τον τρόπο εξοπλήστηκαν πολλά καράβια, ενώ αρκετοί караβοκύρηδες, όπως των

Ποιες δυνάμεις διέθεταν οι Έλληνες

ΓΕΡΜΑΝΟΣ: Έρχομαι εις άλλο κεφάλαιον: Τις η δύναμις του Έθνους; Και είναι αρκετή εις τον σκοπόν;

ΦΛΕΣΣΑΣ: Μη με ρωτάς εμένα· ρώτα τα βουνά και τα λαγκάδια· ρώτα την κλεφτουριά, που τρακόσια χρόνια τώρα, μετά το πέσιμο της Πόλης, μάχεται στα βουνά τον τύραννο· αυτήνα να ρωτήσεις, δέσποτα Γερμανέ, κι ακόμα τους Σουλιώτες που βαστάζανε τον πόλεμο, χρόνια και χρόνια· αν τόσοι λίγοι αποκοτήσανε τέτοια μεγάλα έργα, που τράνταζαν τον τύραννο, δεν πρέπει να ελπίζει το Έθνος ολάκερο, σε μεγαλύτερα, όταν ξεσηκωθεί; Δεν τηράτε τον Αλή Πασά πούχει σηκώσει κεφάλι στο Σουλτάνο;

ΓΕΡΜΑΝΟΣ (τον κόβει απότομα, σε μεγάλη έξαψη): Έχει και κινεί στρατούς αυτός! Πού είναι η δική μας ετοιμασία; πού τα εφόδια; πού τ' άρματα, πού τα χρήματα; πού στρατός πεπαιδευμένος; πού στόλος εφοδιασμένος; ποιον αρχηγόν έχομεν εδώ εις την Πελοπόννησον δια να αντιπαλαίση το τρομερότατον θηρίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, εις περίστασιν μιας εποχής και στιγμής απελπισίας; Οι λαοί μας είναι όχι μόνον άοπλοι, αλλά και άπειροι της οπλοφορίας, ουδέ καν γνωρίζοντας πώς γεμίζονται τα όπλα!

ΦΛΕΣΣΑΣ: Αν οι λαοί δεν οπλοφορήσουν, δέσποτα Γερμανέ, πώς θα μάθουν να γεμίζουν τα όπλα; Κι αν δεν πολεμήσουνε, πώς θα λάβουν πείραν πολεμικήν; κι αν δε γίνουσιν στρατοί και πόλεμοι, πώς θα φυτρώσουνε στρατηγοί; Αν καρτεράτε, ορέ, ο ραγιάς να βγει πολεμικός από τον ύπνο της σκλαβιάς του, πείτε κάλλιο πως δε στέργετε τη λευτεριά, ούτε τον αγώνα στ' όνομά της!...

ΓΕΡΜΑΝΟΣ: Άφησε τους παχείς λόγους! Γνωρίζω το αίτιον της βίας σου· άρπαξ, απαιτών και εξωλέστατος ως είσαι, ωθείς τα πράγματα εις ταραχή, προσμένων να πλουτίσης από λάφυρα!

Ι. Μελά, Ιστορικό θέατρο, Εκδ. Μπέρη, Αθήνα XX. σ. 139-140. Η θεατρική σκηνή βασίζεται στο βιβλίο του Φωτάκου, Γρηγόριος Δικαίος - Παπαφλέσσας.

Από τη ζωή των κλεφτών

Οι κλέφτες και αρματολοί είχαν Α' Τάξιν. Η αξιότης του.

Β' Τάξιν.

Γ' Τάξιν.

Δ' Οι ψυχογυιοί.

Οι πρώτοι αξιωματικοί εγίνοντο δια την ανδρείαν των ή δια την φρόνησιν των.

Ο μισθός των, όταν ήσαν αρματολοί, το μοίρασμα λαφύρων, όταν ήσαν κλέπται· εδίδοντο και βραβεία εις τους αριστεύοντας. Όταν έσφαλλον ήτον το κόψιμο των μαλλιών, το ξαρμάτωμα. Σέβας προς τας γυναίκας. Εδίωχναν όποιος ήθελε βιάσει καμιά γυναίκα. Παιγνίδια, ταμπουράδες, πηδήματα, χορούς, τραγούδια ηρωικά, τας αμάδες. Τα τραγούδια τα έκαμναν οι χωριάτες, οι στραβοί με τας λύραις. Τα τραγούδια ήσαν ύμνοι, εφημερίδες στρατιωτικάις.

Τ' άρματά τους ήταν πιστόλαις, χαρπί (μελουδάρι), σπαθιά ζωστά, ζάβες στα ποδάρια, τον χειμώνα έβαζαν θώρακας (τοσαπράζια), κουμπιά μεγάλα εις τα γελέκια.

Τα καπετανάτα διεδίδοντο εις τους υιούς, εις τον αξιότερο και όχι εις τον πρωτότοκο.

Η σημαία μου ήτον ένα Χ, καθώς η Ρωσική σημαία.

Τα μοναστήρια τούς εβοηθούσαν. Οι γεωργοί και οι ποιμένες έδιναν ειδήσιν εις τους κλέπτας, ζωτροφίας και πολεμοφόδια. Όταν εις τον πόλεμον ελαβώνετο κανένας βαρέως και δεν ημπορούσαν να τον πάρουν, τον εφίλουσαν και έπειτα του έκοψαν το κεφάλι, το είχαν εις ατιμίαν οπού οι Τούρκοι να πάρουν το κεφάλι του. Από 36 πρωτοξαδέλφια, μόνο 8 εγλύτωσαν, οι άλλοι εκάθηκαν όλοι. Δεν είναι διάσελο, οπού δεν είναι θαμμένος Κολοκοτρώνης, χωριστά τα δευτεροξαδέλφια, θείοι και λοιποί φίλοι χαμένοι. Το "κλέφτης" ήταν καύχημα. Έλεγε "είμαι κλέφτης" και η ευχή των πατέρων ενός παιδιού ήταν να γίνη κλέφτης. Το "κλέφτης" εβγήκε από την εξουσία. Εις του πατρός μου τον καιρό, ήτον ιερό πράγμα να πειράξουν Έλληνα. Και όταν οι κλέπται ήρχοντο εις συμπλοκή με τους Τούρκους, όλοι οι γεωργοί αφήναν το ζευγάρι, και επάγαιναν να βοηθήσουν τους κλέπτας.

Απομνημονεύματα και δική Κολοκοτρώνη, Εισαγωγή - Επιμέλεια Έλλης Αλεξίου, Εκδ. Μέρμηγκα, Αθήνα 1977, σ. 26.

Συμμετοχή στα κέρδη

Η έλλειψις ίσως των κεφαλαίων επέφερε και την συνήθειαν του να μην λαμβάνωσι ναύτας μισθωτούς· αλλ' ούτοι να συμφωνώνται να λαμβάνωσι μέρος εκ των κερδών, τα οποία εις έκαστον ταξιδιον ήθελε κάμει το πλοίον. Η συνήθεια αυτή ήτο πολύ κατά πολλούς λόγους ωφέλιμος. Όλοι οι απαρτίζοντες το πλήρωμα ενός πλοίου, περιμένοντες να ωφεληθώσιν από την καλήν έκβασιν της επιχειρήσεώς των, πρώτον μεν ήσαν επιμελείς, δραστήριοι και πρόθυμοι εις την υπηρεσίαν, δεύτερον ήσαν οικονομικώτατοι εις τας τροφάς, αρκούμενοι εις τας εντελεστάτας, φθάνει μόνον να ήλπιζον πλείοτερον κέρδος εις την έκβασιν του ταξιδιού· είχαν έκαστος την φροντίδα να γνωρίζη όλα τα γινόμενα και συμφωνούμενα από τον πλοίαρχον, δια να μην υπάρξη ουδεμία κατάχρησις.

Δ. Απλίνος, *Απομνημονεύματα*, Εκδ. Βεργίνα, Αθήνα 1996, σ. 22.

Σπετσών, της Ύδρας και των Ψαρών, απέκτησαν πλούτο και δύναμη. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην πειρατεία κατέφευγαν και αρκετοί Έλληνες σε περιόδους ανασφάλειας και οικονομικής κάμψης. Με την κήρυξη της Επανάστασης τα πλοία βγήκαν στο Αιγαίο, με κύρια αποστολή την παρεμπόδιση απόβασης στρατιωτικών τμημάτων του εχθρού από τη Μικρά Ασία και τον ανεφοδιασμό των παραλιακών κάστρων. Τα πλοία του ελληνικού στόλου ήταν μικρά σε σύγκριση με τα τουρκικά, γεγονός όμως που δεν τα εμπόδισε να εκτελέσουν επικίνδυνες αποστολές, περιορίζοντας τον τουρκικό στόλο στον Ελλήσποντο και στα λιμάνια της Μ. Ασίας. Αργότερα βέβαια, μετά την τουρκοαιγυπτιακή σύμπραξη, οι συσχετισμοί άλλαξαν υπέρ των Τούρκων. Ακαταμάχητο όπλο πάντως στα χέρια των Ελλήνων ναυτικών αποδείχτηκε το πυρπολικό, γνωστό ως “μπουρλότο”. Πυρπολικό μπορούσε να είναι κάθε πλοίο εφοδιασμένο με εύφλεκτες ύλες, το οποίο τολμηροί ναυτικοί προσκολλούσαν στο εχθρικό πλοίο και στη συνέχεια το πυροδοτούσαν. Οι χειριστές του πυρπολικού αποχωρούσαν με άλλη βάρκα κωπηλατώντας. Έτσι κατάφερε ο Κ. Κανάρης να ανατινάξει την τουρκική ναυαρχίδα στο λιμάνι της Χίου (1822). Σπουδαιόι πυρπολητές αναδείχτηκαν ο Α. Πιπίνος και ο Δ. Παπανικολής. Η εισφορά του ναυτικού στην έκβαση του Αγώνα υπήρξε αναντίρρητα ουσιαστική.

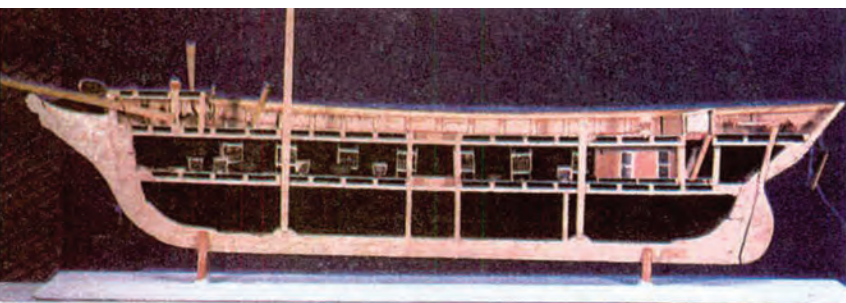

Πολεμική Τακτική

Κατά την έναρξη της Επανάστασης οι αγωνιστές δε διέθεταν πολεμική πείρα ούτε είχαν φρόνημα υψηλό. Οι συνθήκες της δουλείας είχαν κάμψει την ψυχική τους αντοχή. Είναι χαρακτηριστικό ότι το στρατόπεδο του Θ. Κολοκοτρώνη στην Καρύταινα διαλύθηκε, όταν διαδόθηκε ότι τρεις χιλιάδες Τούρκοι κατευθύνονταν προς αυτό (1821). Η συνειδητοποίηση όμως του σκοπού του Αγώνα και η σταδιακή εμπλοκή τους σε συγκρούσεις τους έκαναν να πάρουν θάρρος και να περιφρονήσουν την ισχύ του αντιπάλου.

Οι στρατιώτες του Αγώνα μάχονταν σε χώρο οικείο, του οποίου γνώριζαν όλα τα κατατόπια. Ήταν νέοι σκληρογυμνωμένοι, μαθημένοι να υποφέρουν κακουχίες, πείνα, δίψα. Κάθε στρατιώτης έπρεπε να έχει δική του τροφή (συνήθως ψωμί και ελιές), να εξοπλίζεται ο ίδιος και να φέρει επάνω του τα μπαρουτόβολα. Το θέμα του ανεφοδιασμού όμως υπήρξε γενικότερο πρόβλημα, που ποτέ δεν αντιμετωπίστηκε επιτυχώς. Πολλές φορές οι αγωνιστές προσπορίζονταν τα αναγκαία από τη λεία του πολέμου, λιώνοντας τα μολύβδινα σκεύη των σπιτιών, σχίζοντας πολύτιμα βιβλία των βιβλιοθηκών για το απαραίτητο χαρτί, αφαιρώντας τις μολυβδοσκεπάστες στέγες των τουρκικών τζαμιών, διαρπάζοντας το πολεμικό υλικό των πόλεων.

Τα κύρια όπλα των στρατιωτών ήταν το ονομαστό καριοφίλι, η κουμπούρα και το γιαταγάνι. Μπαρουττή αφθονία εξασφάλιζαν οι μπαρουτόμυλοι της Δημητσάνας, που τότε δούλευαν μέρα - νύχτα. Γενικά, ο οπλισμός των Τούρκων και των Αιγυπτίων ήταν ανώτερος από τον αντίστοιχο των Ελλήνων. Αρκεί να αναφερθεί ότι στη σύγκρουση που έλαβε

Ομοίωμα πυρπολικού του '21 (τομή). Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Αρχαίος πολεμιστής· ακρόπρωρο του πρώτου ατμήλατου πλοίου “Καρτερία”, που απέκτησαν οι Έλληνες το 1826. Ο κυβερνήτης της Καρτερίας Άγγλος φιλέλληνας Άστιγξ σκοτώθηκε το 1828 κατά την ανακατάληψη του Μεσολογίου (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

χώρα στο Κρεμμύδι Μεσσηνίας (1825) οι Αιγύπτιοι, έχοντας προσαρμόσει ξιφολόγη στα όπλα τους, κατέσφαξαν τους Έλληνες στην εκ του συστάδην μάχη. Από το σημείο αυτό και πέρα οι Έλληνες ήταν αναγκασμένοι να πολεμούν πάντοτε από απόσταση.

Οι Έλληνες ήταν κατά κανόνα λιγότεροι από τους Τούρκους. Έπρεπε, ως εκ τούτου, να εφαρμόσουν τακτική τέτοια, που να εξασφαλίζει το πλεονέκτημα του αιφνιδιασμού και να εξισορροπεί την ολιγανδρία. Η τακτική αυτή, γνωστή ως κλεφτοπόλεμος, ανάγει την καταγωγή της στους κλέφτες και στους αγώνες τους. Με τον τρόπο αυτό ο αντίπαλος βρίσκεται σε διαρκή ένταση, αφού δε γνωρίζει το χρόνο και τον τόπο όπου θα δεχτεί το χτύπημα. Εξάλλου το έδαφος της χώρας διευκόλυνε το είδος αυτό του πολέμου, ιδιαίτερα αυτό της Στερεάς Ελλάδας, το οποίο διέθετε και μεγαλύτερη δασοκάλυψη.

Η επίθεση γινόταν με ορμή και κραυγές, σε μια προσπάθεια να καταπτοηθεί ο αντίπαλος (γιουρούσι). Συνήθως απέφευγαν τις ομοβροντίες (μπαταριές), γιατί έπρεπε να κάνουν οικονομία στα πυρομαχικά. Πολλές φορές άφηναν χώρο αψύλακτο, για να δίνεται η ευκαιρία στον εχθρό να διαφεύγει και να μην αναγκάζεται να προβάλλει άμυνα μέχρις εσχάτων. Η επίθεση γινόταν από διάφορα σημεία με κατάτμηση των δυνάμεων. Συνήθως προχωρούσαν ακροβολισμένοι και όχι κατά παράταξη, όπως συνέβαινε τότε με τους ευρωπαίους στρατιώτες. Ο λόγος ήταν ότι οι Έλληνες δε διέθεταν σύγχρονο οπλισμό και την κίνησή τους δεν υποστήριζαν ανασχετικά πυρά πυροβολικού και συνδυασμένη δράση ιππικού. Γι' αυτό και απέφευγαν μεγάλες συγκεντρώσεις σε ανοικτούς χώρους. Συνήθως κατελάμβαναν στενές διαβάσεις (δερβένια), όπου περίμεναν να εισέλθει το μεγαλύτερο μέρος του εχθρού. Τότε δινόταν και το σύνθημα της επίθεσης, όπως συνέβη στα Δερβενάκια (1822). Η αποστολή τελείωνε με τη συνάντηση των επιτιθέμενων (ομίξιμο) σε προκαθορισμένο σημείο.

Όταν αποφάσιζαν να αμυνθούν, οχυρώνονταν σε οικήματα, τα οποία όμως εγκατέλειπαν κάποια στιγμή φοβούμενοι το πλήθος του αντιπάλου, αλλά πιο πολύ τα πυροβόλα όπλα (Χάνι Γραβιάς, 1821). Η άμυνα σε ανοικτό χώρο προέβλεπε επιλογή θέσης με φυσική προστασία και κατασκευή ημικυκλικών οχυρωμάτων (ταμπούρια). Η μάχη στο Βαλτέτσι (1821) έδειξε ότι οι Έλληνες μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους με επιτυχία κρατώντας με πείσμα τα ταμπούρια.

Η τακτική επεκτεινόταν σε οργάνωση περιπολιών, εγκατάσταση παραπετηρητριών, στήσιμο ενέδρας (χωσιάς). Όταν ο αντίπαλος βρισκόταν σε κίνηση, οι Έλληνες επιδίδονταν σε πλαγιοκοπήσεις ή επιθέσεις σε οπισθοφυλακές και εφοδιοπομπές για ιδιοποίηση των εφοδίων ή παρεμπόδιση του ανεφοδιασμού.

Πολλές κινήσεις ελληνικών τμημάτων γίνονταν τη νύχτα, αφού η γνώση του εδάφους διευκόλυνε το έργο τους, ενώ το φως της ημέρας φόβιζε περισσότερο. Ιδιαίτερα όταν το έδαφος ήταν πεδινό, υπήρχε πάντα ο κίνδυνος ανάπτυξης του εχθρικού ιππικού. Εξάλλου ο “νυχτοπόλεμος” αιφνιδίαζε περισσότερο τον αντίπαλο, ο οποίος αδυνατούσε λόγω της

Αγωνία για πολεμοφόδια

“Στρατηγέ και αδελφέ! Ημείς ηνώθημεν και η ένωσις μας θε να είναι παντοτεινή. Πρέπει όμως να δειξώμεν εις τους Έλληνας και εις τους ξένους ότι ο σκοπός της ενώσεώς μας είναι το κοινόν της πατρίδος όφελος. Βοήθησέ με η γενναιότης σου εις αυτήν την εκστρατείαν της Ρούμελης δια να χάσωμεν τον Κιουταχή, και ακολούθως σε βοηθώ κα εγώ με την ζωή μου και χάνεται ο Ιμπραήμης. Αυτή η αμοιβαία βοήθεια είναι ο μόνος δεσμός της φιλίας μας, δεσμός όπου θα ξιπάσει όλους τους ιδιοτελείς και όπου θα σώσει την Πατρίδα. Γράφω εις την Διοίκησιν και ζητώ τροφάς και πολεμοφόδια, ολίγα πράγματα όμως ελπίζω από τους άλλους, και όλα τα ελπίζω από την γενναιότητά σου. Προσπάθησε λοιπόν να με σταλώσι το συντομότερον τροφαί και πολεμοφόδια, πρόφθασέ με και την καβαλαριάν καθώς γνωρίζω σε γράφω, και πολλά ογλήγορα με έχεις σύντορφόν σου όπου θέλεις, αφού ελευθερωθούν αι Αθήναι”.

Κ. Παπαρηγοπούλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Εκδ. Βεργίνα, Αθήνα 1996, σ. 236-237.

Πέλεκος Γεωργίου Καραϊσκάκη. Πέλεκος και τοπούζι Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Πολεμική εξάρτηση του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη με τη χαρακτηριστική περικεφαλαία και τις επωμίδες που διέτηρησε από τη θητεία του στον αγγλικό στρατό, στο Σύνταγμα του ελαφρού Ελληνικού Πεζικού, όταν είχε καταφύγει στα Επτάνησα (1808-1816). Την εξάρτηση συμπληρώνουν και άλλα ενθymiματα από τη ζωή του Γέρον του Μοριά. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Ο Γ. Καραϊσκάκης στους στρατιώτες του που δειλίασαν...

“Πηγαίνετε... όπου αγαπάτε. Ο Καραϊσκάκης θέλει επιμείνει εις την θέσιν του και ας χαθεί. Όταν όμως σας ερωτήσωσιν οι άνθρωποι, τι εκάματε τον αρχηγόν σας, ειπέτε ότι τον παρεδώσαμεν εις τους εχθρούς, διότι δεν ηθέλησε να γίνει αρχηγός της λιποταξίας”.

Κ. Παπαρρηγοπούλου, Γεώργιος Καραϊσκάκης, Εκδ. Βεργίνα, Αθήνα 1996, σ. 236.

ταραχής και της σύγχυσης να υπολογίσει τη δύναμη των επιτιθέμενων. Νύχτα οι Σουλιώτες προσέβαλαν τους Τουρκαλβανούς στο Κεφαλόβρυσο (1823). Η επιχείρηση πέτυχε τον αντικειμενικό της στόχο, πλην όμως μια σφαίρα βρήκε στο μέτωπο το Μάρκο Μπότσαρη, μόλις προσπάθησε να σηκώσει το κεφάλι του πάνω από έναν τοίχο. Όσες φορές έπρεπε να πολεμήσουν πάλι την ημέρα, η επίθεση άρχιζε το πρωί και συνήθως σταματούσε το απόγευμα.

Η φύση του πολέμου ουσιαστικά καθιέρωσε και την ιεραρχία. Ως αρχηγός αναγνωριζόταν ο αξιότερος, ο οποίος, στις μικρότερες μονάδες κυρίως, αγωνιζόταν στην πρώτη γραμμή δίνοντας το παράδειγμα. Τα νέα της μάχης, ευχάριστα ή δυσάρεστα, τα μάθαιναν οι άλλοι Έλληνες από τους αγγελιαφόρους ή τους αυτόπτες μάρτυρες. Οι νίκες χαιρετίζονταν με καμπανοκρουσίες και μπαταρίες. Στη διάρκεια των επιχειρήσεων τα συνθήματα δίνονταν με διπλωμα ή ξεδιπλωμα της σημαίας ή με φωτιές (φουμάδες), τις αρχαίες φρυκτωρίες.

Οι Έλληνες προχώρησαν όμως στη συγκρότηση τακτικού στρατού, όπως συμβούλευαν ο Δ. Υψηλάντης και αρκετοί φιλέλληνες. Η έλλειψη αυτή αποδείχτηκε ολέθρια με την άφιξη του Ιμπραήμ, ο οποίος διέθετε οργανωμένο στρατό και Γάλλους αξιωματικούς. Ο αιγυπτιακός στρατός κατόρθωνε να αποκρούει κάθε επίθεση εναντίον του.

Προλήψεις

‘Όταν εκίνησα δια να υπάγω εις το Βαλτέτσι, εις τον δρόμον εβγήκαν τρεις λαγοί και τους έπιασαν ζωντανούς οι Έλληνες. Τότε τους είπα, ότι : “Η νίκη, παιδιά, είναι δική μας”. Είχαν πρόληψι οι Έλληνες, όταν έβλεπαν λαγούς και επερνούσαν από το στρατόπεδο και δεν τους εσκότωναν ή δεν τους έπιαναν· η καρδιά των Ελλήνων εκρύνε, ότι θα χάσουν τον πόλεμο. Από βουνό εις βουνό είχα τουφέκια με φωτιάς και εις ολίγαις στιγμής έδίδα είδησιν εις τα μακρινά στρατεύματα.

Απομνημονεύματα και δίκη Κολοκοτρώνη, Εισαγωγή - Επιμέλεια Έλλης Αλεξίου, Εκδ. Μέρμηγκα, Αθήνα 1977, σ. 301.

Ανταγωνισμοί γύρω από την άσκηση εξουσίας

Τα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν χωρίς αμφιβολία μια πολύ πικρή εμπειρία για τους Έλληνες, οι οποίοι, αναγκασμένοι από τα πράγματα, φρόντισαν να οργανώσουν τη ζωή τους με τέτοιο τρόπο, ώστε η αντιμετώπιση των δύσκολων προβλημάτων να γίνεται από τους ίδιους, αφού σε καμιά κρατική βοήθεια δεν μπορούσαν να προσβλέπουν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ήταν φυσικό να προωθηθεί η συνεργασία και να αναπτυχθούν μεταξύ τους αισθήματα αλληλεγγύης. Η κρατική αδιαφορία συνέβαλε στη σύσφιξη των σχέσεων και στην οργάνωση της κοινωνικής ζωής σε συνεργατική βάση. Πολλές δουλειές, που απαιτούσαν πολλά εργατικά χέρια, γίνονταν με πάνδημη συμμετοχή. Σε πολλά μέρη το κτίσιμο του σπιτιού στο οποίο επρόκειτο να στεγαστεί το νέο αντρόγυνο αντιμετωπιζόταν ως υπόθεση που αφορούσε όλους.

Εντούτοις στα φτωχότερα κοινωνικά στρώματα υπέβασκε μια αντιπάθεια προς τους κοτζαμπάσηδες (κοινοτικούς άρχοντες) και τους “καλαμαράδες”. Όταν δόθηκε λοιπόν το σύνθημα για την Επανάσταση, δεν είχαν όλοι τις ίδιες επιδιώξεις. Όλοι πάντως επιθυμούσαν την απελευθέρωση της χώρας και στόχευαν στη βελτίωση της θέσης τους. Συγκεκριμένα, τα κατώτερα στρώματα επιθυμούσαν δημιουργία κράτους δικαίου, που δε θα εκμεταλλεύεται τους πολίτες ούτε θα απαιτεί καταβολή φόρου. Αντίθετα οι κοτζαμπάσηδες επιδιώκαν αλλαγή φρουράς, υποκατάσταση δηλαδή της κρατικής εξουσίας. Για το λόγο αυτό έσπευσαν να καλύψουν το κενό της εξουσίας που δημιουργήθηκε με την απομάκρυνση των Τούρκων, πράγμα που πέτυχαν σχετικά εύκολα, αφού οι ίδιοι ήλεγχαν το μηχανισμό της διοίκησης. Στη συνείδηση όμως του λαού πολλοί κοτζαμπάσηδες είχαν ταυτιστεί με την τουρκική εξουσία. Η φράση “τι Μπραϊμης, τι Ζαϊμης” αποδίδει την πεποίθηση που επικρατούσε στο λαό για την ταύτιση της μιας εξουσίας με την άλλη. Η κοινοτική οργάνωση πάντως, αποδείχτηκε χρήσιμη, ιδίως τον πρώτο καιρό της Επανάστασης, αφού αυτή ανέλαβε την κύρια φροντίδα “για τροφές, πολεμοφόδια και τσαρούχια”.

Ρόλο στην πολιτική οργάνωση των επαναστατών θέλησαν να παίξουν οι Φαναριώτες και γενικότερα οι μορφωμένοι Έλληνες από το εξωτερικό, οι οποίοι, παρά το γεγονός ότι είχαν συγκεκριμένη πρόταση για τη διακυβέρνηση του κράτους σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα, δε διέθεταν λαϊκό έρεισμα, για να την επιβάλουν εκείνη τη στιγμή.

Παράλληλα, το πεδίο της μάχης ανέδειξε τους στρατιωτικούς αρχηγούς, ανθρώπους με ηγετικά προσόντα και αναμφισβήτητη αποδοχή από το στράτευμα. Οι φυσικοί αυτοί αρχηγοί του στρατεύματος απέκτησαν γόητρο και η φήμη τους διαδόθηκε ευρύτερα. Η παλιά αντιπάθεια προς τους κοτζαμπάσηδες, στην οποία μπορεί κάποιος να διακρίνει καί έναν απόηχο της Γαλλικής Επανάστασης, εξελίχτηκε σε ευθεία αμφισβήτηση, που παρά λίγο να λάβει διαστάσεις ανοιχτής σύγκρουσης. Την προοπτική αυτή αποσοβήσε με επιδέξιο τρόπο ο Θ. Κολοκοτρώνης, ο οποίος μίλησε για κίνδυνο χαρακτηρισμού της Επανάστασης στο εξωτερικό ως κοινωνικο-νατρεπτικής.

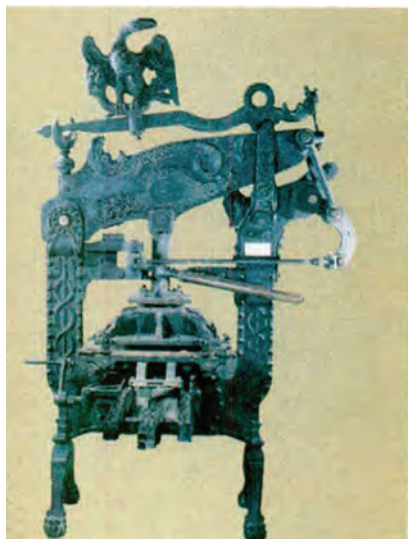
Το θέμα της εκλογής των αρχόντων δεν ήταν κάτι που προβλημάτισε τους Έλληνες ιδιαίτερα, αφού η έννοια του αιρετού άρχοντα δεν ήταν έξω από τις εμπειρίες τους. Ως πρότυπο λειτουργήσε ο γνωστός από παλιά τρόπος εκλογής των κοινοτικών αρχόντων. Οι ανάγκες όμως συσσωρεύονταν και για την αντιμετώπισή τους συγκροτήθηκαν τοπικοί οργανισμοί, κυριότεροι από τους οποίους ήταν η Πελοποννησιακή Γερουσία, η Γερουσία της Δυτικής Χέρσου Ελλάδος και ο Άρειος Πάγος της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος. Οι κυβερνήσεις αυτές είχαν

Η συντήρηση των στρατευμάτων

Είχα εκτελεστική δύναμη εις την επαρχία, και όποιος έφευγε από το στρατόπεδο τον έπιαναν, τον έδεναν και τον έστελναν οπίσω, του έκαιγαν το σπίτι. Ο Κανέλλος Δεληγιάννης εφρόντιζε δια τας ζωοτροφίας και εγώ δια τον πόλεμο. Τόσον ενθουσιασμόν άρχισαν να έχουν οι Έλληνες, οπου μόνοι των άλεθαν, εξόμωσαν, έψεναν το ψωμί, και τα έφερναν με τα ζώα των εις το στρατόπεδο. Είχαμε φούρνο εθνικόν εις την Πιάνα, Αλωνίσταινα, Βυτίνα, Μαγούλιανα, Δημητσάνα, Στερνίτσα. Πρόβατα μας έφερναν, πότε από τα 20, πότε από τα 30, από τα 40, από τα 50 το ένα, και τα έδιναν με εχαρίστησι τους. Ο Κυριάκος Τσώλης εχάρισεν 120 τραγιά εις το στρατόπεδο από την Ζαράχοβα. Είχαμε κιόλα στελμένα και τα εμάζωναν. Από ημάς επήραν παράδειγμα και τα άλλα στρατόπεδα και έκαμναν το ίδιο.

Απομνημονεύματα και δίκη Κολοκοτρώνη, Εισαγωγή - Επιμέλεια Έλλης Αλεξίου, Εκδ. Μέρμηγκα, Αθήνα 1977, σ. 293.

Το πιεστήριο του πρώτου εθνικού τυπογραφείου στο Ναύπλιο. Προσφορά του Γάλλου φιλέλληνα Didot. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Η Διχόνοια

Η Διχόνοια που βαστάει
ένα σκήπτρο η δολερή
καθενός χαμογελάει,
παρ' το λέγοντας και συ.

Από στόμα οπού φθονάει,
παλικάρια, ας μην 'πώθει,
πως το χέρι σας κτυπάει
του αδελφού την κεφαλή.

Μην ειπούν στο στοχασμό τους
τα ξένα έθνη αληθινά:
εάν μισούνται ανάμεσό τους,
δεν τους πρέπει ελευθεριά.

Από τον "Υμνον εις την Ελευθερίαν"
του Δ. Σολωμού.

τοπικό χαρακτήρα και γι' αυτό αδυνατούσαν να καλύψουν τις γενικότερες ανάγκες, οι οποίες απαιτούσαν σχεδιασμό και λεπτούς διπλωματικούς χειρισμούς. Έτσι κατέστη αναγκαία η δημιουργία κεντρικής εξουσίας. Η Α' Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821-22) και η Β' Εθνοσυνέλευση του Άστρους (1823) αυτή την ανάγκη στόχευαν να θεραπεύσουν.

Ήδη όμως οι διαμάχες που είχαν ξεσπάσει ανάμεσα σε στρατιωτικούς και σε πολιτικούς πήραν μεγάλες διαστάσεις και μετεξελίχθηκαν σε εμφύλιο πόλεμο, άλλοτε με τοπικά κίνητρα και άλλοτε με πολιτικά. Η κατάσταση που επικρατούσε στο εσωτερικό της επαναστατημένης χώρας είχε ξεφύγει από κάθε έλεγχο. Οι νόμοι που είχαν ψηφιστεί από τις Εθνοσυνελεύσεις δεν εφαρμόζονταν, αφού δεν υπήρχαν εντεταλμένα όργανα της έννομης τάξης και οι περισσότεροι οπλοφορούσαν. Οι νόμοι βέβαια προέβλεπαν ποινές για τους παραβάτες. Δε λειτουργούσαν όμως δικαιοδοτικά όργανα ούτε μπορούσαν οι αποφάσεις, κάτω από τις ιδιάζουσες αυτές συνθήκες, να γίνουν σεβαστές. Σε πολλές περιοχές μάλιστα έγιναν προσπάθειες βίαιης κατάληψης των εθνικών κτημάτων. Εξάλλου είχαν ήδη καταληφθεί τα κτίσματα των Τούρκων, ενώ εμμέσως άρχισε και η αμφισβήτηση των κτημάτων με μετακινήσεις των ορίων των ιδιοκτησιών και με δενδροφυτεύσεις με προφανή σκοπό τη μελλοντική έγερση διεκδικήσεων.

Το τέλος των εμφύλιων συγκρούσεων βρήκε το Θ. Κολοκοτρώνη στη φυλακή και τον Οδ. Ανδρουτσο νεκρό. Η αμφισβήτηση της εξουσίας υποχώρησε, καθώς η κυβέρνηση επέβαλε τη θέλησή της. Η επιρροή των τοπικών αρχόντων άρχισε σταδιακά να μειώνεται και η εμπιστοσύνη στην κεντρική εξουσία να αποκαθίσταται. Την κυβερνητική προσπάθεια για επιβολή βοήθησε βέβαια και η άφιξη των χρημάτων από τη σύναψη των δανείων με τραπεζίτες του Λονδίνου. Η πολιτική κατάσταση όμως περιπλεκόταν από την ανάμειξη των Μεγάλων Δυνάμεων στα ελληνικά πράγματα. Οι παρεμβάσεις αυτές, των οποίων το έδαφος είχαν αρχικά προλειάνει οι φιλέλληνες, επιταχύνθηκαν λόγω των δυσμενών για τους Έλληνες εξελίξεων μετά την τουρκοαγυπτιακή σύμπραξη. Κάτω από τις συνθήκες αυτές οι πολιτικές παρατάξεις μετεξελίχθηκαν σε κόμματα με ευρωπαϊκό προσανατολισμό, όπως και η ονομασία τους μαρτυρεί: αγγλικό, γαλλικό και ρωσικό. Τα κόμματα αυτά θα διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην πολιτική σκηνή της χώρας επί πολλά χρόνια.

Τα "εθνικά" κτήματα

Το ζωτικό ωστόσο πρόβλημα του ελληνικού λαού ήταν τα λεγόμενα εθνικά κτήματα, τα πρώην δηλαδή τουρκικά τσιφλίκια που περιήλθαν στα χέρια του κράτους. Ήταν τόσα πολλά ώστε αποτελούσαν τα 4-5 δέκατα του όλου εθνικού εδάφους. Η επιτροπή που διόρισε ο Καποδίστριας για την καταγραφή τους δεν ανταποκρίθηκε καθόλου στον προορισμό της, έπαιρνε παχυλές αμοιβές χωρίς να κάνει απολύτως τίποτε, ενώ η υπόσχεση της διανομής της εθνικής γης ολοένα αναβαλλόταν, χωρίς να πραγματοποιείται ποτέ.

Οι Έλληνες περίμεναν τη διανομή αυτή για να μπει τέρμα στα δεινά τους. Τα σχέδια λουπών για τη διανομή της ήταν τολμηρά και τις πιο πολλές φορές τοχιδιωκτικά. Ο Πονηρόπουλος υπέβαλε σχέδιο στην Κυβέρνηση σύμφωνα με το οποίο υπήρχαν στην Ελλάδα 68.000 γεωργικές οικογένειες. Στην καθεμία παραχωρούνταν 100 στρέμματα γης προς δρχ. 30 το στρέμμα. Το κράτος έτσι θα εισέπραττε 204.000.000 δρχ. μέσα σε μια 30ετή προθεσμία και με τόκο 6%. Έτσι η Κυβέρνηση θα είχε ετήσιο εισόδημα 20.400.000 δρχ. Ωστόσο η διανομή αυτή ήταν αδύνατη, ακόμα κι αν καταρτιζόταν πλήρης κτηματολόγιο, γιατί όλοι είχαν αξιώσεις στην εθνική γη.

Καρλ Μέντελσον - Μπαρτόλντο, *Επίτομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, απόδοση Ελένης Γαρίδη, Εκδ. Α/φων Τολίδη, Αθήνα XX, σ. 186.

Κατά τη δεκαετία 1820-1830 ξέσπασαν, όπως ήδη γνωρίσαμε, πολλά φιλελεύθερα και εθνικά κινήματα. Η Ιερή Συμμαχία ήταν σκληρή απέναντι στα κινήματα αυτά και συντέλεσε στην τελική καταστολή τους. Η Ελληνική Επανάσταση όμως επικράτησε τελικά, παρά την αντίδραση της Ιερής Συμμαχίας.

Ο κυριότερος λόγος της αντίδρασης ήταν ο φόβος μήπως ξεσπάσει πόλεμος ανάμεσα στη Ρωσία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία με απρόβλεπτες συνέπειες για την ισορροπία των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Ιδιαίτερα η Αυστρία φοβόταν μήπως ο πόλεμος γενικευτεί, καθώς τα συμφέροντα της Αγγλίας έρχονταν σε άμεση αντιπαράθεση με εκείνα της Ρωσίας στην Ανατολική Μεσόγειο, από όπου περνούσε ο δρόμος για τις βρετανικές κτήσεις στις Ινδίες. Ο Αυστριακός καγκελάριος Μέτερνιχ φρόντισε να πείσει τα υπόλοιπα μέλη της Ιερής Συμμαχίας να καταδικάσουν την Ελληνική Επανάσταση.

Οι Έλληνες στήριζαν, πράγματι, πολλές ελπίδες στη ρωσική βοήθεια. Η Ρωσία όμως, δεσμευμένη από την πολιτική της Ιερής Συμμαχίας, απέφυγε να εκδηλώσει συμπάθεια προς τον ελληνικό αγώνα. Αντίθετα η Αγγλία, ιδίως από τα τέλη του 1822, οπότε ανέλαβε το Υπουργείο Εξωτερικών (και αργότερα την πρωθυπουργία) ο Γεώργιος Κάνιγκ, αποφάσισε να ασκήσει πολιτική ανεξάρτητη από εκείνη της υπόλοιπης Ευρώπης. Η πολιτική αυτή δεν αφορούσε μόνο τον ευρωπαϊκό χώρο αλλά και την Αμερική, όπου τα αγγλικά συμφέροντα συγκρούονταν με τα ισπανικά στις αποικίες που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των Ισπανών. Η Αγγλία, στο πλαίσιο της νέας πολιτικής της, αποφάσισε να ενισχύσει τους κατοίκους της Λατινικής Αμερικής, για να εξεγερθούν κατά της ισπανικής κατοχής και να διεκδικήσουν την ελευθερία της πατρίδας τους.

Σε ό,τι αφορούσε την Ευρώπη, η Αγγλία δεν ήθελε να αποδεχτεί τη διπλωματική κηδεμονία που επιχειρούσε να της επιβάλει ο Μέτερνιχ· επιχείρησε λοιπόν να ανατρέψει προς όφελος της την περιβόητη “ισορροπία των δυνάμεων”· εξάλλου, πανίσχυρη ναυτική δύναμη όπως ήταν, ενδιαφερόταν περισσότερο για τις υπερπόντιες κτήσεις της και την επέκταση της διεθνούς επιρροής της. Έτσι από το 1823 η αγγλική πολιτική έγινε φιλική προς τους επαναστατημένους Έλληνες. Μάλιστα τα αμέσως επόμενα χρόνια αγγλικές τράπεζες τους χορήγησαν τα πρώτα δάνεια.

Η πολιτική αυτή έβρισκε άλλωστε μεγάλη απήχηση στην κοινή γνώμη όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών χωρών, όπου είχε αναπτυχθεί ισχυρό φιλελληνικό ρεύμα. Ο θαυμασμός προς την ελληνική αρχαιότητα, η συμπάθεια προς τους χριστιανούς αδελφούς που βρίσκονταν κάτω από την εξουσία αλλόθρησκων κατακτητών, τα παράτολμα κατορθώματα και οι μεγάλες θυσίες των επαναστατών, καθώς και το κίνημα του ρομαντισμού που κυριαρχούσε τότε στην πνευματική ζωή των Ευρωπαίων συνέβαλαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση ευνοϊκού κλίματος προς τον ελληνικό αγώνα.

*Η ναυμαχία του Ναβαρίνου, ελαιογραφία του Garneray.
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο*

Φόρος τιμής

Πατρίς, να μακαρίζης γενικώς όλους τους Έλληνες, ότι θυσιάστηκαν δια σένα να σ' αναστήσουνε, να ξαναειπωθής άλλη μίαν φορά ελεύτερη πατρίδα, οπού ήσουνε χαμένη και σβησμένη από τον κατάλογον των εθνών. Όλους αυτούς να τους μακαρίζης. Όμως να θυμάσαι και να λαμπρύνης εκείνους οπού πρωτοθυσιάστηκαν εις την Αλαμάνα, πολεμώντας με τόση δύναμη Τούρκων, κι εκείνους οπού αποφασίστηκαν και κλείστηκαν σε μίαν μαντρούλα με πλίθες, αδύνατη, εις το χάνι της Γραβιάς, κι εκείνους οπού λειώσανε τόση Τουρκιά και πασσάδες εις τα Βασιλικά, κι εκείνους οπού αγωνίστηκαν σαν λιοντάρια εις την Λαγκάδα του Μακρυνόρου, οπού πολεμήθηκαν συγχρόνως σε αυτές της δυό θέσες, οπούναι τα κλειδιά σου, ένα η Πόρτα του Μακρυνόρου και τ' άλλο των Θερμοπύλων.

Ιω. Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα, Πρόλογος - Επιμέλεια Γ. Βλαχογιάννη, Εκδ. Ιστορική Έρευνα, Αθήνα XX, σ. 67.

Ανάμεσα στη Βρετανία και στη Ρωσία αναπτύχθηκε, εξαιτίας της νέας, φιλελληνικής βρετανικής στάσης, έντονος διπλωματικός ανταγωνισμός. Η Ρωσία θεωρούσε τα Βαλκάνια ως χώρο της δικής της επιρροής· άλλωστε ήδη από το 1774 (Συνθήκη Κιουτσούκ - Καϊναρτζή) είχε κατά κάποιο τρόπο επισημοποιήσει το δικαίωμά της να “προστατεύει” τους χριστιανούς υπηκόους του σουλτάνου από τις οθωμανικές αυθαιρεσίες. Με μια σειρά από ενέργειες και προτάσεις η Ρωσία επιδίωξε να αναλάβει την πρωτοβουλία των κινήσεων. Ο αγγλορωσικός αυτός ανταγωνισμός οδήγησε τελικά στον παραμερισμό της Αυστρίας· το 1826 η Αγγλία και η Ρωσία υπέγραψαν το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης, με βάση το οποίο αναγνωριζόταν η αυτονομία της Ελλάδας.

Με τη Βρετανία και τη Ρωσία συνεργάστηκε αργότερα και η Γαλλία. Οι τρεις δυνάμεις περιορίστηκαν αρχικά σε διπλωματικές μόνο πιέσεις προς την οθωμανική πλευρά. Η αδιαλλαξία όμως του σουλτάνου οδήγησε τα πράγματα σε ένοπλη αντιπαράθεση. Οι ενωμένοι στόλοι των τριών δυνάμεων καταναυμάχησαν στο Ναβαρίνο (1827) τον τουρκοαιγυπτιακό στόλο και ο δρόμος για την ελληνική ανεξαρτησία άνοιξε. Την εξέλιξη των γεγονότων επιτάχυνε επίσης ο πόλεμος που ξέσπασε (1828-1829) ανάμεσα στη Ρωσία και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Ρωσία νίκησε και στη Συνθήκη της Αδριανούπολης (1829) επέβαλε, μεταξύ άλλων, να αποδεχθούν οι Τούρκοι την ελληνική αυτονομία.

Πλειοδοτώντας η Βρετανία άρχισε να προωθεί την πλήρη ανεξαρτησία της Ελλάδας. Έτσι το Φεβρουάριο του 1830 η Βρετανία, η Γαλλία και η Ρωσία υπέγραψαν Πρωτόκολλο στο Λονδίνο με το οποίο η Ελλάδα έγινε ανεξάρτητη. Δύο χρόνια αργότερα, το 1832, με τη Συνθήκη του Λονδίνου ορίστηκε από τις τρεις δυνάμεις ως “βασιλεύς της Ελλάδος” ο πρίγκιπας της Βαυαρίας Όθωνας. Τον ίδιο χρόνο αποδέχτηκε η Υψηλή Πύλη και τη συνοριακή γραμμή της Ελλάδας, που περιελάμβανε την Πελοπόννησο, τις Κυκλάδες και τη Στερεά Ελλάδα έως τη γραμμή Παγασητικού - Αμβρακικού κόλπου.

Έτσι άρχισε την ανεξάρτητη ζωή του το ελληνικό κράτος. Παρά το γεγονός ότι μικρό μόνο μέρος του ελληνικού χώρου είχε απελευθερωθεί, το κατόρθωμα ήταν μεγάλο και γέμισε τους Έλληνες με αισιοδοξία και αυτοπεποίθηση. Είχαν πράγματι αποκτήσει την ελευθερία τους με τους αγώνες, τις θυσίες αλλά και την αποτελεσματική αξιοποίηση της διεθνούς διπλωματικής συγκυρίας: ιδιαίτερα από το 1828 έως το 1831, ο χειρισμός της εξωτερικής πολιτικής από τον κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια απέδωσε καρπούς που λίγα χρόνια πριν φαινόταν μακρινοί και απρόσιτοι.

Η εξωτερική πολιτική του νεοσύστατου κράτους στράφηκε από την πρώτη στιγμή, όπως ήταν άλλωστε αναμενόμενο, στη διεκδίκηση της απελευθέρωσης και της ενσωμάτωσης και των υπόλοιπων ελληνικών περιοχών.

Η διακυβέρνηση του κράτους από τον Καποδίστρια

Ο Ιωάννης Καποδίστριας, ο οποίος με ψήφισμα της Γ' Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας είχε οριστεί κυβερνήτης της χώρας, έφτασε αρχές του 1828 στο Ναύπλιο, όπου του επιφυλάχτηκε αποθεωτική υποδοχή. Σπάνια στην ιστορία των κρατών συνέβη να αναλάβει κάποιος τη διακυβέρνηση κάτω από τόσο δυσμενείς συνθήκες. Ο λαός είχε φτάσει στο έσχατο όριο της αντοχής του. Ο Κιουταχής κατείχε τη Στερεά Ελλάδα και ο Ιμπραήμ την Πελοπόννησο.

Υπό τις περιστάσεις αυτές ο Καποδίστριας ανέλαβε έκτακτες εξουσίες. Εκτός από την εκτελεστική ο ίδιος θα ασκούσε και τη νομοθετική εξουσία με τη βοήθεια του "Πανελληνίου", ενός 27μελούς γνωμοδοτικού οργάνου.

Ο Καποδίστριας κατέβαλε άμεση προσπάθεια για την ανόρθωση των οικονομικών και τη συγκρότηση της παιδείας. Προσέκρουσε όμως σε ανυπέρβλητες δυσχέρειες. Η οποιαδήποτε φορολογική πολιτική δεν μπορούσε να αποδώσει, αφού δεν υπήρχε η απαραίτητη υποδομή. Η χώρα είχε μειωμένη δανειοληπτική ικανότητα, αφού και τα εθνικά κτήματα, που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως εγγύηση, είχαν υποθηκευτεί για τη σύναψη των δανείων. Μπόρεσε όμως ο κυβερνήτης να ιδρύσει Τράπεζα και να κόψει νόμισμα, το γνωστό φοίνικα, που αντικατέστησε το τουρκικό γρόσι. Παράλληλα ίδρυσε πολλά σχολεία. Ονομαστό υπήρξε το Ορφανοτροφείο της Αίγινας, που αρχικά προβλεπόταν να καλύψει τις ανάγκες των ορφανών παιδιών του Αγώνα.

Για να εμπεδωθεί το αίσθημα ασφάλειας στο λαό, ο Καποδίστριας έστρεψε την προσοχή του στο θεσμό της δικαιοσύνης, ιδρύοντας δικαστήρια στις κωμοπόλεις (Ειρηνοδικεία) και στις έδρες των νομών (Πρωτοδικεία). Οι περιστάσεις επίσης επέβαλλαν τη συγκρότηση τακτικού στρατού ικανού να προστατέψει το νεοσύστατο κράτος. Μια πρώτη ενέργεια ήταν και η δημιουργία στρατιωτικής Σχολής Ευελπίδων, από την οποία θα εξέρχονταν τα νέα ηγετικά στελέχη του στρατού. Βαθύς γνώστης της διπλωματικής τέχνης, ο Καποδίστριας κατάφερε με εύστοχες ενέργειες να ρυθμιστούν ευνοϊκώς για το έθνος ο βαθμός της ανεξαρτησίας και τα σύνορα.

Ιωάννης Καποδίστριας (1788-1831). Ελαιογραφία Διον. Τζούκου. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Η κατάσταση το 1828

Ό,τι είδε κι άκουσε ελάχιστα τον ενθάρρυναν στο έργο του. Οι εκθέσεις των κυβερνητικών εκπροσώπων μιλούσαν για εσωτερική αποσύνθεση. Ο υπουργός των εσωτερικών Λόντος ανέφερε ότι ολόκληρη η διοίκηση είχε αποσυντεθεί και η κάθε περιοχή αγνοούσε το κέντρο. Ο υπουργός των εξωτερικών και των ναυτικών παραπονέθηκε ότι η Ελλάς υπέφερε από την παρουσία των ξένων στόλων και των απαγορευτικών διαταγών των τριών ναυάρχων για ελεύθερη ναυσιπλοΐα με την απειλή των τηλεβόλων. Το μικρό ελληνικό ναυτικό κυβερνούσε αυθαίρετα ο Κόχραν χωρίς να λογαριάζει την κυβέρνηση. Ο πόλεμος είχε επιφέρει βαθείς πληγές στο εμπόριο και οι κάτοικοι των νησιών μόλις που ζούσαν.

Ο υπουργός των Οικονομικών ανέφερε ότι τα έσοδα του κράτους ήταν μηδαμινά. Τους φόρους εισέπρατταν οι τοπικοί κοτζαμπάσηδες, τους οποίους σε μερικές περιπτώσεις υπεράσπιζε ο Κόχραν, όπως στη Σάμο. Το έλλειμμα του εθνικού ταμείου ήταν τη στιγμή της αφίξεώς του Καποδίστρια 28.724 γρόσια.

Ο υπουργός δικαιοσύνης και εκπαιδεύσεως δεν είχε να επιδείξει παρά δυό δικαστήρια, ένα στην Αίγινα κι ένα στη Σάμο, καθώς και ελάχιστα σχολεία. Ο υπουργός των στρατιωτικών αράδιασε μερικά ονόματα καπετανέων που κρατούσαν τα κάστρα με άγνωστο αριθμό ανδρών και κυβερνούσαν σα μεσαιωνικοί τιμαριούχοι, ζώντας σε βάρος των κατοίκων και ληστευοντάς τους, όπως περίπου και τ' ασκέρι του Ιμπραήμ.

Η γενική αυτή αθλιότητα έκανε βαθεία εντύπωση στον Καποδίστρια, 52 χρονών ώριμο άντρα τότε, και με ζέση ανέλαβε το έργο του, δίνοντας πρώτος το παράδειγμα των στερήσεων. Έμενε σ' ένα δωμάτιο και είχε σα μοναδικό πόρο για τη διόρθωση των κρατικών οικονομικών 300.000 φράγκα προορισμένα από την ευρωπαϊκή φιλανθρωπία για εξαγορά αιχμαλώτων.

Κ. Μέντελσον - Μπαρτόλντο, *Επίτομη Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, μετ. Ελένης Γαρίδη, Εκδ. Τολιδή, Αθήνα XX.

Όμως ο συγκεντρωτικός και αυταρχικός χαρακτήρας της διοίκησης του προκάλεσε την αντίδραση όχι μόνο των φιλελεύθερων ανθρώπων, αλλά και εκείνων οι οποίοι δεν μπορούσαν να γευθούν τα αγαθά της εξουσίας. Η αντιπολίτευση, υποκινούμενη και από τη διπλωματία των Μεγάλων Δυνάμεων, όξυνε την κατάσταση και οδήγησε σε στάσεις με τραγικό αποτέλεσμα τη δολοφονία του κυβερνήτη (27 Σεπτεμβρίου 1831), με όλες τις δυσάρεστες συνέπειες για το νεοσύστατο κράτος.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Αξιολογήστε τη φράση του Θ. Κολοκοτρώνη: *“Όταν αρχίσαμε την Επανάσταση, ο κόσμος μάς πέρασε για τρελούς”, σε συνδυασμό με το διπλωματικό κλίμα και το συσχετισμό των δυνάμεων των εμπολέμων.*
2. Ποια γεγονότα της πρώτης φάσης της Επανάστασης (1821-23) σχετίζονται με την τύχη της Τριπολιτσάς;
3. Ποιο ήταν το τουρκοαιγυπτιακό σχέδιο και πώς υλοποιήθηκε;
4. Ποια συνήθεια ίσχυε στη ναυτολόγηση των πληρωμάτων του ελληνικού στόλου και ποια αποτελέσματα είχε; (Συμβουλευθείτε και το παράθεμα: Συμμέτοχη στα κέρδη, σ. 40).
5. Ποιοι παράγοντες καθόρισαν την πολεμική τακτική των Ελλήνων στην ξηρά;
6. Ποια η αποστολή του ελληνικού ναυτικού στη διάρκεια του Αγώνα;
7. Ποιοι λόγοι οδήγησαν τους Έλληνες στις εμφύλιες συγκρούσεις και ποιους κινδύνους διέτρεξε η Επανάσταση απ’ αυτές;
8. Γιατί ήταν απαραίτητη η δημιουργία τακτικού στρατού;

Δ'. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ

Τα προβλήματα που παρουσίαζε το νέο ελληνικό κράτος ήταν πολλά και ποικίλα. Το κράτος έπρεπε γρήγορα να οργανώσει τις υπηρεσίες του, για να μπορέσει να λειτουργήσει. Το ενδιαφέρον στράφηκε προς τη διοικητική διάρθρωση, την ανάπτυξη της παιδείας, την οργάνωση της δικαιοσύνης και τη συγκρότηση τακτικού στρατού, ικανού να περιφρουρήσει την ανεξαρτησία της χώρας. Η εξωτερική πολιτική, που επηρεαζόταν βαθύτατα από τη Μεγάλη ιδέα, είχε να αντιμετωπίσει τις παρεμβάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων και να προωθήσει την ανάπτυξη καλών σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην οποία ζούσε μεγάλος αριθμός Ελλήνων. Η πορεία ήταν δύσκολη. Καθώς όμως παγιωνόταν η τάξη και προχωρούσε η οικονομική ανάπτυξη, ο λαός με δυναμικές διεκδικήσεις διασφάλιζε και διεύρυνε τις πολιτικές του ελευθερίες.

Μετά το θάνατο του Καποδίστρια οι Μεγάλες Δυνάμεις εξέλεξαν τον Όθωνα, δευτερότοκο γιο του βασιλιά της Βαυαρίας, ως βασιλιά της χώρας. Ο Όθωνας έφθασε στην Ελλάδα αρχές του 1833. Επειδή όμως ήταν ανήλικος, το έργο της διακυβέρνησης άσκησε έως την ενηλικίωσή του τριμελής Αντιβασιλεία (Άρμανσπεργκ, Μάουρερ και Έιντεκ). Τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η χώρα ήταν πολλά και απαιτούσαν άμεσες λύσεις. Έπρεπε πρώτα από όλα να οργανωθούν οι υπηρεσίες, για να αποβεί η διοίκηση αποτελεσματική.

Η χώρα διαιρέθηκε σε νομούς και επαρχίες. Η εξουσία όμως παρέμενε συγκεντρωτική, αφού οι τοπικοί άρχοντες διορίζονταν από το κράτος. Η παιδεία ακολούθησε διαφορετικό δρόμο απ' αυτόν που είχε χαράξει ο Καποδίστριας. Οι Βαυaroί, επηρεασμένοι από το ρεύμα του κλασικισμού, έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στην κλασική παιδεία, ενώ παραμέλησαν την επαγγελματική. Κρίθηκε παράλληλα σκόπιμο, για να αποφεύγονται τυχόν τουρκικές παρεμβάσεις μέσω του Πατριαρχείου, να χωριστεί η Ελληνική Εκκλησία από το Πατριαρχείο και να γίνει αυτοκέφαλη. Η προσπάθεια δημιουργίας τακτικού στρατού, τον πυρήνα του οποίου αποτέλεσαν οι Βαυaroί στρατιώτες που ακολούθησαν τον Όθωνα, προξένησε πολλές αντιδράσεις, αφού με τον έναν ή τον άλλο τρόπο απομακρύνθηκαν πολλοί αγωνιστές.

Με τη συμπλήρωση του εικοστού έτους ο Όθωνας ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας. Σοβαρό θέμα της πολιτικής ζωής αποτέλεσαν οι σχέσεις του νέου κράτους με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου διαβιούσαν πολλοί Έλληνες, περισσότεροι από αυτούς του ελεύθερου ελληνικού κράτους. Κυρίαρχη ιδεολογία επί σειρά ετών αποτέλεσε η Μεγάλη Ιδέα. Την πολιτική αυτή ενστερνίστηκαν τα κόμματα, με αποτέλεσμα η χώρα να βρίσκεται σε συνεχή διαμάχη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Θεόδωρος Βρυζάκης
Ανάτηρος αγωνιστής του '21, 1860.
Ελαιογραφία, Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

Επεισόδιο από τη μεταφορά του ταχυδρομείου (1834). Αντίγραφο υδατογραφίας του L. Köllnberger
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό μουσείο.

Σκηνή από την κινητοποίηση στρατού και λαού την 3η Σεπτεμβρίου 1843. Έργο αγνώστου ζωγράφου. Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1843

“Τότε κινήθη και το ταχτικόν και ιππικόν με τον Καλλέργη και Σκαρβέλη, ακούγοντας τους ντουφεκισμούς μας, και πήγαν εις το Παλάτι. Ευτὺς κι’ ἐγὼ ἄφησα την αναγκαία φρουρά και πήγα κι’ ἐγὼ. Βγαίνοντας ἐξω μ’ ἀκολούθησαν ὅλοι οι πολῖτες. Ἦρθαν κι’ ἀπὸ τα χωριά, ὁποὺ τους εἶχε παραγγείλει. Και μας πήραν εις τα χέρια ὅλους ο λαός. Χάλευαν να μπούνε ἀπὸ τα παλεθῦρια εις το Παλάτι. Τότε τους μίλησα νάχουν την μεγαλύτερη ἀρετὴ και πατριωτισμόν· «Εμεῖς θέλομεν να μας δώση ο Βασιλέας μας ἐκεῖνο ὁποὺ ἀποχτήσαμεν με το αἷμα μας και θυσίεις μας, ὁποὺ το καταπάτησε κι’ ο Καποδίστριας. Οι Δύναμες τον ὁδήγησαν να μας δώση σύνταγμα, ὅταν τον ἀναγνώρισαν βασιλέα μας και ἦρθε ἐδὼ· και ὑποσκέθη· κι’ ὡς σήμερον δεν τόβαλε σ’ ἐνέργεια. Να το βάλῃ τώρα και εἶναι Βασιλέας μας. Και να μας κυβερνάγη συνταματικῶς. Δι’ αὐτὸ, ἀδελφοί, σηκωθήκαμεν και κιντονέσαμεν, κι’ ὄχι να κάμωμεν ἀταξίες· οὔτε εις το περιβόλι να μην πλησιάση κανένας και πειράξετε οὐτ’ ἓνα φύλλο”.

Ιω. Μακρυγιάννη, Απομνημονεύματα, Πρόλογος - Επιμέλεια Γ. Βλαχογιάννη, Εκδ. Ιστορική Ἑρευνα, Αθήνα XX, σ. 384.

Ο απολυταρχικός τρόπος άσκησης της εξουσίας, η συνεχιζόμενη εκ μέρους της κεντρικής εξουσίας προτίμηση προς τους Βαυαρους αξιωματούχους, σε συνδυασμό με τη γενικότερη αδυναμία επίλυσης πολλών προβλημάτων της καθημερινής ζωής, προκαλούσαν έντονη δυσαρέσκεια κατά του Όθωνα Έτσι στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 εκδηλώθηκε στην Αθήνα επανάσταση με αίτημα την παραχώρηση Συντάγματος. Στρατιωτικές μονάδες με αρχηγό το Δημ. Καλλέργη και το Γιάννη Μακρυγιάννη περικύκλωσαν τα ανάκτορα. Κάτω από την πίεση των πραγμάτων ο Όθωνας αποδέχτηκε το αίτημα των επαναστατών. Αλλά και με το νέο Σύνταγμα ο βασιλιάς διατηρούσε πολλές εξουσίες: διόριζε και έπαινε τους υπουργούς και παρενέβαινε στη νομοθετική και δικαστική εξουσία. Υπήρξαν όμως και διατάξεις θετικές, όπως η ελευθερία του τύπου και το δικαίωμα ψήφου των ανδρών.

Εικόνα από αθηναϊκό σπίτι. Ένα μέλος της οικογένειας διαβάζει την αντιπολιτενόμενη τον Όθωνα εφημερίδα “Αιών”. Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Παρ' όλα αυτά ο Όθωνας συνέχισε να παρεμβαίνει στην πολιτική ζωή και έτσι το αντιπολιτευτικό ρεύμα άρχισε να διογκώνεται. Η άνοδος του πνευματικού επιπέδου του λαού, ο φιλελεύθερος άνεμος που έπνεε στην Ευρώπη και η εμπεδωμένη αντίληψη για τον αρνητικό ρόλο των Βαυαρών στη χώρα συνέβαλαν στο να εκδηλωθούν επαναστατικές ενέργειες, οι οποίες κατέληξαν στην έξωση του Όθωνα (1862).

Στη συνέχεια οι Μεγάλες Δυνάμεις επέλεξαν για το θρόνο της Ελλάδας το Γεώργιο, δευτερότοκο γιο του βασιλιά της Δανίας. Την άφιξη του νέου βασιλιά (1863) ακολούθησαν η παραχώρηση από τους Άγγλους των Επτανήσων στην Ελλάδα και η ψήφιση νέου Συντάγματος (1864), το οποίο, για την εποχή του υπήρξε δημοκρατικό και φιλελεύθερο. Με το Σύνταγμα αυτό καθιερώθηκε η βασιλευόμενη δημοκρατία και αναγνωρίστηκε η λαϊκή κυριαρχία ως θεμελιώδης αρχή. Το Σύνταγμα του 1864 συμπληρώθηκε αργότερα με την καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης (1875), σύμφωνα με την οποία εντολή σχηματισμού κυβέρνησης δίνεται στον πολιτικό αρχηγό του κόμματος που πλειοψήφησε στη Βουλή.

Χαρίλαος Τρικούπης (1832-1896)

Ωστόσο η οικονομική κατάσταση της χώρας δεν ήταν ικανοποιητική. Οι Έλληνες κεφαλαιούχοι του εξωτερικού δεν έκαναν επενδύσεις στην Ελλάδα. Η βιομηχανία είχε αρχίσει να δραστηριοποιείται, χωρίς όμως να διαγράφονται ευνοϊκές προοπτικές για ταχεία ανάπτυξή της. Το αγοραστικό κοινό ήταν περιορισμένο, ενώ απουσίαζαν ουσιαστικά έργα υποδομής. Ήδη είχε αρχίσει να αναπτύσσεται και ένα ρεύμα αστυφιλίας. Οι πόλεις μεγάλωναν, χωρίς όμως να μπορούν να καλύψουν βασικές ανάγκες της ζωής των πολιτών.

Παρ' όλα αυτά η χώρα είχε μπει στο δρόμο του εκσυγχρονισμού. Η ναυτιλία αποτελούσε ουσιαστική πηγή εσόδων. Ο ελληνικός εμπορικός στόλος ανταγωνιζόταν επιτυχώς τους στόλους των άλλων χωρών. Τα εθνικά κτήματα παραχωρήθηκαν σε οικογένειες δικαιούχων με χαμηλό τίμημα και με τον τρόπο αυτό ένα χρόνιο πρόβλημα βρήκε τη λύση του. Λίγα χρόνια αργότερα τα αποτελέσματα είχαν γίνει εμφανή με την αύξηση του εθνικού εισοδήματος.

Προσπάθεια για ουσιαστική ανόρθωση της χώρας κατέβαλε ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος από την πρώτη στιγμή επιδίωξε να προσελκύσει ελληνικά και ξένα κεφάλαια, απαραίτητα για τη χρηματοδότηση του φιλόδοξου

Πετροπόλεμος στην Αθήνα τελειώνει με παρέμβαση της Αστυνομίας
Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Η περιστροφική γέφυρα του πορθμού του Ευρίπον, με την οποία συνδέθηκε η Στερεά Ελλάδα με την Εύβοια
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Απεικόνιση της τελετής διάνοιξης διώρυγας Κορίνθου.
Αθήνα, Συλλογή Εταιρείας Διώρυγας.

προγράμματός του. Τότε ανοίχτηκε η διώρυγα της Κορίνθου, στρώθηκαν σιδηροδρομικές γραμμές, έγιναν λιμενικά έργα, καταβλήθηκε προσπάθεια αξιοποίησης των πλουτοπαραγωγικών πηγών της χώρας. Ο υπέρμετρος όμως δανεισμός και η γενικότερη οικονομική και πολιτική κατάσταση εμπόδισαν τη χώρα να φανεί συνεπής στις δανειακές της υποχρεώσεις, με αποτέλεσμα να οδηγηθεί αυτή στη χρεοκοπία (1893). Την κατάσταση περιέπλεξε ακόμα περισσότερο ο πόλεμος του 1897 ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία.

Εξαγωγή σταφίδας

Κύριο εξαγωγίμο είδος ήταν η σταφίδα, η οποία στη δεκαετία 1870 - 1880 κάλυπτε συνήθως το μισό των εισπράξεων από εισαγωγές. Ο επόμενος πίνακας δείχνει (σε εκ. δρχ.) την αναλογία εσόδων από την εξαγωγή σταφίδας, στο σύνολο των εξαγωγών.

	Σύνολο εξαγωγών	Εξαγωγή σταφίδας
1870	37.9	17.3
1871	62.2	30.3
1872	56.2	25.4
1873	64.5	35.6
1874	65.1	—
1875	75.7	37.8

Ι.Ε.Ε., Ε.Α.Τ.ΙΔ', σ.311

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Ποιοι οι λόγοι δυσαρέσκειας των Ελλήνων από τη βασιλεία του Όθωνα;
2. Την εποχή του Χαρ. Τρικούπη έγιναν πολλά δημόσια έργα. Να αναφέρετε μερικά από αυτά και να υπογραμμίσετε τις ευεργετικές συνέπειές τους στην ανάπτυξη της χώρας.

Ε΄. ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Κρητικό Ζήτημα έχει ονομαστεί ο μακρόχρονος πολεμικός και διπλωματικός αγώνας για την απελευθέρωση της Κρήτης από τους Οθωμανούς και την ένωσή της με την Ελλάδα. Το ζήτημα αυτό ουσιαστικά γεννήθηκε, όταν, παρά τη θερμή συμμετοχή της στην Επανάσταση του 1821, η Κρήτη αποκλείστηκε από τα όρια του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους που ιδρύθηκε το 1830. Οι Κρητικοί δεν αποδέχτηκαν ποτέ τον αποκλεισμό τους αυτό. Χρειάστηκαν όμως μακροχρόνιοι αγώνες και θυσίες, ώσπου το 1913 να ενωθεί τελικά η Κρήτη με την ανεξάρτητη Ελλάδα.

Τον ίδιο χρόνο που ιδρύθηκε το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος (1830) ο σουλτάνος παραχώρησε την Κρήτη στο Μωχάμετ Άλυ της Αιγύπτου ως αντάλλαγμα για τη βοήθεια που του είχε προσφέρει στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης. Δέκα χρόνια αργότερα η Κρήτη επανήλθε, με απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων, στη διοίκηση του σουλτάνου. Οι Κρητικοί όμως δεν αποδέχτηκαν την απόφαση αυτή και σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα αγωνίστηκαν με σθένος και πείσμα για την απελευθέρωσή τους. Η σημαντικότερη από τις επαναστάσεις τους ήταν εκείνη του 1866 (Μεγάλη Επανάσταση). Το ολοκάτωμα της ιστορικής μονής Αρκαδίου (Νοέμβριος 1866) προκάλεσε μεγάλη συγκίνηση στην ελληνική και στη διεθνή κοινή γνώμη. Η διεθνής συγκυρία ήταν όμως αρνητική για τον αγώνα των Κρητικών και η επανάσταση έσβησε το 1869. Ωστόσο οι αγώνες των Κρητικών δεν πήγαν χαμένοι, αφού η Οθωμανική Αυτοκρατορία υποχρεώθηκε από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις να βελτιώσει τους όρους διοίκησης της Κρήτης. Αποτέλεσμα της παρέμβασης αυτής ήταν η υπογραφή δύο σημαντικών εγγράφων: του Οργανικού Νόμου (1868) και αργότερα του Χάρτη της Χαλέπας (1878). Οι ελευθερίες όμως που εξασφαλιζόνταν στους χριστιανούς της μεγαλονήσου από τα παραπάνω έγγραφα δεν τηρήθηκαν απόλυτα· έτσι ο κρητικός λαός συνέχισε να αγωνίζεται κατά της οθωμανικής κυριαρχίας.

Από τις πιο δραματικές κρητικές εξεγέρσεις ήταν εκείνη του 1897 που έδωσε στο σουλτάνο το πρόσχημα

Το ολοκάτωμα της Μονής Αρκαδίου στις 9 Νοεμβρίου 1866 υπήρξε το αποκορύφωμα της μεγάλης κρητικής επανάστασης του 1866-69. Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη.

*Η κρητική επανάσταση του 1897
από τη σκοπιά των πρωταγωνιστών της
(Η απάντηση των Κρητών στον Άγγλο
Συνταγματάρχη H.Chermiside)*

“Εδοκιμάσαμεν άπαντα τα πολιτεύματα και τα προνόμια, τα οποία μας εχάρισεν η Ευρώπη, αλλ’ εκ τούτων όλων ουδέν άλλο απεκομίσαμεν, παρά μόνον καταστροφάς επί καταστροφών, τας οποίας δεν ηδυνήθη η χριστιανική Ευρώπη να εμποδίση. Απηυδίσαμεν πλέον εκ των ατυχών πειραμάτων, τα οποία αι χριστιανικαί κυβερνήσεις της Ευρώπης εφήρμοσαν κατά κόρον επί της ράχεως του δυστυχιστέρου των τυραννουμένων λαών και διά τούτο δεν θα διαπράξωμεν πλέον το έγκλημα να δεχθώμεν προνόμια και αυτονομίας, τα οποία θα μας κυλήσωσι πάλιν αύριον εις το αίμα και τας καταστροφάς, αλλά θα επιμεινόμεν μέχρις εσχάτων εις την ΕΝΩΣΙΝ ΜΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΣ ΕΛΛΑΔΟΣ, και, ή θα επιτύχωμεν την ένωσιν ταύτην ή θα αποθάνωμεν μέχρις ενός μετά των γυναικών και των τέκνων μας, και τότε ας διάθεσai η πεπολιτισμένη χριστιανική Ευρώπη την έρημον Ελληνικήν Κρήτην μας, όπως βούλεται”

Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αρχανών.

να επιτεθεί κατά της Ελλάδας, η οποία είχε βοηθήσει τους επαναστάτες. Η ήττα της Ελλάδας στον πόλεμο αυτό επιδείνωσε τη θέση των Κρητικών, που υπέστησαν σκληρά αντίποινα. Τότε παρενέβησαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες είχαν ήδη από την αρχή της εξέγερσης αποβιβάσει αγήματα των στόλων τους στο νησί και το είχαν θέσει υπό διεθνή προστασία. Ο οθωμανικός στρατός αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Κρήτη, όπου επιβλήθηκε καθεστώς αυτονομίας, η “Κρητική Πολιτεία”, υπό την ηγεσία του πρίγκιπα της Ελλάδας Γεωργίου. Η συνεργασία όμως του πρίγκιπα με τους πολιτικούς άνδρες της Κρήτης δεν υπήρξε πάντοτε αρμονική. Αντίθετα, εκφράστηκαν πολλές διαφωνίες για τον τρόπο με τον οποίο ο Γεώργιος κυβερνούσε την Κρήτη και το 1905 κηρύχτηκε από τους αντιπάλους του Γεωργίου, με επικεφαλής τον Ελευθέριο Βενιζέλο, επανάσταση στο Θέρισο με αίτημα την ένωση της Μεγαλονήσου με την Ελλάδα.

Την οριστική διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος έκαναν επίκτη οι νικηφόροι για τους Έλληνες Βαλκανικοί Πόλεμοι. Με τη συνθήκη ειρήνης που υπογράφηκε το Νοέμβριο του 1913 ανάμεσα στην Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η Κρήτη ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος. Η επίσημη όμως ανακήρυξη της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα έγινε την 1η Δεκεμβρίου 1913, όταν η ελληνική σημαία υψώθηκε σε επίσημη τελετή στη μεγαλόνησο.

Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα υπήρξε η δικαίωση του μακρόχρονου σκληρού αγώνα των Κρητικών και άνοιξε μια νέα σελίδα στην ελληνική ιστορία.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Να αναφέρετε τους κυριότερους σταθμούς στην ιστορία της Κρήτης από το 1821 έως την ένωσή της με το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος το 1913.

ΣΤ΄. ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Στις αρχές του 20ού αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρουσίαζε έντονα σημάδια παρακμής. Η Βουλγαρία ενθαρρυνόμενη από την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας, την οποία παρουσίασε ως «ένωση των δύο Βουλγαριών» (1885), έστρεψε το ενδιαφέρον της και προς τη Μακεδονία. Βουλγαρικά σώματα (κομιτατζήδες) εισήλθαν στο έδαφός της και προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να μεταβάλουν το φρόνημα των κατοίκων. Στόχος τους ήταν να προετοιμάσουν το έδαφος για αυτονομήση αρχικά και ενσωμάτωση αργότερα της Μακεδονίας στο βουλγαρικό κράτος. Η πολιτική αυτή εντασσόταν στο πλαίσιο της κίνησης του πανσλαβισμού, της ένωσης δηλαδή όλων των σλαβικών λαών σε ένα ομοσπονδιακό κράτος, την οποία προωθούσε η Ρωσία.

Ο αγώνας για την απελευθέρωση της Μακεδονίας είχε αρχίσει το 1821. Οι ισχυρές όμως τουρκικές δυνάμεις που έδρευαν στην περιοχή κατέστειλαν την επανάσταση και απέκοψαν κάθε επαφή της με την υπόλοιπη Ελλάδα. Η κρίση στο Ανατολικό Ζήτημα και η παγιωμένη αντίληψη για επικείμενη κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προκάλεσαν, στις αρχές του 20ού αιώνα, νέο επαναστατικό αναβρασμό.

Μετά τον ατυχή για την Ελλάδα πόλεμο του 1897 οι Βούλγαροι άρχισαν να αποστέλλουν στρατιωτικά τμήματα στη Μακεδονία, με προφανή σκοπό να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για αυτονομία της περιοχής αυτής και ενσωμάτωσή της αργότερα στο βουλγαρικό κράτος. Η προσπάθεια αυτή είχε ξεκινήσει ουσιαστικά με τη θρησκευτική χειραφέτηση της Βουλγαρίας, που πραγματοποιήθηκε με την ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας (1870). Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής ασκήθηκαν πιέσεις σε ιερείς και δασκάλους, προκειμένου να προσχωρήσουν στην ανεξάρτητη Βουλγαρική Εκκλησία. Τις πιέσεις ακολούθησαν βίαιες ενέργειες, τρομοκρατία του πληθυσμού, δολοφονίες. Η επέμβαση της Βουλγαρίας στη Μακεδονία εντάσσεται στο πλαίσιο της πανσλαβιστικής κίνησης την οποία προωθούσε στα Βαλκάνια η Ρωσία, σε μια προσπάθεια επηρεασμού των εξελίξεων που σημειώνονταν εκεί, με απώτερο βέβαια στόχο την έξοδο της στη Μεσόγειο.

Ο ανταγωνισμός για επικράτηση στην τουρκοκρατούμενη Μακεδονία πήρε γρήγορα μεγάλες διαστάσεις. Ο κίνδυνος από τη βουλγαρική απειλή συνήγειρε τον ελληνισμό. Η ελληνική κυβέρνηση, η εκκλησία, πολλοί σύλλογοι συμπαραστάθηκαν στους Έλληνες της Μακεδονίας. Από την πρώτη στιγμή εθελοντικά σώματα από όλα τα μέρη της χώρας εισήλθαν στο μακεδονικό έδαφος και επιδόθηκαν στην απόκρουση της βουλγαρικής επιβουλής και στην ενίσχυση του ηθικού των Ελλήνων της περιοχής. Ψυχή της αντίστασης έγινε ο μητροπολίτης Καστοριάς Γερμανός Καραβαγγέλης, συνεπικουρούμενος από ντόπιους οπλαρχηγούς. Τις προσπάθειες των σωμάτων συντόνιζε με επιτυχία ο Ίων Δραγούμης, υποπρόξενος στο Μοναστήρι.

Πανσλαβισμός

Είναι γνωστό ότι το κίνημα των πανσλαβιστών εμφανίστηκε στη Ρωσία στα μέσα του 19ου αιώνα. Τις ρίζες του όμως τις βρίσκουμε στην κίνηση των σλαβόφιλων, μια κίνηση με ιδεολογικό - πολιτιστικό υπόβαθρο, που αναπτύχθηκε στη Ρωσία στην περίοδο 1830-1860, σαν αντίρροπο ρεύμα στους "δυτικόφιλους", τους υποστηρικτές δηλαδή των ιδεών της δυτικής Ευρώπης. Βαθιά προσηλωμένοι στην Ορθοδοξία και στη "Μητέρα Ρωσία", οι σλαβόφιλοι είχαν ως βασικό τους μέλημα την οικονομική ανόρθωση της Ρωσίας. Πίστευαν ότι μόνο μια ισχυρή και ευημερούσα Ρωσία θα μπορούσε να βοηθήσει τους υπόδουλους σλαβικούς λαούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας και της Αυστρο - Ουγγαρίας.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΔ΄, σ. 299

Ίων Δραγούμης

Παύλος Μελάς

Τρεις περδικούλες κάθονταν στη
Στάτιστα στη ράχη.
Είχαν τα νύχια κόκκινα και τα φτερά
βαμμένα,
είχαν και στα κεφάλια τους μαντίλια
λερωμένα.
“Τον Παύλο τότε βάρεσαν, τον έχουν
λαβωμένο.”
Όσα χωριά κι αν τ’ άκουσαν κανένα δεν
πιστεύει
το πώς πεθαίνει χρυσαϊτός, πεθαίνει
αντρειωμένος,
πού περπατούσε στα βουνά και τις
κοντοραχούλες.

Δημοτικό τραγούδι

Ανεκτίμητη υπήρξε η συνεισφορά του Παύλου Μελά, αξιωματικού του ελληνικού στρατού, στην οργάνωση της ελληνικής αντίστασης. Ο Π. Μελάς έπεσε ηρωικά σε σύγκρουση με τουρκικό απόσπασμα στο χωριό Στάτιστα (1905). Ο θάνατός του προκάλεσε βαθιά συγκίνηση στον ελληνισμό και ενίσχυσε την τάση της εθελοντικής προσφοράς. Τελικά ο αγώνας (1904-1908) στέφθηκε με επιτυχία και ο βουλγαρικός κίνδυνος αποσοβήθηκε.

Λάκης Πόρζας,
οπλρχηγός από
τη Φλώρινα

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Ποιες ιδιομορφίες παρουσίαζε ο αγώνας στη Μακεδονία;
Πώς εξηγείται η επιτυχία του;

Ζ'. Η ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

Η Βιομηχανική επανάσταση υπήρξε η συνέχεια και η συνέπεια μιας μεγάλης αγροτικής επανάστασης, καθώς και της ραγδαίας εμπορικής άνθησης των χωρών της Δυτικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα. Για πολλούς λόγους η βιομηχανική επανάσταση ξεκίνησε από την Αγγλία ανάμεσα στα έτη 1740 και 1780. Με κάποια καθυστέρηση η επανάσταση αυτή επεκτάθηκε στη Γαλλία, στις Κάτω Χώρες και γενικότερα στη Βορειοδυτική Ευρώπη, ενώ η υπόλοιπη ήπειρος παρέμεινε για μεγάλο ακόμη χρονικό διάστημα σε αρχαϊκές οικονομικές δομές. Οι συνέπειες της βιομηχανικής επανάστασης ήταν πολλές τόσο στον οικονομικό όσο και στον κοινωνικό και στον πολιτικό τομέα.

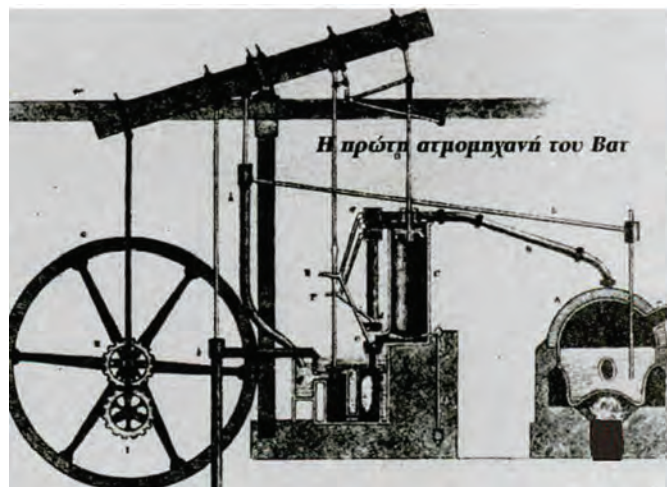

Η εκμηχάνιση της παραγωγής

Το 18ο αιώνα η οικονομία της Ευρώπης ήταν ακόμα αγροτική. Τα περισσότερα βιοτεχνικά προϊόντα παράγονταν σε μικρά εργαστήρια ή στα σπίτια με εργαλεία που χρησιμοποιούσε ο άνθρωπος ή με ενέργεια που παρείχε ο άνεμος, το νερό ή τα ζώα. Στα τέλη όμως του αιώνα αυτού μια σημαντική αλλαγή σημειώθηκε στην οικονομία: η ανθρώπινη εργασία άρχισε να υποκαθίσταται από τη μηχανή, ενώ οι παραδοσιακές πηγές ενέργειας αντικαταστάθηκαν από άλλες, ιδίως από το γαιάνθρακα.

Η αλλαγή αυτή διευκολύνθηκε από μια σειρά τεχνολογικών εφευρέσεων, η οποία ήταν φυσική συνέπεια του θαυμασμού που είχε εμπνεύσει ο Διαφωτισμός στους Ευρωπαίους για την επιστημονική και την τεχνολογική πρόοδο. Η αρχή της εκμηχάνισης της παραγωγής έγινε στη Μεγάλη Βρετανία από τον τομέα της μεταλλουργίας και της κλωστοϋφαντουργίας. Κορυφαία εφεύρεση, που αποτέλεσε τον κεντρικό άξονα της βιομηχανικής επανάστασης, γιατί έλυσε το πρόβλημα της ενέργειας, υπήρξε η τελειοποίηση της ατμομηχανής από το σκωτσέζο μηχανικό Βατ (1736-1819).

Στη Μεγάλη Βρετανία η βιομηχανική επανάσταση συντέλεσε στο να αναπτυχθούν μεγάλες πόλεις που ήταν ταυτόχρονα ισχυρά οικονομικά κέντρα. Αντίθετα, ο χαρακτήρας των πόλεων της ηπειρωτικής Ευρώπης ήταν περισσότερο διοικητικός, εκκλησιαστικός, δικαστικός και πολιτισμικός. Ο εμπορικός στόλος της Βρετανίας και το πιστωτικό σύστημα που αναπτύχθηκε στη χώρα αυτή την κατέστησαν διεθνές οικονομικό κέντρο, ενώ το πλήθος των αποικιών της σε όλες σχεδόν τις ηπείρους της εξασφάλιζε αγορές για τη διάθεση των βιομηχανικών προϊόντων της και φτηνές πρώτες ύλες για την παραγωγή τους.

Η σημασία της εφεύρεσης της ατμομηχανής

Από όλες τις εφευρέσεις καμιά δεν ήταν περισσότερο χτυπητή όσο η εφεύρεση της ατμομηχανής-μηχανής που ήταν απαραίτητη για να κινήσει τα βαριά μηχανήματα που έμπαιναν στα εργοστάσια και είχε πολύ μεγαλύτερη ελευθερία εγκαταστάσεως και μετακινήσεως από ό,τι ο υδατοτροχός. Πραγματικά, η ατμομηχανή ελευθέρωσε τις μηχανές που κινούσε, από την περιορισμένη υποδύναμη που μπορούσαν να αποδώσουν οι υδατοτροχοί, από την αστάθεια των ανεμόμυλων και από την αυθαιρέσία της θέσεως των υδατοπτώσεων που χρειαζόνταν για να κινήθούν οι υδατοτροχοί.

Ήταν γνωστό στους αρχαίους ότι ο ατμός μπορούσε να δώσει κίνηση, γιατί υπάρχουν μαρτυρίες που δείχνουν ότι ο Ήρων ο Αλεξανδρινός είχε κατασκευάσει μια σφαίρα που περιστρεφόταν με την αντίδραση του εκτοξευόμενου ατμού. Πολύ λίγο όμως προσέχτηκαν οι ιδιότητες του ατμού και μέχρι το 17ο αιώνα δεν είχε γίνει καμιά σοβαρή προσπάθεια για τη χρησιμοποίησή του.

Sh. Clough-R. Rapp, *Ευρωπαϊκή Οικονομική Ιστορία*, τ. Β', 406-407.

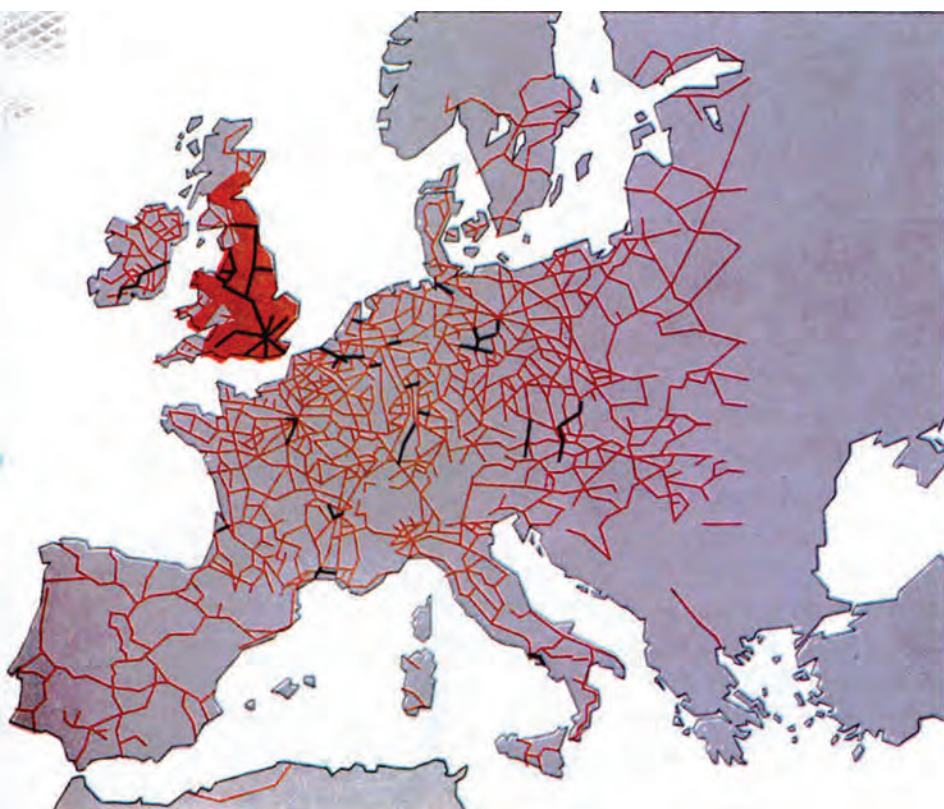
Τη βιομηχανική ανάπτυξη ακολούθησε η ραγδαία ανάπτυξη των μεταφορών και των συγκοινωνιών, καθώς η ταχεία και ασφαλής μεταφορά των προϊόντων ήταν απαραίτητη προϋπόθεση για τη διεξαγωγή του εμπορίου. Στην Αγγλία κατασκευάστηκαν τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα εκατοντάδες χιλιόμετρα αμαξιτών οδών. Παράλληλα τελειοποιήθηκε και επεκτάθηκε το δίκτυο των καναλιών και των πλωτών ποταμών της χώρας που υπήρχε ήδη από τους προηγούμενους αιώνες. Τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα στα δίκτυα αυτά προστέθηκε και το σιδηροδρομικό δίκτυο, του οποίου η ανάπτυξη

υπήρξε μέσα σε λίγα μόλις χρόνια κάτι περισσότερο από θεαματική.

Επιπλέον η βιομηχανική ανάπτυξη απαιτούσε συνεχώς μεγαλύτερα κεφάλαια. Τα κεφάλαια αυτά εξασφαλιζονταν όχι μόνο από την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και του εμπορίου αλλά και από το πιστωτικό σύστημα. Στην Αγγλία το 1810 υπήρχαν ήδη 800 Τράπεζες (από 120 Τράπεζες που υπήρχαν το 1784) και στο Χρηματιστήριο Αξιών του Λονδίνου οι επενδυτές προ-έρχονταν από τη μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, ακόμη και από τα λαϊκά στρώματα. Φιλόδοξοι επιχειρηματίες επεξέτειναν όλο και περισσότερο τις επιχειρηματικές δραστηριότητές τους, ενώ η συνεχής αύξηση του πληθυσμού στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα εξασφάλιζε το απαραίτητο εργατικό δυναμικό για τις βιομηχανικές μονάδες.

Ο πλούτος έγινε το 18ο αιώνα ρυθμιστικός παράγοντας της κοινωνικής διαφοροποίησης, τουλάχιστον στην Αγγλία. Εκεί όμως επιδόθηκαν σε επιχειρηματικές δραστηριότητες όλες οι κοινωνικές

τάξεις, ενώ στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες σχεδόν αποκλειστικά η αστική. Σε πολλές από αυτές τις χώρες η αριστοκρατία της γης εξακολούθησε να διατηρεί την υπεροχή της και, με ελάχιστες εξαιρέσεις, θεωρούσε υποτιμητική την ενασχόληση με τη βιομηχανική παραγωγή. Τα κεφάλαια διοχετεύονταν κατά προτίμηση στην αγορά γαιών και όχι σε παραγωγικές επενδύσεις. Έτσι σταδιακά δημιουργήθηκε ένα χάσμα ανάμεσα στην “Ευρώπη της ατμομηχανής” και στην “Ευρώπη του κάρου”.

Χάρτης που δείχνει την εξάπλωση του σιδηροδρομικού δικτύου στην Ευρώπη. Οι μαύρες γραμμές δείχνουν την εξάπλωση ως το 1840. Οι κόκκινες γραμμές ως το 1880. Είναι αξιοπρόσεκτη η πυκνότητα του δικτύου στη Μ. Βρετανία.

Η εξάπλωση της βιομηχανικής επανάστασης σε άλλες χώρες

Στις άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες η εκβιομηχάνιση δεν ακολούθησε τόσο ταχείς ρυθμούς. Εκεί ουσιαστικά η βιομηχανική επανάσταση έγινε αισθητή μετά την τρίτη ή την τέταρτη δεκαετία του 19ου αιώνα. Οι κυριότεροι λόγοι ήταν το μεγάλο κόστος μεταφοράς των πρώτων υλών που έπρεπε να εισαχθούν, το ελλιπές συγκοινωνιακό δίκτυο, η μεγάλη γεωγραφική διασπορά των κοιτασμάτων γαιάνθρακα, τα δασμολογικά εμπόδια στη διακίνηση των προϊόντων, η ποικιλία από χώρα σε χώρα των μέτρων και των σταθμών και, πολύ συχνά, οι εχθρικές σχέσεις ανάμεσα σε πολλές χώρες της Ευρώπης.

Γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα η βιομηχανική επανάσταση είχε πάντως επεκταθεί στη Γαλλία, στο Βέλγιο και στις γερμανικές χώρες. Στην υπόλοιπη Ευρώπη έγιναν μερικά δειλά βήματα εκβιομηχάνισης από τη Μοραβία και τη Βοημία, επαρχίες τότε της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων, την Ολλανδία, τις σκανδιναβικές χώρες, το Πεδεμόντιο (Ιταλία) και την Ελβετία.

Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα σημειώθηκε όμως μια “μεγάλη οικονομική κρίση” ή “μακρόχρονη πτώση των τιμών”. Η παραγωγή αγαθών ξεπερνούσε τη ζήτηση, οι τιμές τους έπεφταν και η πτώση τους συμπάρεσυρε τους μισθούς των εργαζόμενων, ενώ η ανεργία έγινε μεγάλο κοινωνικό πρόβλημα. Η κρίση έπληξε περισσότερο τη Βρετανία και της στοίχισε την απώλεια της οικονομικής κυριαρχίας. Ανταγωνιστικές οικονομίες, όπως η γερμανική και η αμερικανική, διεκδίκησαν με επιτυχία πολλές από τις αγορές των βρετανικών προϊόντων, με αποτέλεσμα να περιοριστεί ο ρόλος της Βρετανίας ως “παγκόσμιου εργαστηρίου”.

Παρά την καθυστέρηση της διάδοσής της στο μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης και της Αμερικής, η βιομηχανική επανάσταση κατόρθωσε μέσα σε λιγότερο από έναν αιώνα να επιφέρει τεράστιες και ριζικές αλλαγές στη ζωή των ανθρώπων και να αυξήσει την παραγωγική δυνατότητα περισσότερο από ό,τι είχε αυτή αυξηθεί από την εποχή του λίθου. Πρέπει όμως να παραδεχτούμε ότι η επανάσταση αυτή, πέρα από τις συγκεκριμένες γεωγραφικές και χρονολογικές συντεταγμένες της δημιουργίας και της εξάπλωσής της, αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου μετασχηματισμού της κοινωνικής ζωής των ανθρώπων. Ο μετασχηματισμός αυτός επέφερε, εκτός από την εκβιομηχάνιση, και άλλες σημαντικές μεταβολές όπως: την αστικοποίηση, την επανάσταση στη γεωργία (χημικά λιπάσματα), τη δημογραφική έκρηξη, την κεφαλαιοκρατία και την οικονομία της αγοράς. Κυρίως όμως επέβαλε ένα ακριβό κόστος, που μεταφράζεται στο άγχος της ζωής στις ασφυκτικές μεγαλουπόλεις, στην οικολογική καταστροφή, στην αλλοτρίωση και

Η Βιομηχανική Επανάσταση δεν ήρθε ξαφνικά

Υπήρξε μια πρώιμη βιομηχανική επανάσταση, συχνά αδιόρατη ή άγνωστη, δηλαδή μια συσσώρευση ανακαλύψεων, τεχνικών προόδων, που μερικές τους ήταν θεαματικές και άλλες τους πρέπει να τις ψάχνεις με το μεγεθυντικό φακό: και είναι αυτές, τα διάφορα γρανάζια, τα βαρούλκα, οι αρθρωτές αλυσίδες που μεταφέρουν την κίνηση, ο στρόφαλος που δημιουργεί την κανονικότητα σε κάθε κίνηση, τα ελάσματα, τα όλο και συνθετότερα μηχανικά συστήματα των ορυχείων. Και τόσες άλλες καινοτομίες: αργαλειοί για πλέξιμο, για να υφαίνουν κορδέλες, χημικές μέθοδοι... Ας έρθει ο ατμός και όλα θα επιταχυνθούν στη Δύση ως διά μαγείας. Όμως αυτή η μαγεία εξηγείται: είχε προετοιμαστεί και είχε καταστεί δυνατή από πριν...

Fernand Braudel, Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15ος-18ος αιώνας), τ.Α', Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα 1995, σ. 399-400.

στη διάλυση των κοινωνικών δεσμών. Όλα αυτά είναι το τίμημα που πληρώνει η σύγχρονη κοινωνία για τα χαμηλά ποσοστά θνησιμότητας και τα υψηλά επίπεδα υλικού πλούτου, τα οποία προέκυψαν από τις ραγδαίες και θεαματικές εξελίξεις της νεότερης οικονομίας.

Πίνακας της αύξησης του παγκόσμιου πληθυσμού το 19ο αιώνα

Γεωγραφική περιοχή	1800	1850	1900
Ευρώπη (και Ρωσία)	193	274	423
Αφρική	100	100	141
Ασία	595	656	857
Λατινική Αμερική	23	33	63
Ωκεανία	2	2	6
Βόρεια Αμερική	6	26	81
Σύνολα	919	1091	1571

Πηγή: Οικονομική Ιστορία του Καίμπριτζ, τ.6.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Σχολιάστε τη σημασία της εφεύρεσης της ατμομηχανής για τη βιομηχανική επανάσταση. Συμβουλευτείτε και τα σχετικά παραθέματα του βιβλίου σας.
2. Το 19ο αιώνα η Ευρώπη διακρινόταν σε “Ευρώπη της ατμομηχανής” και σε “Ευρώπη του κάρου”. Να εντοπίσετε τη γεωγραφική θέση των περιοχών αυτών στο χάρτη και να εξηγήσετε τους λόγους της διάκρισης.

Η'. Η ΑΚΜΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΚΗΣ ΕΞΑΠΛΩΣΗΣ

Στις αρχές του 20ού αιώνα δεν υπήρχε ουσιαστικά καμιά περιοχή του πλανήτη μας που ήταν άγνωστη στους Ευρωπαίους. Η αποικιακή εξάπλωση των ευρωπαϊκών χωρών είχε αρχίσει ήδη κατά την περίοδο των μεγάλων γεωγραφικών ανακαλύψεων, εντάθηκε όμως και κορυφώθηκε κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού. Επρόκειτο για ένα πραγματικό μοίρασμα του πλανήτη, που κατέστησε την Ευρώπη πολιτικό και οικονομικό κέντρο του κόσμου.

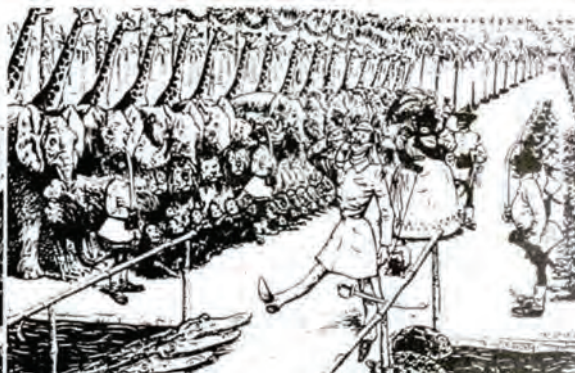
Η ορμή προς την αποικιοκρατία

Πολλοί παράγοντες συντέλεσαν στην αποικιακή πολιτική των ευρωπαϊκών δυνάμεων. Κυριότεροι από αυτούς ήταν:

- Οι βιομηχανικές χώρες της Ευρώπης αναζητούσαν νέες αγορές για την απορρόφηση των βιομηχανικών προϊόντων τους. Έπρεπε επίσης να καλύψουν μέσω των αποικιών τις ανάγκες τους σε πολύτιμα και άλλα μέταλλα, καθώς και σε βαμβάκι, του οποίου η εξαγωγή στην Ευρώπη από την Αμερική μειώθηκε σημαντικά κατά την περίοδο του εμφύλιου πολέμου στη χώρα αυτή. Η λύση που βρήκαν ήταν η επιβολή μέτρων προστατευτισμού στις αποικίες τους. Αυτό σήμαινε ότι εξανάγκαζαν τις αποικίες να εξαγουν τις πρώτες ύλες τους αποκλειστικά στη μητρόπολη και να αγοράζουν μόνο τα δικά της βιομηχανικά προϊόντα. Οι τιμές, κατά τις εμπορικές αυτές σχέσεις, ρυθμιζόνταν από τη μητροπολιτική χώρα σύμφωνα με τα συμφέροντά της.
- Τα ισχυρά ευρωπαϊκά κράτη επιδίωκαν την επέκταση του διεθνούς κύρους τους και την αύξηση της πολιτικής, της στρατιωτικής και της διπλωματικής τους δύναμης. Η οικοδόμηση αποικιακών αυτοκρατοριών συνέβαλε σημαντικά στην επίτευξη αυτού του στόχου και γι' αυτό η αποικιοκρατική πολιτική έβρισκε θερμή υποστήριξη από μεγάλη μερίδα της κοινής γνώμης. Μέσα στο πνεύμα του εθνικισμού που επικρατούσε στην Ευρώπη, η απόκτηση αποικιών τόνωνε την εθνική υπερηφάνεια και επούλωνε πληγές που είχαν προκαλέσει στρατιωτικές ήττες, όπως π.χ. η ήττα των Γάλλων από τους Γερμανούς το 1871. Στην περίπτωση της Αγγλίας εξάλλου η αποικιοκρατία είχε ταυτιστεί με τον αγώνα για τη ζωή, στον οποίο αναδεικνύεται νικητής ο πιο άξιος και ο

α) Η Ζούγκλα ήταν ανοργάνωτη και άναρχη πριν από τον ερχομό των Γερμανών.

β) Επιτέλους, ήρθαν οι Γερμανοί και την έβαλαν σε τάξη και πειθαρχία! Γελοιογραφία της γερμανικής εφημερίδας Jugend, που εκδιδόταν στο Μόναχο το 1896: οι Γερμανοί σατιρίζουν την αποικιοκρατική πολιτική της χώρας τους.

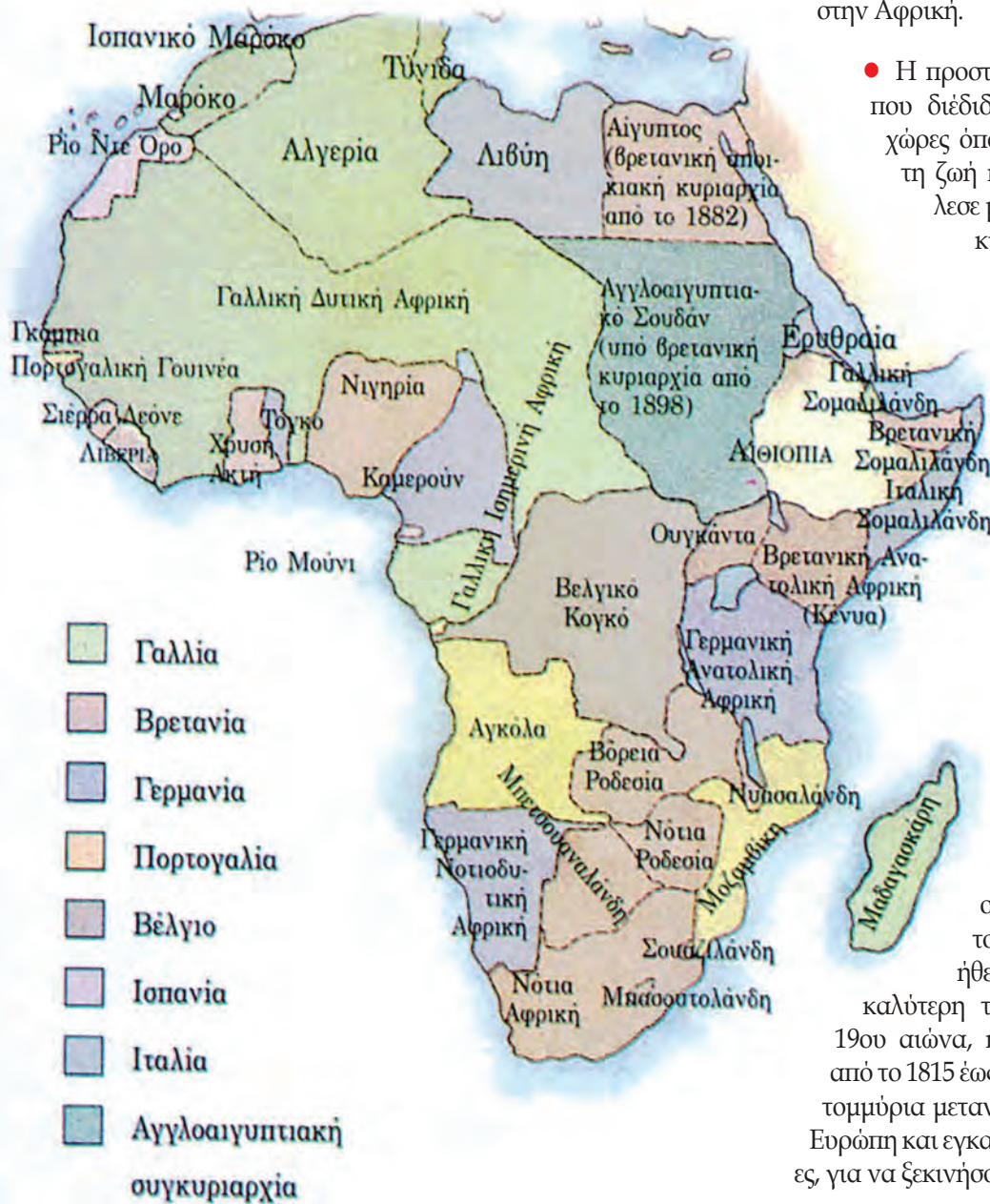
πιο ικανός. Η επιρροή από τη θεωρία του Δαρβίνου για την τελική επικράτηση και επιβίωση του ισχυρότερου είδους ήταν έντονη.

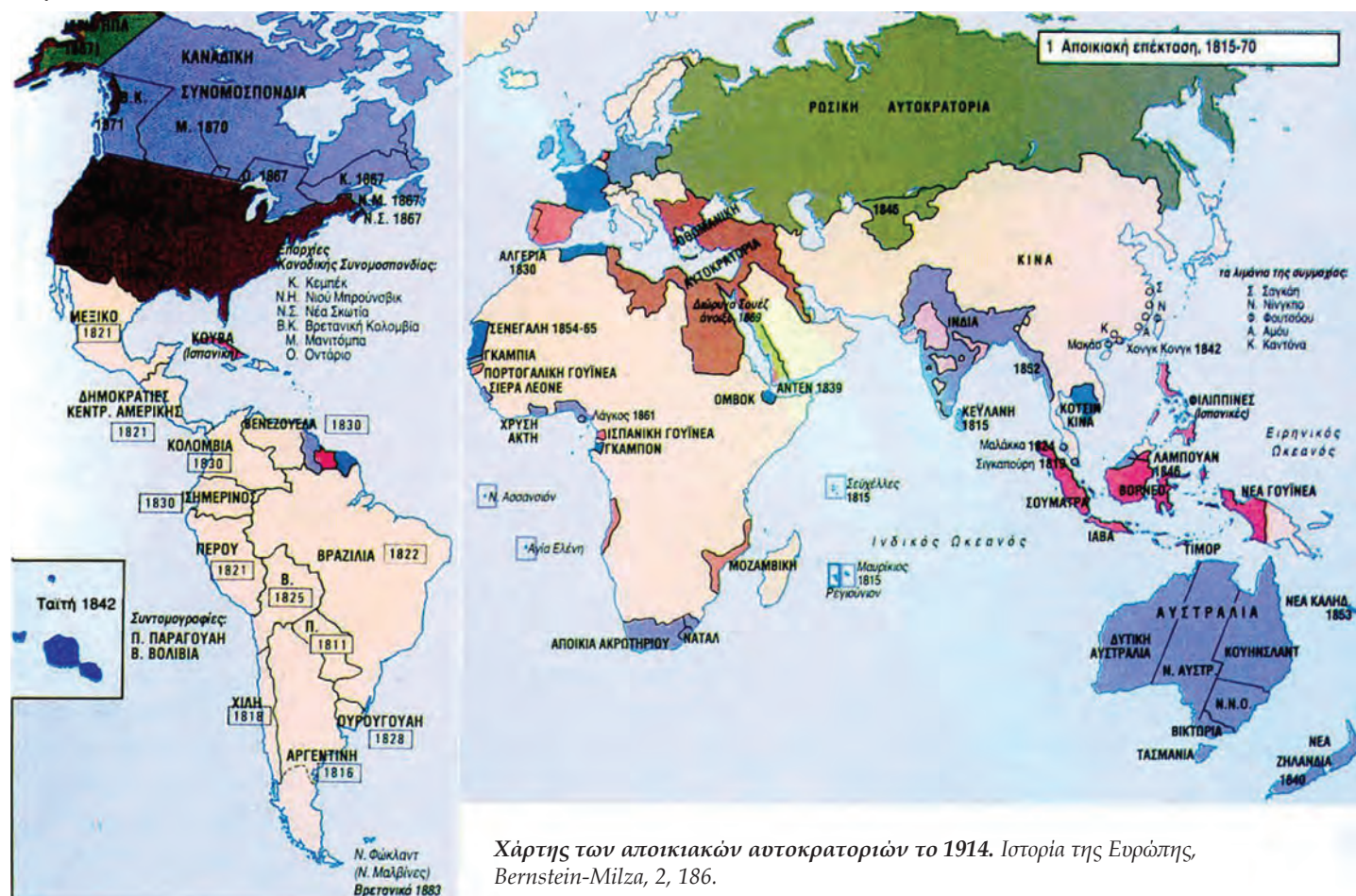
- Παράλληλα με την κρατική πρωτοβουλία εκδηλώνονταν και η ιδιωτική: άνθρωποι διψασμένοι για γνώσεις, για εξωτικές περιπέτειες και εξερευνήσεις σε χώρες άγνωστες και μακρινές διέτρεχαν τις θάλασσες και τις στεριές, παρά τους κινδύνους που αντιμετώπιζαν σε κάθε τους βήμα. Ιδιαίτερα τα ταξίδια στη στεριά ήταν εξαιρετικά δύσκολα και χρονοβόρα, γιατί τα μεταφορικά μέσα ήταν κυριολεκτικά πρωτόγονα και ήταν πολύ εύκολο να παγιδευτεί κανείς σε αφιλόξενες περιοχές. Στη θάλασσα οι τεχνικές βελτιώσεις των ιστιοφόρων και των ατμόπλοιων εξασφάλιζαν ταχύτερη και ασφαλέστερη μεταφορά. Ανάμεσα στους τολμηρούς ιδιώτες που πραγματοποιούσαν τα εξερευνητικά αυτά ταξίδια και αναζητούσαν νέους τόπους, για να υψώσουν θριαμβευτικά τη σημαία της χώρας τους, υπήρχαν τυχοδιώκτες αλλά και έντιμοι έμποροι, επιστήμονες και ιεραπόστολοι. Μερικοί από αυτούς έκαναν σημαντικές ανακαλύψεις, όπως ο Βρετανός Λίβινγκστον στην Αφρική.

- Η προστασία των ιεραποστολών που διέδιδαν το χριστιανισμό σε χώρες όπου υπήρχε κίνδυνος για τη ζωή και το έργο τους αποτέλεσε μία ακόμη αφορμή αποικιοκρατικής επέκτασης.

Η κοινή γνώμη στη μητροπολιτική χώρα τους στήριζε ηθικά και αγωνιούσε για την τύχη τους. Έτσι, παρά τις αγαθές προθέσεις τους να διαδώσουν το χριστιανισμό και τον ευρωπαϊκό πολιτισμό, έγιναν συχνά το άλλοθι για στρατιωτική επέμβαση της χώρας τους στην “άγρια” περιοχή όπου επιτελούσαν το έργο τους.

- Οι αποικίες αποτελούσαν επίσης χώρους όπου μετανάστευαν με τις οικογένειές τους και όσοι Ευρωπαίοι ήθελαν να αναζητήσουν καλύτερη τύχη. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα, και ιδίως στο διάστημα από το 1815 έως το 1871, 36 περίπου εκατομμύρια μετανάστες εγκατέλειψαν την Ευρώπη και εγκαταστάθηκαν στις αποικίες, για να ξεκινήσουν μια καινούρια ζωή.

Χάρτης των αποικιακών αυτοκρατοριών το 1914. Ιστορία της Ευρώπης, Bernstein-Milza, 2, 186.

Εξιδανικευμένη παρουσίαση των Ευρωπαίων αποικιοκρατών ως εκπολιτιστών και ειρηνοποιών

Από το βιβλίο του J.G. Woods, "The Uncivilised Races of Men in all Countries of the World", 1876.

Ο άγγλος ποιητής Rudyard Kipling (Nobel λογοτεχνίας 1907), υπέρμαχος της αποικιοκρατικής πολιτικής της πατρίδας του, εξυμνεί την προσφορά των λευκών Ευρωπαίων στους ιθαγενείς κατοίκους των υπερπόντιων αποικιών:

Το φορτίο του Λευκού Ανθρώπου

.....
Να επωμιστείτε το φορτίο του Λευκού
Ανθρώπου-

δώστε τροφή στα πεινασμένα στόματα
και σταματήστε την επιδημία.

Και μόλις πλησιάσετε το σκοπό
σας,

και κατορθώσετε ό,τι χάριν άλλων
επιδιώκετε,

δείτε πώς η τεμπελιά και η τρέλα
των άπιστων

καταστρέφουν όλη την ελπίδα σας.

Να επωμιστείτε το φορτίο του
Λευκού Ανθρώπου-

και να θερίσετε ό,τι υπήρξε ανέκαθεν
η ανταμοιβή του:

την αποδοκιμασία εκείνων που προστα-
τεύει...

Εκτός από τις αποικίες τους οι ευρωπαϊκές δυνάμεις επιδίωξαν την οικονομική και πολιτισμική (ιδίως γλωσσική) διείσδυσή τους σε παλιές μεγάλες αυτοκρατορίες που βρίσκονταν πια σε παρακμή. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Κίνα, η οποία αναγκάστηκε να "ενοικιάσει" στους Ευρωπαίους λιμάνια και σιδηροδρόμους, καθώς και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η οποία παρείχε τεράστιες δυνατότητες και διευκολύνσεις για επιχειρηματικές επενδύσεις αλλά και για εξαγωγή πολιτισμικών προτύπων, ιδεολογίας και γλώσσας, ιδίως από την πλευρά των Βρετανών και των Γάλλων.

Υπήρχαν δύο τρόποι διακυβέρνησης των αποικιών: η μητροπολιτική χώρα μπορούσε να αναλάβει εξ ολοκλήρου τη διοίκηση της αποικίας ενσωματώνοντάς την εδαφικά στο κράτος της ή να της παραχωρήσει τοπική αυτοδιοίκηση διατηρώντας για τον εαυτό της μόνο τον έλεγχο της εξωτερικής πολιτικής και του στρατού, καθώς και μια γενικότερη εποπτεία της διοίκησης. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση, κατά την οποία η αποικία χαρακτηρίζεται ως προτεκτοράτο, υπάγονταν οι περισσότερες βρετανικές αποικίες, ενώ η Γαλλία προτιμούσε τον πρώτο τρόπο διοίκησης των αποικιών της.

Ανάμεσα στις αποικιοκρατικές χώρες της Ευρώπης αναπτύχθηκε κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα έντονος οικονομικός και αποικιακός ανταγωνισμός. Ο ανταγωνισμός αυτός εντάθηκε, όταν παρουσιάστηκαν νέοι διεκδικητές, οι Γερμανοί και οι Ιταλοί, οι οποίοι είχαν μόλις πρόσφατα αποκτήσει την κρατική τους ενότητα. Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος υπήρξε σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα του αδυσώπητου αυτού ανταγωνισμού.

Οι συνέπειες της αποικιοκρατίας

Οι συνέπειες της ευρωπαϊκής αποικιοκρατικής πολιτικής για τις αποικίες ήταν πολλαπλές: οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές.

- Η οικονομική ανάπτυξη μιας αποικίας ήταν απόλυτα προσανατολισμένη στην οικονομία της μητροπολιτικής χώρας και ήταν ουσιαστικά εξαρτημένη από αυτή. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ινδική κλωστοϋφαντουργία, που δεν είχε καμία ελπίδα επιβίωσης στον ανταγωνισμό της με τα βιομηχανικά προϊόντα του Μάντσεστερ.
- Η κοινωνική διάρθρωση των ιθαγενών κατοίκων των αποικιών άλλαξε. αφ' ενός γιατί περιορίστηκε η εξουσία των τοπικών φυλάρχων, αφ' ετέρου γιατί δόθηκε στους ιθαγενείς η δυνατότητα να ακολουθήσουν σταδιοδρομία στο στρατό ή στη δημόσια διοίκηση και στα δημόσια έργα. Η δουλεία επισήμως καταργήθηκε, αλλά οι συνθήκες κάτω από τις οποίες υποχρεώνονταν να εργάζονται οι ιθαγενείς ήταν ελάχιστα καλύτερες από εκείνες της δουλείας.

- Προπάντων όμως η μητροπολιτική χώρα και συνολικά ο ευρωπαϊκός κόσμος ασκούσαν μεγάλη πολιτισμική και ιδεολογική επίδραση στους ιθαγενείς μέσω κυρίως της σχολικής εκπαίδευσης που τους παρείχαν. Η ιδεολογική αυτή επίδραση περιελάμβανε επίσης το δυτικοευρωπαϊκό ιδεώδες της εθνικής ταυτότητας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Έτσι σε πολλές από τις αποικίες εκδηλώθηκαν επαναστατικά κινήματα, τα οποία αργά ή γρήγορα κατέληξαν στην αποτίναξη της κηδεμονίας των κατοίκων τους από τις μητροπολιτικές χώρες.

Στην πολιτική τους οι αποικιοκρατικές χώρες προσπάθησαν να δώσουν ηθικό υπόβαθρο. Υποστήριζαν ότι αποτελούσε καθήκον της προηγμένης Ευρώπης να εκχριστιανίσει και να εκπολιτίσει τις περιοχές εκείνες της Γης που κατοικούνταν ακόμη από “βαρβάρους”. Η οικονομική και πολιτική διείσδυση στις αποικίες παρουσιαζόταν από τους αποικιοκράτες ως καταπολέμηση του δουλεμπορίου, της πείνας, της έλλειψης καθαριότητας και του αναλφαβητισμού. Στο βάθος βέβαια της υψηλής αυτής αποστολής υπήρχε πάντοτε και η εθνική υπερηφάνεια των Ευρωπαίων που έβλεπαν στο χάρτη τη σημαία της πατρίδας τους να κυματίζει σε τόσο απομακρυσμένες περιοχές του πλανήτη.

*Η γνώμη του αμερικανού συγγραφέα
Μαρκ Τουαίν (1835-1910)
για την αποικιοκρατική πολιτική*

Σας παρουσιάζω το υπερήφανο δήθεν χριστιανικό έθνος που επιστρέφει λερωμένο, μουτζουρωμένο και χωρίς τιμή, από τις πειρατικές επιδρομές του στο Κιάο- Τσέου, στη Μαντζουρία, στην Νότια Αφρική και στις Φιλιππίνες, με την ψυχή γεμάτη αθλιότητες, τις τσέπες γεμάτες άτιμα αποκτημένα λεπτά, με στόμα που ξεχειλίζει από θρησκευτικές υποκρισίες. Δώστε του σαπούνι, εσώρουχα, αλλά φροντίστε να του κρύψετε τον καθρέφτη.

Μαρκ Τουαίν, Robert Schnerb, Οι ιμπεριαλισμοί και ο πυρετός του εθνικισμού. Στην Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού του W.Durant, τόμος συμπληρωματικός με την επιμέλεια του M. Crouzet, Αθήνα, 1971, σ. 601.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Να αναφερθείτε στους κυριότερους λόγους που ώθησαν τους Ευρωπαίους στην αποικιακή εξάπλωσή τους.
2. Ποια άποψη διατυπώνεται από τον Άγγλο ποιητή Ράντγιαρντ Κίπλινγκ για το ρόλο των Ευρωπαίων στις αποικίες και πώς αντικρούεται από τον Αμερικανό συγγραφέα Μαρκ Τουαίν; Συμβουλευτείτε τα σχετικά παραθέματα. Από την εικονογράφηση του βιβλίου σας ποια εικόνα συμφωνεί περισσότερο με την άποψη του πρώτου και ποια με αυτή του δεύτερου; Αιτιολογήστε την άποψή σας.
3. Εντοπίστε στον παγκόσμιο χάρτη το αποικιακό κράτος της Μ. Βρετανίας και σχολιάστε το κριτήριο με το οποίο οι Βρετανοί επέλεγαν τις αποικίες τους.

Θ'. ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΗΠΕΙΡΟ

Το 18ο και το 19ο αιώνα η αμερικανική ήπειρος συγκλονίστηκε από επαναστάσεις, που οδήγησαν τις περισσότερες χώρες στην απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας τους. Η μεγάλη απόσταση που χώριζε τις αποικίες από τις μητροπόλεις, η εκμετάλλευσή τους από τους αποικιοκράτες, οι επαναστατικές ιδέες που αναπτύχθηκαν συντέλεσαν στη διαμόρφωση μιας νέας εθνικής συνείδησης. Οι κάτοικοι των χωρών αυτών δυσανασχετούσαν με τις συνεχείς επεμβάσεις των Ευρωπαίων στο εσωτερικό τους. Την κατάσταση αποδίδει παραστατικά το δόγμα που διακήρυξε ο πρόεδρος των Η.Π.Α. Μονρόε: «Η Αμερική για τους Αμερικανούς και η Ευρώπη για τους Ευρωπαίους».

Με το πέρασμα των χρόνων οι άποικοι απέκτησαν διαφορετική εθνική συνείδηση και, ως εκ τούτου, έβλεπαν με δυσφορία τις επεμβάσεις του μητροπολιτικού κέντρου. Αρχές του 19ου αιώνα η αμερικανική ήπειρος

Η οδός Wall Street, Γ. Γκρέν-Ρ. Χοφ-στάντερ, Σύντομη Ιστορία των ΗΠΑ, Αθήνα 1976.

συγκλονίστηκε από επαναστάσεις. Μέσα σε λίγα χρόνια (1810-1826) οι περισσότερες χώρες της Κεντρικής και της Νότιας Αμερικής απέκτησαν την ανεξαρτησία τους. Η αποικιακή κακοδιοίκηση και οι διεργασίες στο εσωτερικό των χωρών αυτών οδήγησαν στην εθνική χειραφέτησή τους. Οι εξελίξεις επιταχύνθηκαν, όταν τα εθνικά κέντρα (Ισπανία και Πορτογαλία) βρέθηκαν στην κυριαρχία του Ναπολέοντα. Επαναστατικά κινήματα με εμπνευστή τον Μπολιβάρ παρέσυραν κάθε αποικιοκρατική αντίδραση.

Οι επεμβάσεις των ευρωπαϊκών κρατών προκάλεσαν γενικότερη ανησυχία. Ο πρόεδρος των Η.Π.Α. Μονρόε διατύπωσε τότε το δόγμα: «Η Αμερική για τους Αμερικανούς και η Ευρώπη για τους Ευρωπαίους». Ειδικότερα οι Η.Π.Α., μετά την απόκτηση της ανεξαρτησίας τους, γνώρισαν μεγάλη οικονομική ανάπτυξη. Η σταδιακή επέκταση του κράτους έδωσε νέα ώθηση στην αξιοποίηση του γεωργικού πλούτου. Η καλλιέργεια μάλιστα του βαμβακιού και του ζαχαροκάλαμου συνδέθηκε με το δουλεμπόριο, τη μεταφορά δηλαδή μαύρων από την Αφρική για την κάλυψη των αυξανόμενων αναγκών. Η συνεχής επέκταση της καλλιέργειας του βαμβακιού καθιστούσε αναγκαία την εξεύρεση νέων εργατικών χεριών. Το 1850 τα επτά όγδοα της παγκόσμιας παραγωγής βαμβακιού παράγονταν στις νότιες πολιτείες. Έτσι ο αριθμός των δούλων μέρα με τη μέρα μεγάλωνε.

Ταυτόχρονα η αναζήτηση νέων εκτάσεων για την επέκταση των καλλιεργειών και για τη δημιουργία πόλεων προκάλεσαν τις αντιδράσεις των κατοίκων του Βορρά, οι οποίοι εμφορούνταν από φιλελεύθερες ιδέες. Ο εμφύλιος πόλεμος κατέστη αναπόφευκτος. Οι συγκρούσεις επεκτάθηκαν κι ο αγώνας για την επικράτηση υπήρξε

τραχύς (1861-1865). Οι δυνάμεις του Βορρά κατάφεραν να επικρατήσουν.

Μετά τον εμφύλιο πόλεμο σημειώθηκε μεγάλη οικονομική ανάπτυξη. Σημαντικά έργα υποδομής (σιδηρόδρομοι, δρόμοι) διευκόλυναν τις μετακινήσεις, τη διακίνηση των προϊόντων και την επέκταση των αγορών. Οι Η.Π.Α. έγιναν πόλος έλξης πολλών Ευρωπαίων μεταναστών, γεγονός που οδήγησε στην αύξηση του πληθυσμού με γοργούς ρυθμούς. Η εκμηχάνιση της γεωργίας επέφερε θεαματικά αποτελέσματα. Τα γεωργικά προϊόντα κάλυπταν τις ανάγκες του λαού των Η.Π.Α. και γρήγορα αναπτύχθηκε το εξαγωγικό εμπόριο. Παράλ-

Ένα από τα πρώτα μαγαζιά που άνοιξαν Έλληνες μετανάστες στη Νέα Υόρκη.

ληλα με τη γεωργία και η κτηνοτροφία γνώρισε αλματώδη ανάπτυξη. Αμέτρητα κοπάδια ζώων έβρισκαν άφθονη τροφή στις παρθένες πεδιάδες. Πολλοί πλούτισαν, γεγονός που διευκόλυνε τις επενδύσεις. Τα φτηνά εργατικά χέρια και η αφθονία των πρώτων υλών συντέλεσαν στο να γίνουν γρήγορα οι Η.Π.Α. μεγάλη δύναμη.

Το κίτρινο χρήμα

Τον Ιανουάριο του 1848, η ανακάλυψη χρυσού στην Καλιφόρνια, προέκλεσε ένα τέτοιο κύμα μεταναστεύσεως που μέσα σ' ένα χρόνο (1849) έφτασαν στην περιοχή αυτή πάνω από 80.000 μετανάστες,

Γ. Γκρέν - Ρ. Χοφστάντερ, Σύντομη Ιστορία των Η.Π.Α., σ. 92.

Κλωστικές μηχανές κινούνται με τα νερά του ποταμού Μπλακστούουν στο Ρόουντ Άιλαντ.

Γ. Γκρέν - Ρ. Χοφστάντερ, Σύντομη Ιστορία των Η.Π.Α.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Ποιοι λόγοι ώθησαν τους Ευρωπαίους να μεταναστεύσουν στις Η.Π.Α.;
2. Πώς εξηγείται το αμερικανικό θαύμα; Αναφέρετε μερικά στοιχεία.

Κεφάλαιο 4ο

Επιστήμη και Τέχνες τον 19ο αιώνα

Γ. Τέρνερ, Ειρηνική ταφή στη θάλασσα, 1842, Ελαιογραφία, Τέητ Γκάλερυ, Λονδίνο.

Α΄. Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΣΚΗΝΗ

Στο ξεκίνημα του 19ου αιώνα, κανείς δεν θα μπορούσε, ίσως, να προβλέψει πώς θα ήταν τα πράγματα στο τέλος της εκατονταετίας. Σ' αυτό το νέο τοπίο που δημιουργήθηκε, σε όλους τους τομείς, λίγα πράγματα παρέμειναν από το παρελθόν. Οι τέχνες και τα γράμματα, μα πάνω απ' όλα οι επιστήμες, έβαλαν η κάθε μια το "λιθαράκι" τους, σ' αυτή την κοσμογονική αλλαγή.

Το διεθνές πλαίσιο

Ο 19ος αιώνας ονομάστηκε εποχή του κεφαλαίου και της επανάστασης. Η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και η εξάπλωση της βιομηχανικής επανάστασης αποτέλεσαν ίσως τις χαρακτηριστικότερες όψεις του. Τα δύο αυτά στοιχεία αποδείχτηκαν ικανά από μόνα τους να παρασύρουν τον κόσμο σε αλλαγές πρωτόγνωρες, τόσο σε έκταση όσο και σε βάθος. Οι μεταβολές ήταν εμφανείς παντού: στο χώρο γενικότερα, στα επιμέρους τοπία, στον τρόπο ζωής, σκέψης και αντιμετώπισης των πραγμάτων.

Όποιος θα επιχειρούσε μια σύγκριση του παγκόσμιου χάρτη στις αρχές και στο τέλος του αιώνα, θα μπορούσε αμέσως να εντοπίσει τις διαφορές. Οι παλιές μεγάλες αυτοκρατορίες έμοιαζαν αισθητά περιορισμένες, νέα εθνικά κράτη δημιουργούνταν παντού, ακόμη και ο ίδιος ο χάρτης μεγάλωνε με τις ανακαλύψεις και τις εξερευνήσεις των νέων εδαφών, ιδιαίτερα της Αφρικής, από τα μέσα του αιώνα και μετά. Λαοί αποκτούσαν εθνική συνείδηση και προχωρούσαν, μέσα από επίπονες και πολλές φορές επαναστατικές διαδικασίες, στη δημιουργία ιδιαίτερων ανεξάρτητων κρατών. Κατ' αυτόν τον τρόπο ο χάρτης της Ευρώπης άλλαξε έτσι επανειλημμένα κατά τη διάρκεια του αιώνα, όπως και εκείνος της Αφρικής, της Νότιας Αμερικής, αλλά και του υπόλοιπου κόσμου.

Οι αλλαγές στο τοπίο ήταν ακόμα πιο εντυπωσιακές. Μέσα σε εκατό περίπου χρόνια το φυσικό τοπίο γνώρισε τόσες αλλαγές όσες δεν είχε γνωρίσει αιώνες πριν. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας ωθούσε σε νέες κατευθύνσεις μια σειρά από επιμέρους παράγοντες που επηρέαζαν το τοπίο: πόλεις και μάλιστα με πρωτοφανή αριθμό κατοίκων ξεφύτρωναν παντού, ενώ οι καμινάδες των εργοστασίων και οι καπνοί που έβγαζαν έδιναν μια νέα όψη στο χώρο. Από κοντά οι τεχνολογικές και επιστημονικές καινοτομίες οδηγούσαν και αυτές σε ένα νέο κόσμο που ανέτελλε. Ο σιδηρόδρομος, το ατμόπλοιο και το αυτοκίνητο αποτέλεσαν προς τα τέλη του αιώνα, την αιχμή του δόρατος της νέας εποχής.

Η ζωή και ο τρόπος σκέψης των ανθρώπων άλλαξε και αυτός ριζικά στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Για πρώτη φορά στην ιστορία του ανθρώπου, από τα μισά του αιώνα και έπειτα, η γεωργία άρχισε να μην αποτελεί την κυρίαρχη ασχολία του και να περνά σε δεύτερη μοίρα ύστερα από τη βιομηχανία. Οι παλιές ημέρες της απασχόλησης στους αγρούς έμοιαζαν ανεπίστρεπτα μακρινές για ένα μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού, που ολοένα και μεγάλωνε. Οι μικρές αγροτικές κοινότητες και οι επαρχιακές κωμοπόλεις άρχισαν να παρακμάζουν σιγά-σιγά και στη θέση τους εμφανίζονταν μεγάλες απρόσωπες πόλεις. Ο άνθρωπος του 19ου αιώνα έπρεπε να συνηθίσει σε καινούριο τρόπο ζωής, εργασίας και σκέψης. Η μετάβαση από τις παλιές αγροτικές προ-βιομηχανικές δομές στις νέες συνθήκες της καπιταλιστικής οικονομίας δεν έγινε, ούτε από τη μια στιγμή στην άλλη, ούτε χωρίς αντιστάσεις, αλλά και ούτε με τον ίδιο τρόπο και τους

L. Hine: Εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας στην Καρολίνα των ΗΠΑ το 1908. Η εκμετάλλευση της φτηνής παιδικής εργασίας, αποτελεί μέχρι σήμερα, παρά τα μέτρα που λαμβάνονται, ουσιαστική παράμετρο της εκβιομηχάνισης. Histoire de voir 1930-1970. Παρίσι 1989, σελ. 47.

ιδίους ρυθμούς παντού. Αλλού, όπως για παράδειγμα στη Δυτική Ευρώπη, η εκβιομηχάνιση ξεκίνησε νωρίς και με ρυθμούς ταχύτατους. Αλλού, όπως στη νότια και στην ανατολική μεριά της γηραιάς ηπείρου, οι ρυθμοί ήταν βραδύτεροι και τα αποτελέσματα εμφανίστηκαν σχετικά αργά. Το ίδιο ισχύει και για τις υπόλοιπες περιοχές του πλανήτη, οι οποίες έμπαιναν στο νέο καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ανάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητές τους.

Όπου και να πήγαινε κανείς όλο το 19ο αιώνα, δεν άκουγε παρά να του μιλούν για “πρόοδο”.

Όπως για όλους τους τομείς των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, η πρόοδος αυτή -έννοια αφηρημένη εξάλλου- ούτε ευθύγραμμη ήταν ούτε, πολύ περισσότερο, αυτονόητη.

Ο Θρίαμβος της επιστήμης

Στο νέο αυτό κόσμο που επαγγέλθηκε και δημιούργησε ο 19ος αιώνας οι επιστήμες έπαιξαν ουσιαστικό ρόλο. Η ανάπτυξή τους πήρε πολλές φορές επαναστατικές διαστάσεις και ολόκληροι νέοι κλάδοι γνώσης δημιουργήθηκαν σχεδόν από το μηδέν. Σε κάποιους τομείς της γνώσης η πρόοδος ήταν εμφανής και άμεσα αντιληπτή, ακόμη και από μη ειδικούς· σε άλλους όμως χρειαζόταν ειδική προσπάθεια, για να εκτιμηθεί το εύρος και η σημασία των αλλαγών. Στα τέλη της δεκαετίας του 1820, για παράδειγμα, ο Ρώσος Λομποτσέφσκι και ο Ούγγρος Μπολουάι ανέτρεψαν στα μαθηματικά την ευκλείδεια γεωμετρία. Στα αξιώματα της ευκλείδειας λογικής, που ούτε αυτονόητα ούτε αποδείξιμα είναι, όπως για παράδειγμα ότι οι παράλληλες γραμμές δεν τέμνονται ποτέ, οι δύο μαθηματικοί αντιπαρέθεσαν μια άλλη, εξίσου λογική

γεωμετρία: από ένα σημείο Α περνούν άπειρες ευθείες παράλληλες προς τη Β. Οι καινοτομίες που έφεραν στην επιστήμη των μαθηματικών οι θεωρίες των συναρτήσεων μιγαδικών μεταβλητών, των συνόλων και τέλος των ανυσμάτων εκτιμήθηκαν αργότερα από την εποχή που διατυπώθηκαν. Τη δεκαετία του 1850 ο Ρήμαν έβαλε τα θεμέλια της τοπολογίας, της διαφορικής γεωμετρίας και της θεωρίας του χωροχρόνου και της βαρύτητας.

Στις κλασικές φυσικές επιστήμες οι μεταβολές αφορούσαν κυρίως επιμέρους κλάδους, χωρίς επαναστατικές αλλαγές. Την ανακάλυψη του ηλεκτρικού ρεύματος από τον Γκαλβάνι (1786) ακολούθησε η κατασκευή της μπαταρίας από το Βόλτα (1799), ενώ ο Έρστεντ (1820) έδειξε τη σχέση ηλεκτρισμού και μαγνητισμού και ο Φάραντεϊ (1831) ανακάλυψε τις σχέσεις θερμότητας και ενέργειας

V. Regnault: Επιστήμονας πειραματίζεται στην ακουστική. Histoire de voir 1839-1880, Παρίσι 1989, σελ. 41.

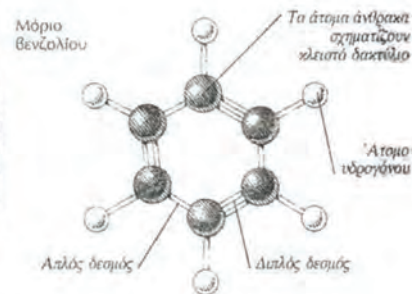

διατυπώνοντας τους νόμους της θερμοδυναμικής. Στα 1862 ο Μάξγουελ διατύπωσε την ηλεκτρομαγνητική θεωρία του φωτός.

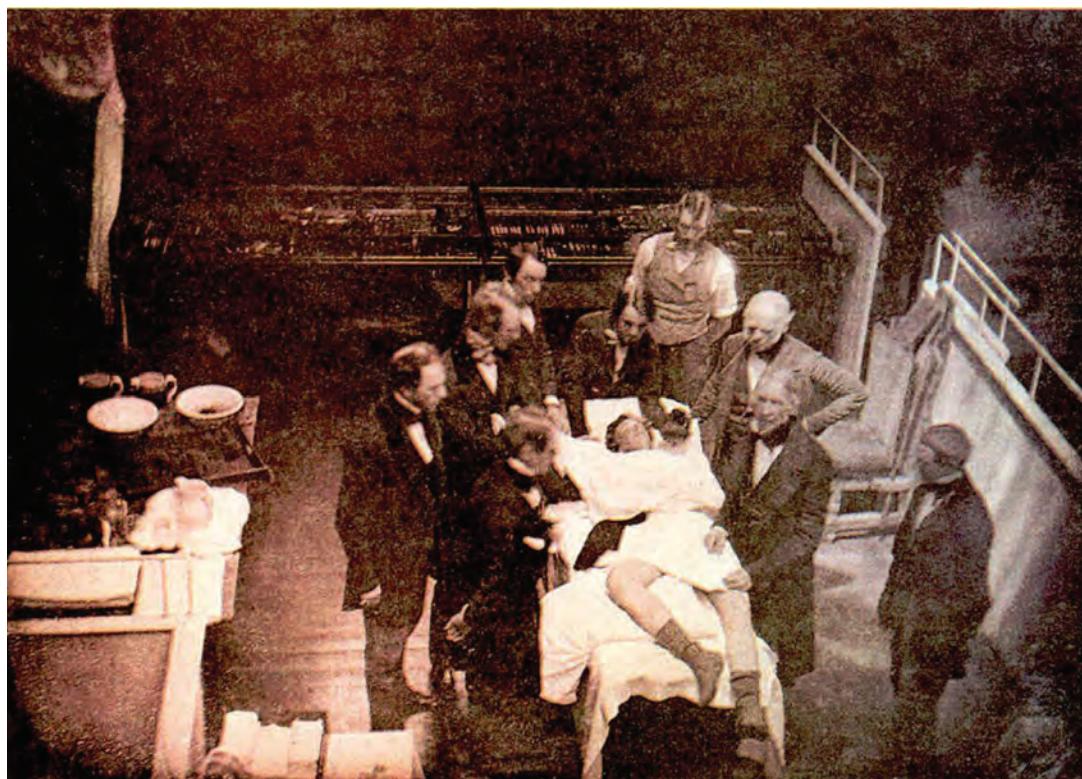
Η χημεία ήταν από τους κλάδους που γνώρισαν ραγδαία ανάπτυξη στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Αυτή άλλωστε ήταν που συνδεόταν περισσότερο με τη βιομηχανική πρακτική και ιδιαίτερα τις εξελίξεις σε τομείς καίριους όπως η κλωστοϋφαντουργία. Στο τέλος του 18ου αιώνα ο Λαβουαζιέ είχε θέσει τις βάσεις της σύγχρονης χημείας. Στο ξεκίνημα του 19ου αιώνα ο Ντάλτον (1803) έθεσε τις βάσεις της ατομικής θεωρίας, γεγονός που οδήγησε στην ανακάλυψη του χημικού τύπου και από κει στη μελέτη της χημικής δομής. Ο Αβογκάντρο (1811) με το νόμο του προσδιόρισε τους αριθμούς ατόμων κάθε είδους σε ένα μόριο. Το 1828 ο Βόλερ, παρασκευάζοντας εργαστηριακά την ουρία (που μέχρι τότε απαντούσε μόνο στους ζωντανούς οργανισμούς), έθεσε τις βάσεις για ένα νέο κλάδο της χημείας, την οργανική. Το 1865 ο Κέκουλε περιέγραψε την πολύπλοκη μοριακή δομή στο δακτύλιο του βενζολίου (6 άτομα άνθρακα σε καθένα από τα οποία είναι προσκολλημένο ένα άτομο υδρογόνου), εισάγοντας έτσι την αρχιτεκτονική αντίληψη για το χημικό τύπο. Λίγα χρόνια αργότερα (1869) ο Μεντελέγιεφ δημιούργησε τον Περιοδικό Πίνακα των Στοιχείων.

Στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων οι πρόοδοι που σημείωνε η χημεία γίνονταν αμέσως αντιληπτές. Χρωστικές ύλες και χρώματα, λευκαντικά και λιπάσματα, φαρμακευτικά παρασκευάσματα, εκρηκτικά και προϊόντα ευρείας κατανάλωσης αποτελούσαν απτά παραδείγματα της συμβολής της στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου.

Το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αποδείχτηκε εξαιρετικά γόνιμο και για την πρόοδο της βιολογίας. Ήδη στα

Ο Φρίντριχ Κέκουλε (1829-1896) και ο δακτύλιος του βενζολίου. Ανακαλύπτω την επιστήμη, Υλη, σελ.40

A. Southworth & J. Hawes: Χειρουργείο στο Γενικό Νοσοκομείο της Μασσαχουσέτης 16-10-1848. Σ' αυτό το νοσοκομείο πρωτοχρησιμοποιήθηκε ο αιθέρας ως αναισθητικό για εγχειρήσεις το 1846. Η χρήση αντισηπτικών που περιόρισαν ουσιαστικά τις λοιμώξεις κατά τη διάρκεια των εγχειρήσεων άρχισε στη δεκαετία του 1870 χάρη στο γιατρό Τζ. Λίστερ. Histoire de voir 1839-1880, Παρίσι 1989, σελ. 24

Ο Παστέρ (1822-1895) παρακολουθεί τον βοηθό του σε δοκιμή εμβολίου. Η μικροβιακή θεωρία των ασθενειών που διατύπωσε ο Παστέρ το 1862 αποτέλεσε πραγματική επανάσταση στην ιατρική επιστήμη. Η πρόληψη και η θεραπεία πολλών ασθενειών μεταμόρφωσαν κυριολεκτικά τον κόσμο μέσα σε λίγα χρόνια.

E. H. ACKERKNECHT, Ιστορία της ιατρικής, Αθήνα 1998, σελ. 208.

1838-1839 ο Σλέιντεν και ο Σβαν είχαν δείξει ότι όλοι οι ζώντες οργανισμοί αποτελούνται από πλήθος κυττάρων. Στη δεκαετία του 1860 ο Κλοντ Μπερνάρ έθετε τις βάσεις της νεότερης φυσιολογίας και βιοχημείας, ενώ οι έρευνες του Λ. Παστέρ και του Ρ. Κοχ στον τομέα της βακτηριολογίας οδηγούσαν σε εντυπωσιακές ανακαλύψεις και ακόμη εντυπωσιακότερες πρακτικές εφαρμογές με την παρασκευή εμβολίων, τη βελτίωση της υγιεινής κτλ. Εκείνο που έμελλε να αλλάξει ριζικά τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τη ζωή και την εξέλιξή της ξεπερνούσε κατά πολύ τα στενά πλαίσια της βιολογίας και άγγιζε τις θεωρητικές επεξεργασίες όλων σχεδόν των επιστημών: πρόκειται για τη θεωρία που διατύπωσαν στις αρχές της δεκαετίας του 1860, ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, ο Γουάλας και ο Κ. Δαρβίνος για την εξέλιξη των ειδών μέσα από τη φυσική επιλογή. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι πιο απλές μορφές ζωής οδηγούν σε πιο εξελιγμένες, με αποκορύφωμα την εμφάνιση του ανθρώπου. Στα χρόνια που κύλησαν μέχρι σήμερα η θεωρία αυτή βρήκε σημαντικούς υποστηρικτές, αλλά και φανατικούς αντιπάλους.

Στις κοινωνικές επιστήμες οι αλλαγές ήταν ουσιαστικές. Υιοθετώντας τις κατακτήσεις του ορθολογισμού που προώθησε ο Διαφωτισμός, οι κοινωνικές επιστήμες γνώρισαν μεγάλη άνθηση τον αιώνα που μας ενδιαφέρει. Η εφαρμογή μαθηματικών μεθόδων στη μελέτη της κοινωνίας καθιέρωσε νέες επιστήμες, όπως η στατιστική και η δημογραφία. Γύρω στο 1830 ο Α. Κοντ θεμελίωσε την κοινωνιολογία. Τη δεκαετία του 1860 ο Καρλ Μαρξ περιέγραψε στο έργο του *Το Κεφάλαιο* την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, διαμορφώνοντας παράλληλα μια ολοκληρωμένη θεωρία για την κοινωνική δομή και την κοινωνική αλλαγή, η οποία άσκησε μεγάλη επίδραση μέχρι τις μέρες μας. Επιστήμες όπως η ανθρωπολογία, η γλωσσολογία, η αρχαιολογία και η κλασική φιλολογία γνώρισαν επίσης μεγάλη άνθηση, ενώ η ψυχολογία, παρά τη σύνδεσή της με τη φιλοσοφία, άρχισε να αποκτά πειραματικό προσανατολισμό προς τα τέλη του αιώνα χάρη στο Βίλχελμ Βουντ.

Η Γαλλική Επανάσταση του 1789 κληροδότησε στο 19ο αιώνα πολλές καινούριες έννοιες στον τομέα της ιδεολογίας. Το σύνθημα “Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφοσύνη”, όσο ασαφές και αν ήταν, έδινε νέες διαστάσεις στις επιδιώξεις ατόμων, κοινωνικών ομάδων και ολόκληρων εθνών. Τα θεμέλια που έβαλε ο 18ος αιώνας διατηρήθηκαν σταθερά και στα χρόνια που ακολούθησαν. Η πίστη στην επιστήμη, στην πρόοδο και σε πολλά σημεία στον ορθό λόγο εξακολούθησε να εμπνέει τους ανθρώπους.

Εξώφυλλο της πρώτης έκδοσης του Κεφαλαίου (1867) στο οποίο προστέθηκε η εικόνα του Καρλ Μαρξ. Το έργο του αποτελεί μέχρι τις μέρες μας αντικείμενο αναλύσεων και η επίδρασή του στον τρόπο σκέψης, ακόμη και των αντιπάλων του, υπήρξε βαθύτατη.

Καρλ Μαρξ: Βιογραφία Εικονογραφημένη, Θεμέλιο 1985.

Οι τέχνες και τα γράμματα της νέας εποχής

Αν κάποιος υπέργηρος “παρατηρητής των ανθρωπίνων” προσπαθούσε στο τέλος του αιώνα, στη δύση πια της ζωής του, να ανατρέξει σε όσα είχε δει, διαβάσει και ακούσει όσον αφορά στον τομέα των τεχνών στη διάρκεια της μακράς ζωής του, ο απολογισμός του θα ήταν πραγματικά εντυπωσιακός. Το πρώτο πράγμα στο οποίο θα στεκόταν θα ήταν ίσως η εξαιρετική άνθηση που γνώρισαν οι τέχνες στη διάρκεια του αιώνα αυτού, παράλληλα με την ταχύτητα με την οποία άλλαζαν οι “μόδες” στα καλλιτεχνικά κινήματα. Ο καιρός που ένα κίνημα, μια τεχνοτροπία διαρκούσε πολλές δεκαετίες ή και εκατονταετίες έμοιαζε πια πολύ μακρινός. Οσο περνούσαν τα χρόνια και ο αιώνας έφθανε στο τέλος του, οι τεχνοτροπίες άλλαζαν σε μικρό χρονικό διάστημα, δίνοντας τη θέση τους σε νέες αναζητήσεις και νέες καλλιτεχνικές εκφράσεις.

Ο 18ος αιώνας είχε κυλήσει σε όλη την Ευρώπη, με τις τοπικές βέβαια διαφοροποιήσεις, κάτω από την κυριαρχία των ιδεών του Διαφωτισμού. Η πίστη στις απέραντες ικανότητες του ανθρώπου, η απελευθέρωση από τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες, η “λατρεία” της επιστήμης και της λογικής είχαν συντελέσει στην υλική και στην πνευματική άνθηση των λαών. Στα τέλη του 18ου αιώνα όμως όλα αυτά έμοιαζαν παγιωμένα σε τέτοιο βαθμό, ώστε να οδηγούν σε μια ρουτίνα, που δύσκολα γινόταν υποφερτή, τουλάχιστον από τους πιο προικισμένους. Έτσι η επιθυμία για ανανέωση των πνευματικών δυνατοτήτων της κουρασμένης Ευρώπης οδήγησε σε νέες αναζητήσεις. Στην απόλυτη κυριαρχία της λογικής, το νέο κίνημα, ο ρομαντισμός, θα αντιπαραθέσει το συναίσθημα και τη φαντασία, στις συμβατικότητες την αγάπη για ελευθερία, στους καθιερωμένους κανόνες της τέχνης το δικαίωμα του καλλιτέχνη να αναζητά νέους τρόπους έκφρασης. Από κοντά θα έρθουν και η αγάπη για τη φύση και η μελαγχολική διάθεση στον έρωτα. Σε όλα αυτά πρέπει να προστεθεί και το ξύπνημα των εθνικών συνειδήσεων των λαών της Ευρώπης, που οδηγεί αναπόφευκτα στη μελέτη και στην προβολή των εθνικών παραδόσεων και του παρελθόντος κάθε λαού και κατά συνέπεια στην πίστη στα περασμένα.

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα κινήθηκαν ποιητές, συγγραφείς και καλλιτέχνες μέχρι τα μισά του 19ου αιώνα. Αυτό ήταν που οδήγησε τους νεαρούς και διάσημους Αγγλους ποιητές Κιτς, Σέλλεϋ και Μπάυρον να ανακαλύψουν την Ελλάδα και τον αγώνα της για ανεξαρτησία, τον Ιταλό Μαντσόνι και το Ρώσο Πούσκιν να συνδεθούν με τις “αγωνίες” και τους αγώνες των εθνών τους για πολιτική ενοποίηση στην πρώτη περίπτωση και για πολιτική ταυτότητα στη δεύτερη. Είναι το ίδιο αυτό πλαίσιο που θα ωθήσει τους συγγραφείς προς το μυθιστόρημα, κυρίως το ιστορικό και το κοινωνικό. Ο 19ος αιώνας, το δεύτερο μισό του πιο πολύ, είναι γεμάτος από “γίγαντες” της λογοτεχνίας και “αθάνατα” δημιουργήματα: Βίκτωρ Ουγκώ και Άθλιοι, Ο. ντε Μπαλζάκ και η σειρά των μυθιστορημάτων του με γενικό τίτλο *Ανθρώπινη Κωμωδία*, Σταντάλ και *Κόκκινο και Μαύρο*, Κ. Ντίκενς και *Όλιβερ Τουϊστ*, Χ. Μέλβιλ και *Μόμπυ Ντικ*, Σαρλότ Μπροντέ και *Τζέιν Έιρ*, Έμιλυ Μπροντέ και *Ανεμοδαρμένα ύψη*, Νικολάι Γκόγκολ και *Νεκρές Ψυχές*, Φ. Ντοστογιέβσκι και *Έγκλημα και Τιμωρία* και τόσοι άλλοι.

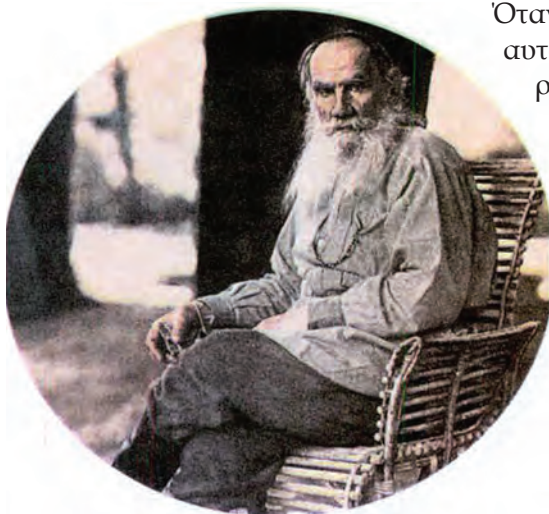

Ρομαντικοί ποιητές παρακολουθούν την αποτέφρωση της σορού του ποιητή Σέλλεϋ. Στο κέντρο ο Λόρδος Βύρων που υλοποιώντας τα ρομαντικά του οράματα συνδέθηκε στενά με τον αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία και πέθανε στο Μεσολόγγι το 1824. Παγκόσμια Λογοτεχνία, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 337.

Εικονογράφηση του έργου του Χ. Μέλβιλ: Μόμπυ Ντικ. Παγκόσμια Λογοτεχνία, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 28

Ο Λέων Τολστόι στο κτήμα του στις αρχές του εικοστού αιώνα. Παγκόσμια Λογοτεχνία, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 347.

το όνομα του Λούντβιχ βαν Μπετόβεν και την *Ενάτη Συμφωνία* του. Προς το τέλος του αιώνα η Ευρώπη και ο υπόλοιπος “πολιτισμένος” κόσμος λικνιζόταν με το βαλς *Γαλάζιος Δούναβης* του Ρ. Στράους του νεότερου ή παθιαζόταν με το Μπολερό του Μωρίς Ραβέλ. Όσοι προτιμούσαν το συνδυασμό μουσικής, θεάτρου και χορού, -και ήταν πολλοί, ακόμη και από τα λαϊκά στρώματα, κυρίως στην Ιταλία- πήγαιναν στην Όπερα,

για να απολαύσουν τα έργα του Βάγκνερ *Πάρσιφαλ* και *Τριστάνος και Ιζόλδη*, την *Κάρμεν* του Ζωρζ Μπιζέ και κυρίως τον *Ριγολέτο*, την *Τραβιάτα* και τον *Τροβατόρε* του Γκιουζέπε Βέρντι. Προς το τέλος του αιώνα ο Πιότρ Ιλιτς Τσαϊκόφσκι θα μετατρέψει τη μουσική του μπαλέτου σε ισχυρό μέσο καλλιτεχνικής έκφρασης και θα γοητεύσει το κοινό με τα έργα του *Λίμνη των Κύκνων* και *Καρνοβαλίστας*.

Ο Γκιουζέπε Βέρντι στο πιάνο του. Η δημοτικότητά του, σ' Ευρώπη και Αμερική, ήταν τεράστια και τα έργα του γνώριζαν μεγάλη επιτυχία. Η μεγάλη μουσική βήμα προς βήμα, εκδ. το Βήμα, Αθήνα 1995, σελ. 5.

Όταν από τη δεκαετία του 1860 και μετά ο ρομαντισμός θα έχει και αυτός με τη σειρά του καταντήσει ρουτίνα, νέες αξίες, -εκείνες του ρεαλισμού, του συμβολισμού και του παρνασσισμού- και νέοι λογοτέχνες θα προστεθούν δίπλα στους προηγούμενους: Κ. Μπωντλαίρ και *Άνθη του Κακού*, Πωλ Βερλαίν και *Οι καταραμένοι ποιητές*, Αρθούρος Ρεμπώ και *Μεθυσμένο καράβι* στην ποίηση, Γουσταύος Φλωμπέρ και *Μαντάμ Μποβαρύ*, Εμίλ Ζολά και *Ζερμινάλ*, Μαξιμ Γκόρκι και *Μάνα*, Λέων Τολστόι και *Πόλεμος και Ειρήνη*, Μαρκ Τουαίν και *Χάκλμπερρυ Φιν*, μεταξύ άλλων στην πεζογραφία. Κοντά σ' αυτούς οι θεατρικοί συγγραφείς Ερρίκος Ίψεν: *Η αγριόπαπια*, Αυγ. Στρίμπεργκ: *Ο Πατέρας*, και Άντον Τσέχωφ: *Ο Θεός Βάνιας* θα δώσουν νέα πνοή στο θέατρο.

Ανάλογη είναι και η κατάσταση στη μουσική. Ίσως να χρειάζεται μια ιδιαίτερη ενασχόληση με τη μουσική για να γνωρίζει κανείς το Ρώσο συνθέτη Γκλίνκα, ή το Γερμανό Βέμπερ, αλλά πολλοί είναι αυτοί που σιγοψιθυρίζουν μοτίβα του Σούμπερτ και του Σοπέν, του Μπραμς και του Λιστ, του Μπερλιόζ και του Βάγκνερ, και ίσως δεν υπάρχει κανείς που να μην έχει ακούσει

Ο ρομαντισμός εισέβαλε στη ζωγραφική απορρίπτοντας τους κλασικούς κανόνες και δίνοντας έμφαση στις δυνατότητες των χρωμάτων, της σύνθεσης και της φόρμας. Πολλοί ήταν οι καλλιτέχνες που πίστευαν πως το σχέδιο “εκ του φυσικού” και η προσήλωση στις αρχές των μαθηματικών και της επιστήμης -που τόσο τυραννικά είχε επιβάλει η Αναγέννηση- για την απόδοση της προοπτικής και του τρισδιάστατου χώρου σκότωναν τη φαντασία. Ο άγγλος ποιητής και ζωγράφος Ουίλιαμ Μπλέικ απέδιδε την πίστη αυτή με ένα πολύ χαρακτηριστικό απόφθεγμα: “Η μεγαλοφυΐα αρχίζει εκεί που σταματούν οι κανόνες”.

Το πρώτο μισό του 12ου αιώνα το κοινό που ήταν εξοικειωμένο με τη ζωγραφική γνώριζε πολύ καλά τους διάσημους ζωγράφους της εποχής. Ο ισπανός Γκόγια “παράδερνε” ανάμεσα στις προσωπογραφίες των μελών της ισπανικής βασιλικής οικογένειας, στην απόδοση της φρίκης που προκαλεί στον άνθρωπο η αγριότητα και η ματαιότητα των πολέμων και στην υπαρξιακή αγωνία του. Ο γερμανός Κάσπαρ Νταβίντ Φρίντριχ ζωγράφιζε τοπία, “διαποτισμένα” όμως με πνευματικότητα, για να τονώσει τις δυνάμεις της

φύσης, ενώ το γάλλο Ντελακρουά συγκινοῦσε η χρήση των χρωμάτων και η απεικόνιση ακραίων και ηρωικών καταστάσεων. Ο πίνακας του Η σφαγή της Χίου συγκίνησε πραγματικά το ευρωπαϊκό κοινό υπέρ του αγώνα των εξεγερμένων Ελλήνων, ενώ με τον πίνακα Η ελευθερία οδηγεί τον λαό, χαρακτήρισε τη λαϊκή συμμετοχή στις εξεγέρσεις του 1830 που συγκλόνισαν όλη την Ευρώπη. Τέλος οι άγγλοι Τζων Κόνσταμπλ και Τ.Μ.Γ. Τέρνερ έδωσαν νέα διάσταση στην τοπιογραφία. Η “οργιώδης” χρήση του χρώματος από τον τελευταίο και τα ατμοσφαιρικά εφέ του φωτός που δημιουργούσε μπορεί να προκάλεσαν φρίκη στους κριτικούς, αλλά άνοιξαν το δρόμο για μεταγενέστερους πειραματισμούς με τις εκφραστικές δυνατότητες της τέχνης.

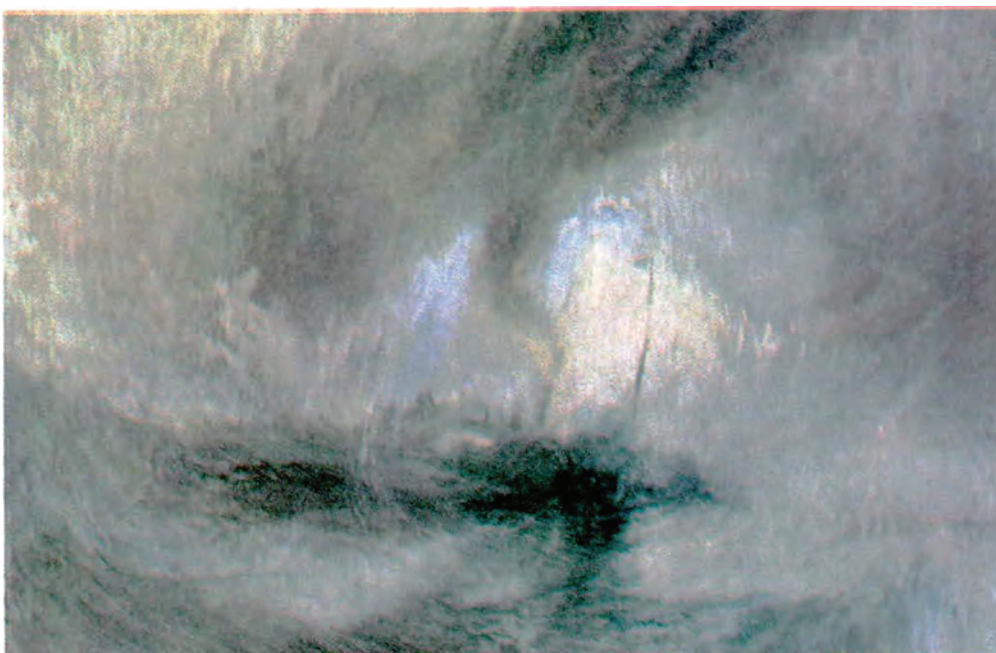
Από τα μέσα του 19ου αιώνα και ύστερα, το ζωγραφικό κατεστημένο θα δεχτεί ισχυρά πλήγματα τόσο ως προς τη θεματολογία όσο και ως προς την τεχνική. Ο νέος κόσμος που η βιομηχανική επανάσταση και το καπιταλιστικό σύστημα δημιουργούσαν, αρχικά στη Δυτική Ευρώπη και στη συνέχεια σε ολόένα και μεγαλύτερα τμήματα του κόσμου, δέχτηκε ένα ισχυρό ταρακούνημα από τις επαναστάσεις που συγκλόνισαν όλη την Ευρώπη το 1848.

Το κάλεσμα του ποιητή Μπωντλαίρ προς τους καλλιτέχνες να ασχοληθούν με τον “ηρωισμό της σύγχρονης ζωής” βρήκε απήχηση σε ολόένα και περισσότερους ζωγράφους, οι οποίοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν κάτι διαφορετικό από τα θέματα και τις συμβάσεις του παρελθόντος. Το κίνημα του ρεαλισμού, με κυριότερους εκπροσώπους τους γάλλους ζωγράφους Κουρμπέ, Ντωμιέ και Μιλλέ, θα αναδείξει τη σκληρότητα της καθημερινής ζωής των εργατών και των χωρικών και θα εκφράσει την κοινωνική αδικία της ανισότητας.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1860 οι εμπρεσιονιστές εισάγουν ουσιαστικές καινοτομίες στη μέθοδο που ακολουθούσαν μέχρι τότε οι ζωγράφοι. Προσπαθώντας να αποτυπώσουν “αντικειμενικά” τη σύγχρονη ζωή, θα επιδιώξουν να αναπαραστήσουν “αυτό που βλέπει το μάτι”. Η αναζήτηση αυτή τους οδήγησε να εγκαταλείψουν το

Ευγένιος Ντελακρουά, Αραβικό Ιππικό σε επίθεση 1832, ελαιογραφία, Μουσείο Φαμπρ, Μονπελιέ.

W. Τέρνερ: (1775-1851) Ατμόπλοιο σε χιονοθύελλα 1842, ελαιογραφία. Εθνική Πινακοθήκη, Λονδίνο. Στα έργα του ο ζωγράφος εκμεταλλεύεται τα ατμοσφαιρικά εφέ του χρώματος και του φωτός προσπαθώντας να αποδώσει εντυπώσεις και όχι λεπτομέρειες.

Κλ. Μονέ: *Περίπατος*, 1875. Ελαιογραφία.
Εθνική Πινακοθήκη Ουάσιγκτον.

αυτό που έπρεπε να τονιστεί ήταν η γενικότερη ιδέα της προόδου, όπως για παράδειγμα στο Κρυστάλινο Παλάτι (Crystal Palace) στο Λονδίνο (έργο του αρχιτέκτονα Πάξτον το 1851) ή στον πύργο του Άιφελ στο Παρίσι (έργο του ομώνυμου μηχανικού το 1888). Στις άλλες περιπτώσεις το σίδηρο που χρησιμοποιούσαν στα αρχιτεκτονικά έργα, όπως στους σιδηροδρομικούς σταθμούς, ήταν επενδεδυμένο με πέτρα.

Η γλυπτική το 19ο αιώνα είναι συνυφασμένη με το Γάλλο Αύγουστο Ροντέν (1840-1917), ο οποίος ανανέωσε τόσο τις τεχνικές όσο και τα εκφραστικά σχήματα. Το ξαναζωντάνεμα της παλιάς τεχνικής του πηλίνου προπλάσματος του επέτρεψε να προχωρήσει την τεχνοτροπία του σε δρόμους αδρούς.

Η απόδο-

ση όλης της κλίμακας των ανθρώπινων συναισθημάτων έκανε το όνομα του Ροντέν διάσημο. Ο *Σκεπτόμενος*, αλλά και οι *Αστοί του Καλαί* αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα του ταλέντου του καλλιτέχνη.

Το 1826 ο γάλλος Ν. Νιέπς τράβηξε την πρώτη στον κόσμο φωτογραφία. Τα χρόνια που ακολούθησαν, και μέχρι τις μέρες μας, η

εργαστήριο και να στραφούν στην εργασία στη φύση, υιοθετώντας παράλληλα τεχνικές από τη νέα τέχνη της φωτογραφίας, ή να μιμηθούν την τεχνοτροπία έργων της τέχνης της Ιαπωνίας. Εκείνο που επιδίωκαν, με λίγα λόγια, ήταν να αποδώσουν την αίσθηση που αφήνουν τα πράγματα στο θεατή, παρά την πιστή απεικόνιση των ιδίων των πραγμάτων. Στη μεγάλη πλειοψηφία τους οι ζωγράφοι αυτοί ήταν γάλλοι -Μανέ, Μονέ, Ρενουάρ, Ντεγκά, Πισαρό- και η επίδραση που άσκησαν στους μεταγενέστερους ήταν βαθειά. Στο τέλος του 19ου αιώνα ζωγράφοι όπως ο Γκογκέν, ο Τουλούζ-Λотреκ, ο Σινιάκ, ο Βαν Γκογκ κ.ά. μελέτησαν, μέσα από τους προσωπικούς τους δρόμους, το φως και την επίδρασή του στα χρώματα, επηρεασμένοι σαφέστατα από τις επιστημονικές έρευνες της εποχής. Τέλος, το έργο του Σεζάν και η αδιαφορία του για το "σωστό σχέδιο" άνοιξαν το δρόμο για μια άλλη σύλληψη της ζωγραφικής, τον κυβισμό.

Η αρχιτεκτονική το 19ο αιώνα αποτελεί μια γλώσσα κοινωνικών συμβόλων. Η απαίτηση για λαμπρότητα και μεγαλοπρέπεια οδήγησε τους αρχιτέκτονες της εποχής σε πρότυπα κλασικά, ρωμαϊκά, γοτθικά, αναγεννησιακά ή σε συνδυασμούς τους. Τα νέα υλικά που χάρη στη βιομηχανική επανάσταση έκαναν την εμφάνισή τους σε αφθονία (σίδηρο, γυαλί κτλ.) προβάλλονταν στην αρχιτεκτονική, όταν

Β. Τέρνερ: *Το Κρυστάλ Πάλας* 1852. Το κτίριο αυτό αποτέλεσε σύμβολο της δύναμης της Βιομηχανίας και της προόδου στα μέσα του 19ου αιώνα.
Histoire de Voir, 1839-1880, σελ. 38.

Α. Ροντέν: *Οι Αστοί του Καλαί*, 1884-1886, Λονδίνο, Κήποι του Westminster.

Ν. Νιέπς: Αποψη από παράθυρο, 1826.

Αυτή είναι η παλαιότερη σωζόμενη

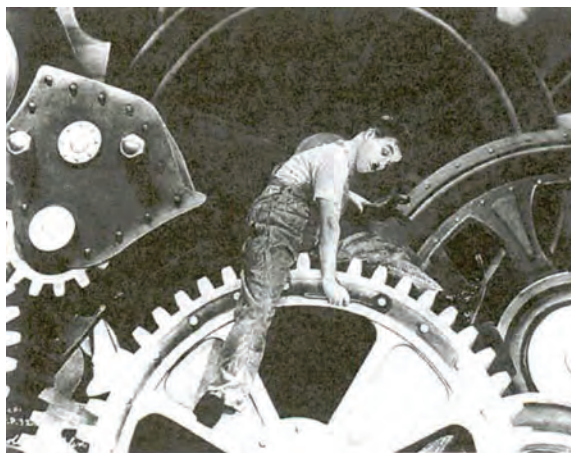
φωτογραφία. Η κυριαρχία της εικόνας στον κόσμο μας είναι σήμερα αδιαμφισβήτητη. Histoire de Voir 1830-1880, Παρίσι 1989, σελ. 11.

φωτογραφία έγινε τόσο αναποσπαστο κομμάτι της ζωής μας, ώστε δύσκολα μπορεί κανείς να φανταστεί τον κόσμο χωρίς αυτή. Για να καθιερωθεί ως τέχνη όμως, και όχι ως “απαράδεκτη εισβολή της βιομηχανικής προόδου στο βασίλειο της τέχνης”, χρειάστηκε να δοθούν αρκετές “μάχες” σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Αντίθετα ο κινηματογράφος, ο οποίος κάνει την εμφάνισή του στα μέσα της δεκαετίας του 1890 (το Δεκέμβριο του 1895 οι αδελφοί Λυμιέρ

θα δείξουν ταινίες στο κοινό στο υπόγειο ενός καφενείου στο Παρίσι), θα επιβληθεί σχεδόν αμέσως ως τέχνη (η “έβδομη”) και γύρω του θα στηθεί μια τεράστια οικονομική και πολιτιστική βιομηχανία. Και οι δυο αυτές νέες μορφές τέχνης συντέλεσαν αποφασιστικά στην αλλαγή του τρόπου με τον οποίο οι

άνθρωποι αντιλαμβάνονται την τέχνη και το περιεχόμενό της.

Ο 19ος αιώνας σημάδεψε τις τέχνες και τον πολιτισμό από πολλές απόψεις. Η πρόοδος της βιομηχανίας και της τεχνικής επέτρεψε στο ευρύ κοινό να έρθει σε επαφή με έργα τέχνης, των οποίων η γνωριμία κατά τις προηγούμενες περιόδους αποτελούσε προνόμιο κάποιων εκλεκτών μειοψηφιών. Η τεχνολογία της αναπαραγωγής, χάρη στη φωτογραφία, επέτρεψε την απεριόριστη ανατύπωση έργων τέχνης, που γίνονταν πια κτήμα ενός κοινού που ολοένα διευρυνόταν. Η ανάπτυξη των επικοινωνιών και η έκδοση εφημερίδων και εικονογραφημένων περιοδικών έφεραν τον κόσμο της τέχνης σε ένα νέο κοινό. Αν κανείς προσθέσει και τη μαζική εκπαίδευση που άρχισε να καθιερώνεται σε όλες σχεδόν τις χώρες, έχει μια καλή εικόνα μιας πραγματικής πολιτιστικής επανάστασης. Από τη δεκαετία του 1860 και ύστερα, η ζωή στις πόλεις του εκβιομηχανισμένου κόσμου ανέδειξε καινούριες πολιτισμικές και καλλιτεχνικές εκφράσεις. Τοπικοί πολιτιστικοί σύλλογοι, χορωδίες και ερασιτεχνικοί θίασοι συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας νέας πολιτισμικής ταυτότητας, αυτής των εργατών - προλεταρίων, των μικροϋπαλλήλων και γενικότερα των ασθενέστερων (κοινωνικά και οικονομικά) στρωμάτων της κοινωνίας. Είναι η εποχή που έκαναν την εμφάνισή τους στο ευρύ κοινό τα σπορ και ο αθλητισμός, που γρήγορα αποτέλεσαν τη χαρακτηριστικότερη μορφή αυτού που ονομάστηκε προλεταριακός πολιτισμός.

Ο Τσάρλι Τσάπλιν στους Μοντέρνους Καιρούς (1936)
ασκεί ανελέητη κριτική σ' ένα κόσμο υπόδουλο στη μηχανοποίηση.

Περιοδικό Nitro, Δεκέμβριος 1999.

Nelly's : Οι αδελφοί Σεραϊδάρη στο τέννις τη δεκαετία του 1920. Από τα τέλη του 19ου αιώνα κιόλας το τέννις αποτελούσε την επιλογή των αστικών οικογενειών, ενώ για τα κατώτερα στρώματα της κοινωνίας υπήρχε το ράγκμπο (στη Δυτική Ευρώπη) και το ποδόσφαιρο σ' όλο σχεδόν τον κόσμο. Nelly's, Αυτοπροσωπογραφία, Αθήνα 1989, σελ. 132.

Β΄ Η ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Η δεκαετία του 1820 ήταν μια πολύ ευτυχισμένη περίοδος για τον ελληνισμό. Ύστερα από σκλαβιά αιώνων ένα κομμάτι ελληνικού εδάφους αποκτούσε, μετά από πολυετή αγώνα και θυσίες, την ανεξαρτησία του. Το κράτος που δημιουργήθηκε αποτέλεσε μια καινούρια πραγματικότητα, ακόμη και για τους κατοίκους του, που έπρεπε πια να συνηθίσουν σε νέους ρυθμούς και σε άλλο τρόπο ζωής.

Παρ' όλα αυτά ο ελληνικός 19ος αιώνας ήταν ένας αιώνας γεμάτος αντιφάσεις. Για παράδειγμα, η εκδηλωμένη πρόθεση για τη δημιουργία ενός μοντέρνου κράτους σκόνταφτε επάνω στις καθυστερήσεις που προκαλούσε η καθημερινή πραγματικότητα και το "οθωμανικό" παρελθόν σε όλους σχεδόν τους τομείς. Και αν προεπαναστατικά κανείς δε θα σκεπτόταν να αμφισβητήσει τον προσανατολισμό του μελλοντικού κράτους προς τη Δύση, τα χρόνια που ακολούθησαν πολλοί ήταν εκείνοι οι οποίοι, δειλά στην αρχή και με περισσότερη τόλμη στη συνέχεια, τόλμησαν να προτείνουν: Ανατολή. Το ερώτημα δεν ήταν μόνο θεωρητικό, αλλά έπαιρνε και άλλες διαστάσεις.

Στη δεκαετία του 1850 ο Κερκυραίος λόγιος Σπ. Ζαμπέλιος και ο καθηγητής της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας Κ. Παπαρρηγόπουλος, ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο, εισηγήθηκαν την έννοια της συνέχειας του ελληνισμού, του "τρισχιλιετούς ελληνισμού". Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο ελληνισμός έχει τρία "πρόσωπα": το αρχαίο, το βυζαντινό και το νεότερο. Το σχήμα αυτό, που ήθελε τις δύο πρώτες περιόδους ισάζιες σε λάμψη και δόξα, θεωρούσε τη ρωμαιοκρατία και την οθωμανική κατάκτηση ως ατυχείς παρενθέσεις και αυτή η ιστορική θεώρηση έγινε τελικά η επίσημη ιδεολογία του ελληνικού κράτους.

Αυτή ακριβώς η αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας, κοινό χαρακτηριστικό όλων σχεδόν των ευρωπαϊκών λαών το 19ο αιώνα, θα βοηθήσει στην εμφάνιση και στην άνθηση μιας καινούριας επιστήμης, της λαογραφίας. Δημοσιεύοντας ο Σπ. Ζαμπέλιος το 1852 τα *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος* (Μετά μελέτης περί μεσαιωνικού ελληνισμού), συνδέει, μέσω της μεσαιωνικής ποίησης, την αρχαιότητα με το νέο ελληνισμό. Τα χρόνια που ακολούθησαν η συλλογή και οι δημοσιεύσεις δημοτικών τραγουδιών πολλαπλασιάστηκαν.

Στο χώρο της έντεχνης ποίησης προνομαϊκή θέση κατέχουν οι Επτανήσιοι. Την παράδοση που δημιούργησε ο κορυφαίος ποιητής του αιώνα Διονύσιος Σολωμός θα συνεχίσουν οι επίσης Επτανήσιοι Ιάκωβος Πολυλάς, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Ανδρέας Λασκαράτος, ενώ ο Ανδρέας Κάλβος ακολουθεί πιο προσωπικούς δρόμους. Στο χώρο της πεζογραφίας ποιος δε γνωρίζει τον Εμμανουήλ Ροΐδη και την *Πάπισσα Ιωάννα*, το Γεώργιο Βιζυηνό και το *Το αμάρτημα της μητρός μου*, τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη και τη *Φόνισσα*. Επηρεασμένοι από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά λογοτεχνικά κινήματα, οι συγγραφείς αυτοί θα κατα-

πιαστούν με θέματα ιστορικά, κυρίως όμως με κοινωνικά.

Το ποια γλώσσα έπρεπε να χρησιμοποιείται στη λογοτεχνία, αλλά και στην εκπαίδευση και στις επίσημες εκδηλώσεις,

Συγκέντρωση λογοτεχνών και διανοομένων στο τέλος του 19ου αιώνα. Από αριστερά (όρθιοι) διακρίνονται οι: Γιάννης Ψυχάρης, Δημ. Κακλαμάνος, Φ. Κασδόνης, Γιάννης Βλαχογιάννης, Κ. Παλαμάς, Γ. Δροσίνης, Γρ. Ξενόπουλος. Καθισμένοι: Θεοδ. Βελλιανίτης, Νικ. Πολίτης, Στεφ. Στεφάνου, Νίκιος Λάμπρου, Γ. Σουρής, Εμ. Ροΐδης, Εμ. Λυκούδης. Λογοτεχνικό Ημερολόγιο, εκδ. Γαβριηλίδης, 1995, Μάρτιος.

αποτελούσε ένα σημαντικό πρόβλημα όλο το 19ο αιώνα. Από τη μια μεριά υπήρχαν οι υποστηρικτές της χρήσης της λαϊκής - καθομιλουμένης γλώσσας, αυτοί που ονομάστηκαν δημοτικιστές, και από την άλλη οι οπαδοί της λόγιας γλώσσας, της καθαρεύουσας. Οι αγώνες που δόθηκαν για την επικράτηση της μιας ή της άλλης μορφής γλώσσας ήταν πολλοί και συνδέθηκαν με πολιτικά και ιδεολογικά ζητήματα του ελληνισμού. Στο χώρο της λογοτεχνίας πάντως η δημοσίευση το 1888 του έργου του Γιάννη Ψυχάρη *Το Ταξίδι μου* έδωσε ουσιαστική ώθηση στη χρήση της δημοτικής.

Στο χώρο των τεχνών οι Έλληνες καλλιτέχνες παρακολουθούν τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό κυρίως, αλλά και στον παγκόσμιο χώρο, εντάσσοντας τα θέματα της έμπνευσής τους στις καλλιτεχνικές νοοτροπίες της εποχής. Το Σχολείο των Τεχνών (1836) -που το 1911 έδωσε τη θέση του στο Πολυτεχνείο- κατά τα πρότυπα ανάλογων ιδρυμάτων της Ευρώπης, προσέφερε στέρεες βάσεις στις πρώτες γενιές Ελλήνων τεχνικών, αλλά και καλλιτεχνών. Οι ευρωπαϊκές σπουδές που ακολουθούσαν οι πιο προικισμένοι από τους αποφοίτους του, τους έδιναν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με την ευρωπαϊκή πραγματικότητα, κυρίως εκείνη της Ακαδημίας του Μονάχου, και να επηρεαστούν ανάλογα. Οι ζωγράφοι, αφού γι' αυτούς κυρίως πρόκειται, που δεσποζούν την περίοδο αυτή είναι ο Νικηφόρος Λύτρας, ο Κωνσταντίνος Βολανάκης, ο Νικόλαος Γύζης, που σπούδασαν και οι τρεις στο Μόναχο. Οι δύο πρώτοι με τη διδασκαλία τους στο Σχολείο των Τεχνών επηρέασαν μια σειρά από Έλληνες ζωγράφους που μαθήτευσαν κοντά τους.

Στη γλυπτική δεσποζούν τα έργα του Ιωάννη Κότσου (*Ρήγας Φεραίος*), του Γιαννούλη Χαλεπά (*Κοιμωμένη, Σάτωρος που παίζει με τον Έρωτα*), του Δημητρίου Φιλιππότη (*Ξυλοθραύστης*) και άλλων, που συνδυάζουν το πνεύμα του κλασικισμού με τη ρεαλιστική διάθεση.

Κ. Βολανάκης, *Το Λιμάνι του Πειραιά*, 1886-1890. Ελαιογραφία, Πειραιάς, Δημ. Πινακοθήκη.

Νικηφόρος Λύτρας, *Ο γαλατάς*, 1895. Ελαιογραφία, Εθνική Πινακοθήκη.

Τα αρχιτεκτονήματα που δεσποζούν κυρίως στην Αθήνα, την Ερμούπολη, την Πάτρα, τον Πειραιά και τις άλλες πόλεις της Ελλάδας, είναι έργα Ευρωπαίων αλλά και Ελλήνων αρχιτεκτόνων, επηρεασμένα σαφώς από το κίνημα του νεοκλασικισμού. Μπορεί η γεωμετρική σύνθεση και η συμμετρική

Γιαν. Χαλεπά: *Η Κοιμωμένη*, 1878, Α' Νεκροταφείο Αθηνών.

Νεοκλασικό σπίτι στις Λεόνκες Πάρου.
Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική,
τομ. 2, Κυκλάδες, εκδ. Μέλισσα,
Αθήνα 1988, σελ. 137.

διάταξη των μερών που χαρακτηρίζουν το ρυθμό αυτό, ο οποίος αγαπά τη χρήση στοιχείων από την ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα να θεωρήθηκαν στην αρχή ως ξενικά στοιχεία αταίριαστα με την ελληνική παράδοση, σήμερα όμως αποτελούν αναπόσπαστο στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς μας. Στην Αθήνα για παράδειγμα, τα έργα των αδελφών Χριστιανού και Θεόφιλου Χάνσεν (το Πανεπιστήμιο που έκτισε ο Χριστιανός, το Αστεροσκοπείο, το ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας, το Ζάππειο, την Εθνική Βιβλιοθήκη και την Ακαδημία που σχεδίασε ο Θεόφιλος), του Τσίλερ (Εθνικό Θέατρο, Ανάκτορα της Ηρώδους Αττικού κ.ά.), του Γκαίρντερ (η σημερινή Βουλή) συνυπάρχουν με εκείνα του Σταμάτη Κλεάνθη (Βυζαντινό Μουσείο, Αγγλικανική Εκκλησία), του Λόσανδρου Κανταντζόγλου (Πολυτεχνείο, Οφθαλμιατρείο κ.ά.), του Παναγιώτη Κάλκου (Δημαρχείο, Δημοτικό Βρεφοκομείο, Βαρβάκειο), αλλά και άλλων εξίσου ικανών αρχιτεκτόνων. Δείγματα νεοκλασικής αρχιτεκτονικής μπορεί να βρει κανείς σήμερα σε κάθε σχεδόν γωνιά της Ελλάδας.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

Η πρόοδος των θετικών επιστημών επηρέασε άμεσα την ζωή των ανθρώπων σε όλους τους τομείς. Ένας ζωγράφος, για παράδειγμα, στη δεκαετία του 1870, είχε στη διάθεσή του πολλά τεχνικά μέσα που διευκόλυναν κατά πολύ τη δουλειά του. Να σημειώσετε μερικά από αυτά.

Το καλοκαίρι του 1896 ένας χωρικός από την ορεινή Στερεά Ελλάδα φτάνει στην Αθήνα, για δεύτερη φορά μετά από 35 χρόνια. Ποιες αλλαγές νομίζετε ότι θα παρατηρούσε γύρω του;

Κεφάλαιο 5ο

Η Ευρώπη και ο κόσμος (20ός αιώνας)

Ilmari Järvi. O. Järvi. 1981
Näyttely, Zerkowin, Helsinki

Α΄. ΟΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ

Η ήττα του 1897 αποτελεί σταθμό στη νεοελληνική ιστορία. Από την οδύνη και προπάντων τη ντροπή που συγκλόνισαν τους Έλληνες γεννήθηκε μια ανορθωτική πορεία. Η αναθέρμανση της πίστης στο μέλλον της ελληνικής φυλής θα διαπεράσει για μια εικοσαετία όλες τις εκδηλώσεις της νεοελληνικής ζωής: την πολιτική, το στρατό, την οικονομία, την εκπαίδευση, την τέχνη. Από αυτή την άποψη η εικοσαετία αυτή μοιάζει με μια διαρκή επανάσταση. Τα χαρακτηριστικά στοιχεία της αλλαγής στο πολιτικό, στο διπλωματικό και στο στρατιωτικό πεδίο τα διακρίνουμε στο Μακεδονικό αγώνα, στο κίνημα στο Γουδί, στους Βαλκανικούς Πολέμους, στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, στη Μικρασιατική Εκστρατεία.

Βαλκανική αντιπαλότητα

Για τους Έλληνες οι Τούρκοι ήταν ο αιώνιος αντίπαλος. Δεν ήταν μόνο οι μνήμες, η παράδοση και η παιδεία που ξυπνούσαν το παρελθόν. Ήταν και οι εθνικές διεκδικήσεις των Ελλήνων. Μην ξεχνάμε ότι τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας έως τους Βαλκανικούς Πολέμους δεν ξεπερνούσαν τη Θεσσαλία. Όμως μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και του ελληνικού κράτους υπήρχαν πολλοί δρόμοι επικοινωνίας· η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν ο απέραντος χώρος δράσης πολυάριθμων Ελλήνων· ήταν επίσης η έδρα του Πατριαρχείου με τον ξεχωριστό ρόλο που αυτό έπαιζε. Ύστερα πολλοί πίστευαν ότι ο ελληνισμός μπορούσε να κυριαρχήσει σταδιακά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία χωρίς πόλεμο. Το ίδιο δε συνέβαινε με τους Βουλγάρους.

Μετά την Ελληνική Επανάσταση, και έως το 1870 περίπου, οι Έλληνες είχαν σαφή την αίσθηση της υπεροχής απέναντι στους άλλους λαούς της Βαλκανικής, αφού πρώτοι αυτοί δημιούργησαν ανεξάρτητο κράτος. Εξάλλου και οι άλλοι λαοί της περιοχής τους έβλεπαν ως το πιο ανεπτυγμένο έθνος και οτιδήποτε ελληνικό θεωρούσαν πως ήταν, κατά τεκμήριο, και ανώτερο. Προς κατάπληξη των Ελλήνων όμως οι Βούλγαροι όχι μόνο αμφισβητούσαν τον ηγεμονικό ρόλο τους στη Βαλκανική αλλά και διεκδικούσαν εδάφη που γι' αυτούς ήταν δεδομένο ότι τους ανήκαν. Έτσι οι Βούλγαροι που δέχονταν ποικιλότροπα την επίδραση του ελληνικού πολιτισμού, μετατρέπονταν σε αντίπαλο. Στην προσπάθειά τους μάλιστα να εμφανιστούν αυτοί ως το πιο προηγμένο κράτος χρησιμοποίησαν διάφορα μέσα: την ενίσχυση της εθνικής τους συνείδησης, την προβολή της πολιτιστικής τους ταυτότητας και τα στοιχεία εκείνα που τους διέκριναν από τους Έλληνες. Όπως ήταν επόμενο, τα παραπάνω ενισχύθηκαν από τη συστηματική προπαγάνδα, τη διεκδίκηση, και τη σύγκρουση. Για τους Έλληνες ήταν

Ο Κ. Παλαμάς προφητεύει ποιητικά την ανόρθωση
 “Και θ’ ακούσης τη φωνή του λυτρωτή,
 [.....]
 θα αιστανθής να σου φντρώσουν, ώ χαρά!
 τα φτερά,
 τα φτερά, τα πρωτινά σου τα μεγάλα!”
*“Ο Δωδεκάλογος του Γόφτου”, Κωστή
 Παλαμά Άπαντα, Β’ Έκδοση, Μπίρης, σ. 400*

“Το Εθνικόν Κέντρον [= Πατριαρχείο] είναι ο αιωνόβιος θεματοφύλαξ των εθνικών δικαιών, η κιβωτός της παρακαταθήκης παντός ό,τι εσεβάσθησαν οι αιώνες”
“Ιστοπολιτεία” (18-7-1910).

Νά πώς ο Ίων Δραγούμης δίνει τη διαφορά μεταξύ Τούρκων και Βουλγάρων (και όσων διεκδικούσαν τη Μακεδονία) ως αντιπάλων των Ελλήνων, σε προκήρυξη προς τους σκλαβωμένους και τους ελευθερωμένους Έλληνες (Κωνσταντινούπολη 1908):

“Αυτοί (οι Τούρκοι) τουλάχιστο δε θέλησαν ή δεν κατάφερον ποτέ να μας πάρουν τη θρησκεία, τη γλώσσα, τον εθνισμό μας. Ενώ οι άλλοι λαοί που μας περιτριγυρίζουν και το θέλουν και το καταφέρνουν”.

“Οι Κουτσόβλαχοι είναι αυτόχθονες Έλληνες, οι οποίοι εκλατινίστηκαν γλωσσικά [.....] στις οροφυλακές της ρωμαϊκής μακεδονικής επαρχίας διαμορφώθηκε ένα «κοινό γλωσσικό μέτρο» με την αμφίδρομη αφομοίωση της ελληνικής και λατινικής, το οποίο γέννησε μια νέα λατινογενή γλώσσα, τη βλαχική ή κουτσοβλαχική”. Αντώνης Μιχ. Κολτσιδάς, “Η σημερινή κατάσταση της Κουτσοβλαχικής γλώσσας στον ελληνικό χώρο”, “Μακεδονικά”, τ. 31, 1997-98, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 186

“Ο παρατεταμένος συγχρωτισμός Ελλήνων και Αλβανών μέσα στο ελληνικό κράτος, το άκουσμα της αλβανικής γλώσσας στα περίχωρα της ίδιας της πρωτεύουσας, οι πολλοί και σημαντικοί αρβανίτες πρωταγωνιστές στην πολιτική, όλα αυτά είχαν μετατρέψει την αλβανική παρουσία σε κομμάτι της ελληνικής ζωής, σε κάτι το οικείο και αυτονόητο, που στο κάτω - κάτω θα αφομοιώνονταν εντελώς σε μερικές γενιές”.

Έλλη Σκοπετιά, “Οι Έλληνες και οι εχθροί τους” στο : Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922. Επιστημονική επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Α΄ Τόμος, Μέρος 2ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σ. 21

πλέον ο μεγάλος κίνδυνος, τον οποίο έπρεπε να αντιμετωπίσουν διαφορετικά από τους Τούρκους. Για ένα διάστημα η ελληνοτουρκική αντιπαλότητα υποχώρησε μπροστά στην ελληνοβουλγαρική. Ο Μακεδονικός Αγώνας δείχνει πόσο φοβερή ήταν η αντιπαράθεση και πόσο έντονα είχαν συνειδητοποιήσει οι Έλληνες το μέγεθος του κινδύνου από το βουλγαρικό εθνικισμό.

Έξαρση όμως παρουσίαζαν και ο αλβανικός, ο σερβικός και ο ρουμανικός εθνικισμός. Οι Ρουμάνοι δε διεκδικούσαν ελληνικά εδάφη, παρ’ όλο που θεωρούσαν ως Ρουμάνους τους Βλάχους (Κουτσόβλαχους), πληθυσμούς που ζούσαν στην ορεινή Πίνδο και χρησιμοποιούσαν μία διάλεκτο που πλησίαζε τα ρουμανικά. Συνεπώς η αντιπαλότητα Ελλήνων και Ρουμάνων δεν έφτασε ποτέ σε σύγκρουση. Οι Σέρβοι, από την άλλη μεριά είχαν βλέψεις στη Μακεδονία. Τούτο και μόνο αρκούσε, για να τους οδηγήσει σε σύγκρουση με τους Έλληνες, όπως και με τους Βουλγάρους. Όμως η προβολή από τον προηγούμενο αιώνα της φιλίας μεταξύ Σέρβων και Ελλήνων αφαιρούσε ένα μεγάλο μέρος της έντασης. Οι Σέρβοι άλλωστε δεν είχαν δώσει στις διεκδικήσεις τους το συστηματικό χαρακτήρα που έδωσαν οι Βούλγαροι ούτε μπορούσαν να εξασφαλίσουν, όπως εκείνοι, την υποστήριξη των ξένων· οι Δυτικοί τους είχαν σ’ ένα είδος απομόνωσης. Τέλος ο αλβανικός εθνικισμός ήταν για τους Έλληνες ο λιγότερο αναμενόμενος, καθώς θεωρούσαν το αλβανικό στοιχείο ως αναπόσπαστα δεμένο με το ελληνικό.

Πολιτικά κινήματα και βαλκανικές σχέσεις

Λίγο πριν από το 1910 δύο δυναμικές πολιτικές κινήσεις καθόρισαν αποφασιστικά τις εξελίξεις στα Βαλκάνια· η επανάσταση των Νεοτούρκων (1908) στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το κίνημα στο Γουδί (1909) στην Ελλάδα.

Οι Νεότουρκοι, μια ομάδα νεαρών διανοούμενων και αξιωματικών, επιδίωκαν την πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι οποίες θα τη μεταμόρφωναν σε ένα κράτος σύγχρονο, κατά τα δυτικά πρότυπα. Για τις διάφορες υπόδουλες εθνότητες (Έλληνες, Αρμένιους κ.ά.) το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμά τους υποσχόταν να εξαλείψει κάθε διάκριση σε βάρος τους. Τι έγινε όμως στην πράξη; Οι Νεότουρκοι, από φόβο μήπως διαλυθεί το απέραντο κράτος τους, επιδίωξαν τον εκτουρκισμό των διάφορων εθνотητων.

Η πολιτική αυτή προκάλεσε ένα κύμα μεταβολών, που μας ενδιαφέρει άμεσα. Πρώτα - πρώτα η αστάθεια που επικράτησε αρχικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία στάθηκε αφορμή για εδαφικές ανακατατάξεις στη Βαλκανική (Βουλγαρία, Βοσνία, Ερζεγοβίνη, Κρήτη). Ύστερα οι

εθνικές μειονότητες, στην προσπάθειά τους να αποφύγουν τον εκτουρκισμό τους, αναζητούσαν τρόπους αντίστασης. Όσες είχαν συγγένεια εθνική με λαούς που είχαν ήδη συγκροτήσει κράτος στρέφονταν προς αυτό και αντίστροφα

Νά πώς δέχτηκε την αλλαγή εφημερίδα της εποχής σε πρωτοσέλιδο

Στην Ελλάδα η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί κατά το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα (χρεοκοπία, πόλεμος 1897, πολιτική Ανακτόρων) οδήγησε σε δυναμική ενέργεια, το κίνημα στο Γουδί (1909), με την οποία άλλαξε το πολιτικό σκηνικό. Ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος, η οργάνωση που πραγματοποίησε το κίνημα, εκφράζοντας τη λαϊκή δυσαρέσκεια, με σύνθημα την εξυγίανση της πολιτικής ζωής και την ανασυγκρότηση των ενόπλων δυνάμεων κάλεσε τον Ελευθέριο Βενιζέλο να αναλάβει τις πολιτικές τύχες της Ελλάδας. Τα δύο αυτό δεδομένα δηλαδή ο χαρακτήρας της παρέμβασης του Στρατιωτικού Συνδέσμου και η πολιτική παρουσία του Βενιζέλου, οδήγησαν σε συσπείρωση τις δυνάμεις του έθνους και σε ευέλικτη εξωτερική πολιτική.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι

Με τον όρο Βαλκανικοί Πόλεμοι εννοούμε δύο πολέμους: τον Α', που διεξήγαγαν οι σύμμαχοι Βούλγαροι, Έλληνες, Σέρβοι και Μαυροβούνιοι εναντίον των Τούρκων (1912-13), και το Β', κατά τον οποίο Έλληνες και Σέρβοι πολέμησαν εναντίον των Βουλγάρων (1913) και στον οποίο ενεπλάκησαν Ρουμάνοι και Τούρκοι.

Πώς εξηγείται η σύγκλιση και η απόκλιση;

Η στάση των βαλκανικών λαών απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε ένα κοινό υπόβαθρο· από το 19ο αιώνα οι λαοί αυτοί επιδίωκαν την ανεξαρτησία τους από τους Τούρκους και την οργάνωσή τους σε κράτη με κύριο στοιχείο το εθνικό. Όσοι λαοί είχαν αποκτήσει αυτονομία επιδίωκαν ανεξαρτησία. Όσοι είχαν δημιουργήσει ανεξάρτητο κράτος επιζητούσαν την επέκτασή του. Τελικός επομένως στόχος ήταν η δημιουργία ισχυρών ανεξάρτητων εθνικών κρατών στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Λαϊκή εικόνα της εποχής

Ιω. Μελετόπουλος, *Η Δεύτερη Μεγάλη Εξόρμησης εις την Λαϊκήν Εικονογραφίαν*, ΙΕΕΕ, Αθήνα 1973, σ. 27.

Εμπειρίες ενός Τούρκου αξιωματικού από τους Βαλκανικούς πολέμους

14 Οκτωβρίου 1912

Μέρες και νύχτες υποφέρουμε. Και τι δεν τραβήξαμε. Εβρεχε. Περπατούσαμε μέσα στην λάσπη. Όλοι οι φαντάροι είναι άρρωστοι. Αφήσαμε πίσω μας το μαγειρείο μας. Πεινάμε. Μια αθλιότητα, μια συμφορά που δεν περιγράφεται. Αρχισε να χιονίζει στα βουνά. Το κρύο είναι αβάσταχτο. Φυσάει ασταμάτητα.

Ήρθε μια διαταγή για να κινηθούμε. Προς τα πού; Κανείς δεν ξέρει. Γιατί; Κανείς δεν ξέρει. Σαν ένα τυφλό κοπάδι προχωράμε χαμένοι. Ούτε αρχηγοί υπάρχουν ούτε αρχηγείο.

Δεν υπάρχουν τα άλογα για τις μεταφορές. Τα πυρομαχικά έμειναν μέσα στα χαρακώματα. Τα έχουμε χαμένα. Η κατάσταση είναι απαράδεκτη.

Λίγο πριν πήραμε την είδηση ότι ένας λοχαγός ονόματι Σεβκέτ Εφέντη από το τριακοστό όγδοο σύνταγμα αυτοκτόνησε.

Σχεδόν όλοι θέλουν να αυτοκτονήσουν.

Από το ημερολόγιο του Ομέρ Σεϊφεττίν (1884-1920). Ο Ο. Σεϊφεττίν είναι ένας από τους πιο γνωστούς τούρκους διηγηματογράφους, ο οποίος πήρε μέρος και στους Βαλκανικούς πολέμους ως αξιωματικός. (Μετάφραση του Η. Μήλλα)

Η τάση αυτή ενισχύθηκε, όπως προαναφέρθηκε, από την πολιτική των Νεοτούρκων Για την Ελλάδα, τη Βουλγαρία και τη Σερβία οι Νεότουρκοι αποτελούσαν το μεγάλο κίνδυνο. Η κοινή αυτή απειλή έκανε προς στιγμή να υποχωρήσουν οι διαφορές μεταξύ τους και τους οδήγησε σε συνεργασία. Το συμβιβασμό ευνόησε και η αλλαγή στο διεθνές σκηνικό. Αγγλία και Γαλλία δεν ενδιαφέρονταν πλέον για την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συνεπώς οι Βαλκάνιοι δε θα είχαν εχθρικές και τις δυτικές δυνάμεις. Αλλά και η ήττα της Τουρκίας από την Ιταλία (1911-12) άφηνε πολλά περιθώρια αισιοδοξίας στους βαλκανικούς λαούς και ευνοούσε την ανάπτυξη στενότερων επαφών μεταξύ τους.

Κατά τον Α' Βαλκανικό Πόλεμο (1912-13) οι συνασπισμένοι Βούλγαροι, Έλληνες και Σέρβοι υποχρέωσαν την Τουρκία, ύστερα από αλληπάλληλες ήττες της, να υπογράψει τη Συνθήκη του Λονδίνου (Μάιος 1913). Βάσει αυτής της συνθήκης η Τουρκία έχανε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές κτήσεις της δυτικά της γραμμής Αίνου - Μηδείας (πλην της Αλβανίας). Για τη διανομή όμως αυτών των εδαφών δε συμφωνούσαν οι σύμμαχες βαλκανικές χώρες. Το σκηνικό άλλαξε γρήγορα,

Αριστερά: Ο βασιλιάς της Βουλγαρίας Φερδινάνδος φωτογραφιζόμενος στα ερείπια της Ακρόπολης της Καβάλας. Δεξιά: ο βασιλιάς της Ελλάδας Κωνσταντίνος στον ίδιο χώρο, οκτώ μήνες αργότερα.

Σπ. Β. Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Η μεγάλη εξόρμησις. "Πάπυρος", Αθήνα 1966, τ. 3, σ. 278-279

αλλά και περιπλέχτηκε. Έλληνες και Σέρβοι συνασπίστηκαν εναντίον των έως τότε συμμάχων τους, των Βουλγάρων, επειδή οι τελευταίοι πρόβαλλαν υπερβολικές εδαφικές αξιώσεις. Ζητούσαν, για παράδειγμα, να περιορίσει η Ελλάδα τις αξιώσεις μόνο στην Κρήτη και στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου και να εγκαταλείψει τη Θεσσαλονίκη. Ανάλογη στάση κράτησαν οι Βούλγαροι και απέναντι στους Σέρβους. Έχοντας μάλιστα εμπιστοσύνη στο στρατό τους, που από πολλές δεκαετίες τον οργάνωναν συστηματικά, και με τη βεβαιότητα ότι θα συνέτριβαν στο πεδίο της μάχης τους Έλληνες και τους Σέρβους, επιτέθηκαν εναντίον των θέσεών τους. Τα πράγματα όμως δεν ήρθαν όπως τα περίμεναν και ηττήθηκαν. Την ήττα της Βουλγαρίας εκμεταλλεύτηκαν οι Ρουμάνοι και οι Τούρκοι, που εισέβαλαν στα εδάφη της.

Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και άλλες διεθνείς συνθήκες (1913-14) καθόρισαν τελικά το εδαφικό καθεστώς στη Βαλκανική. Κερδισμένες βγήκαν η Ελλάδα (διπλασιάστηκε εδαφικά), το Μαυροβούνιο, η Ρουμανία και η Σερβία. Χαμένες η Βουλγαρία και η Τουρκία. Επιπλέον ένα νέο κράτος δημιουργήθηκε στη Βαλκανική, η Αλβανία.

Η αίσθηση της ήττας (Βουλγαρία, Τουρκία) αλλά και οι εκκρεμότητες σχετικά με τα σύνορα των βαλκανικών κρατών συντηρούσαν το κλίμα της καχυποψίας και της αντιπαλότητας μεταξύ των Βαλκάνιων· άλλοι από αυτούς ετοιμάζονταν να πάρουν τη ρεβάνς, άλλοι να σταθεροποιήσουν τις κτήσεις τους και άλλοι να τις επεκτείνουν. Αυτό καθόρισε και την εξωτερική πολιτική τους. Έτσι η Τουρκία και η Βουλγαρία συντάχθηκαν τελικά με τις Κεντρικές Δυνάμεις (Γερμανία, Αυστροουγγαρία), ενώ η Ελλάδα, η Ρουμανία και η Σερβία με την Αντάντ (Αγγλία Γαλλία, Ρωσία, Ιταλία). Ταυτόχρονα όμως έδιναν τη δυνατότητα σε εξωβαλκανικές χώρες να επεμβαίνουν ποικιλότροπα στις βαλκανικές υποθέσεις· τα Βαλκάνια αποτελούσαν κατάλληλο χώρο για τον

ανταγωνισμό μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι η φωτιά του Α' Παγκόσμιου Πολέμου άναψε στα Βαλκάνια.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Πώς και γιατί ο Βουλγαρικός εθνικισμός έφτασε στο σημείο να αποτελεί κίνδυνο για τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα;
2. Η Βαλκανική Χερσόνησος στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά και μετά από αυτήν εμφάνιζε ένα μωσαϊκό πολιτισμών. Ήταν μια περιοχή με έντονο, όπως θα λέγαμε σήμερα, το πολυπολιτισμικό στοιχείο. Μπορείτε να εντοπίσετε διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεία μεταξύ των πληθυσμών της περιοχής;
3. Αφού διαβάσετε προσεκτικά την υποενότητα με τον τίτλο “Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι”, σε ποιες σκέψεις καταλήγετε σχετικά με τη σύμπληξη ή τη διάλυση συμμαχιών, την ένταξη ή την αποχώρηση από αυτές;
4. Στη σ. 89 του βιβλίου σας παρουσιάζονται δύο φωτογραφίες: στον ίδιο χώρο φωτογραφίζονται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές ο βασιλιάς της Βουλγαρίας και ο βασιλιάς της Ελλάδας.
  - α) Αν σας ζητούσε κάποιος να εντάξετε τις φωτογραφίες στο ιστορικό τους πλαίσιο, να τις εξηγήσετε ιστορικά, τι θα του λέγατε;
  - β) Ποια λεζάντα θα βάζατε σε καθεμιά από αυτές;

Β'. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1914-1918)

Για πρώτη φορά στην ιστορία το επίθετο παγκόσμιος αναγνωρίζεται ως προσδιοριστικό ενός πολέμου και καθιερώνεται. Με τα μέτρα βέβαια του παρελθόντος, οι πόλεμοι στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου, της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, του Ναπολέοντα Βοναπάρτη ήταν και αυτοί παγκόσμιοι. Περιοριζόνταν ωστόσο στα όρια του τότε γνωστού κόσμου ή άφηναν έξω εντελώς κάποια ήπειρο. Τώρα όμως όλος ο πλανήτης ή παίρνει μέρος στον πόλεμο ή υφίσταται τις συνέπειές του· ευρωπαϊκά πλοία δίνουν ναυμαχίες στον Ατλαντικό, ενώ Αυστραλοί, Αμερικανοί και Ασιάτες πολεμούν στην Ευρώπη. Οι πολεμικοί ανταποκριτές σκορπίζονται σε όλο τον κόσμο: η δημοσιογραφική πένα των πολεμικών ανταποκριτών φέρνει στα σπίτια των ανθρώπων ποικίλες πληροφορίες για τον πλανήτη μας. Ο πόλεμος «μικρύνει» τον κόσμο.

Τα αίτια του πολέμου. Τα μέτωπα

Γιατί η ανθρωπότητα μπήκε στην πρωτοφανή σύγκρουση του Α' Παγκόσμιου Πολέμου;

Αν αντίκριζε κάποιος την Ευρώπη από μια άλλη ήπειρο, θα σχημάτιζε την εντύπωση ότι αποτελούσε ένα συμπαγές σύνολο. Η ευρωπαϊκότητα κυριαρχούσε παγκόσμια σε όλους τους τομείς: στην παραγωγή, τη διοίκηση, τον πολιτισμό. Αν την έβλεπε όμως “από μέσα”, θα διαπίστωνε τις τεράστιες διαφορές. Αυτές τροφοδοτούσαν τον ανταγωνισμό· ανταγωνισμό για την κατάκτηση των αγορών, την εξεύρεση πρώτων υλών, την ανάπτυξη της βιομηχανίας, την ίδρυση επιχειρήσεων, την ανάπτυξη της τεχνολογίας· ανταγωνισμό για τον έλεγχο των αποικιών, των χερσαίων και θαλάσσιων δρόμων, για τη στρατιωτική ισχύ και τους εξοπλισμούς. Αν στα παραπάνω προσθέσουμε και την κυρίαρχη για την εποχή ιδέα ότι ο πόλεμος λύνει προβλήματα, θα έχουμε μια γενική εικόνα για τους λόγους που προκάλεσαν τη φοβερή αυτή σύγκρουση. Η Ευρώπη ήταν έτοιμη να πολεμήσει. Αρκούσε μόνο μια αφορμή.

Η δολοφονία του διαδόχου της Αυστροουγγαρίας στο Σαράγεβο (28 Ιουνίου 1914) έδωσε την αφορμή στη χώρα αυτή να κηρύξει τον πόλεμο κατά της Σερβίας. Σε λίγο τα “ναι” στην είσοδο χωρών στον πόλεμο πληθύνθηκαν. Οι αντίπαλοι στεγάστηκαν κάτω από δύο ομπρέλες - στρατόπεδα: τις Κεντρικές Δυνάμεις και την Αντάντ (=Συνεννόηση). Ο υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας, καθώς έβλεπε το φωτισμένο Λονδίνο έτοιμο να σβήσει τα φώτα του από την επερχόμενη

Εφημ. “Αστραπή”, 6-8-1914

Οι Βασιλείς της Εύρωπης πατοΰσιν επί πτωμάτων.

Η γη σκάζει μπροστά μας. Βρέχει καυτό σίδερο. Νιώθω ένα δυνατό σκούνημα. Ένα θραύσμα κουρέλιασε το μανίκι μου. Σφίγγω τη γροθιά μου. Κανένας πόνος. Δεν ησυχάζω όμως. Οι πληγές μόνον αργότερα πονούν. Ψηλαφίζω το μπράτσο μου. Είναι μούδιασμένο μα γερό. Τώρα ένα κρακ στο κεφάλι μου. Αρχίζω να χάνω την αίσθηση του γύρω κόσμου. Σαν αστραπή, μια σκέψη φωτίζει το μυαλό μου: Μη λιποθυμήσεις, βούλιαξε στο μαύρο βούρκο, μα έβγα πάλι αμέσως στην επιφάνεια. Ένα θραύσμα κουδουνίζει στο κράνος μου, μα ευτυχώς είχε έρθει από πολύ μακριά και δε μπόρεσε να το τρυπήσει. Σκουπίζω τη λάσπη από τα μάτια μου. Ένας λάκκος χάσκει μπροστά μου. Σπάνια δυο οβίδες πέφτουν στο ίδιο σημείο. Θα μπω σ' αυτόν το λάκκο. Μ' ένα σάλτο βρίσκουμαι στο βυθό κι απομένω ασάλευτος σαν ψόφιο ψάρι. Τα σφυρίγματα ξαναρχίζουν. Γρήγορα - γρήγορα κουλουριάζουμαι, ψάχνω να βρώ κάπου να προφυλαχτώ, αγγίζω κάτι στ' αριστερά. Σέρνουμαι κοντά του μα μου ξεφεύγει. Μουγκρίζω, η γη σειέται, ένας κεραυνός βροντάει στ' αυτιά μου. Γλιστράω κάτω απ' αυτό που μου ξεφεύγει, τα τραβάω απάνω μου. Είναι ξύλο και ύφασμα, προκάλυμμα τυποτένιο, ενάντια στα βλήματα που βοδίζουν σαν πελώρια έντομα. Ανοίγω τα μάτια μου -τα δάχτυλά μου αδράχνουν ένα μανίκι, ένα μπράτσο. Ένας πληγωμένος, ίσως. Του φωνάζω -καμμία απάντηση- ένας νεκρός ασφαλώς. Το χέρι μου ψάχνει πιο κει: σκληθρες από σανίδια -θυμήθηκα πως βρισκόμαστε σε νεκροταφείο. Ο βομβαρδισμός όμως είναι δυνατότερος από καθετί άλλο. Σαρώνει τις ευαισθησίες. Χώνουμαι μόνο ακόμα πιο βαθιά στο φέρετρό του νεκρού. Θα προστάτενε και μάλιστα καλύτερα αφού και ο ίδιος ο θάνατος κείται μέσα σ' αυτά.

Εριχ Μάρια Ρεμάρκ, “Ουδέν νεώτερον από το δυτικό μέτωπο”, μτφρ. Στέλλα Βουρδουμπά, “Δωρικός”, Αθήνα, σ. 54-55

Πίσω από τους αμμόσακους.
The Modern World GGCE History. Tony Lancaster and Derec People. CPL, 1η έκδοση 1996, σ.11

Βαλκανικό μέτωπο : από την Κίνα στη Μακεδονία

“Ξαφνικά ο Κινέζος έβγαλε από τον κόρφο του ένα πορτοφόλι και μες από το πορτοφόλι μια φωτογραφία. Ήταν εκεί πάνω σε χαμηλά σκαμνάκια, μια Κινέζα και δυό Κινεζάκια σαν κι αυτά πούναι πα στα φλιτζάνια. Μοιάζανε με το στρατιώτη αυτόν όπως μοιάζουν όλοι οι Κινέζοι συναντασμένοι. Ήταν η γυναίκα του και τα παιδιά του. Για να μου το ξηγήσει αυτό, αναγκάστηκε να υποδηλώσει με χειρονομία τη φυλετική πράξη που τους ένωνε. Αλλιώς βλέπεις ήταν αδύνατο. Ήτανε κι αυτός μια φτωχή ανθρώπινη καρδιά που την άρπαζε ανερώτητα ο πόλεμος από την Ινδοκίνα και την τίναξε ως εδώ, μέσα στη βουερή τούτη λαγκαδιά της Μακεδονίας.”

Στρ. Μυριβήλης, *Η Ζωή εν τάφω. Το βιβλίο του πολέμου*. “Εστία”, 12η έκδοση, Αθήνα, σ. 200

συσκότιση λόγω του πολέμου, αναρωτιόταν: “Θα ξαναδούμε τα φώτα αναμμένα;” Η Ευρώπη και μαζί της ο κόσμος όλος έπεφταν σε βαθύ σκοτάδι.

Τρία ήταν τα μέτωπα του πολέμου που καθόρισαν και την τελική του έκβαση.

Το Δυτικό ξεκινούσε από τη Μάγχη κι έφτανε έως την Ελβετία. Γάλλοι κρατούσαν τη μια γραμμή με τα ατέλειωτα χαρακώματα και οχυρά· την άλλη κρατούσαν οι Γερμανοί με τα ίδια χαρακτηριστικά. Εδώ ο πόλεμος έγινε τρόπος ζωής αλλά και τοπίο θανάτου για τους στρατιώτες. Σάκοι άμμου, συρματοπλέγματα, όπλα και πυρομαχικά, τρόφιμα και ποντίκια, ψείρες και ρουχισμός, πολεμιστές και πτώματα νεκρών του πολέμου, σιωπή και φωνές πόνου, γράμμα της μάνας και κροτάλισμα πολυβόλων, απόγνωση και θάρρος συνέθεταν το σκηνικό του πολέμου στο φονικό Δυτικό Μέτωπο.

Στο Ανατολικό Μέτωπο η τσαρική Ρωσία όχι μόνο δεν κατόρθωσε να εισβάλει δυτικά, αλλά απεγνωσμένα προσπαθούσε να ανακόψει τη γερμανική προέλαση προς τα ανατολικά. Η ολοκληρωτική νίκη των Γερμανών δεν έβγαλε τη Ρωσία από τον πόλεμο μόνο· επέφερε και την αλλαγή του πολιτικού καθεστώτος της (1917-18).

Στο Βαλκανικό Μέτωπο οι συγκρούσεις υπήρξαν επίσης σφοδρές. Οι δύο συνασπισμοί προσπαθούσαν να προσεταρυστούν τα κράτη της βαλκανικής, τα οποία ξαναμπήκαν στο χορό του πολέμου. Η Ελλάδα τάχθηκε στο πλευρό της Αντάντ, καθοδηγούμενη από τον Ελ. Βενιζέλο, πλήρωσε όμως βαρύ εσωτερικό τίμημα, τον εθνικό διχασμό.

Εθνικός διχασμός στην Ελλάδα

Υπόμνημα του Ελ. Βενιζέλου προς τον βασιλιά Κωνσταντίνο (17 Φεβρουαρίου 1915)

“Τα συμφέροντα (της Αγγλίας) άριστα δύνανται να εναρμονισθώσι προς τα ημέτερα εν τη ανατολική λεκάνη της Μεσογείου και [...] θα ήτο υπέρ πάσαν άλλην δύναμιν εις θέσιν να προαγάγη την πραγματοποίησιν των εθνικών ημών βλέψεων [...]. Η Αγγλία και μόνη μένουσα θα δυνηθή να επιβάλη και τελεωτικώς τους όρους της ειρήνης”.

Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Η μεγάλη εξόρμησις*. “Πάπυρος”, Αθήνα 1966, τ. 3, σ. 376-378

Έναυσμα του εθνικού διχασμού ήταν η διαφορά εκτιμήσεων μεταξύ του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου σχετικά με τη στάση της Ελλάδας στον πόλεμο. Ο Κωνσταντίνος υποστήριζε την ουδετερότητα, που όμως ευνοούσε τις Κεντρικές Δυνάμεις, ο Βενιζέλος την είσοδο στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ. Κύρια επιχειρήματα του πρωθυπουργού ήταν τα εξής: την Ελλάδα δεν τη συνέφερε η ήττα της Σερβίας, που είχε ταχθεί στο πλευρό της δυτικής συμμαχίας. Ύστερα η προστασία των διωκόμενων Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι ελληνικές διεκδικήσεις σ’ αυτήν μπορούσαν να ικανοποιηθούν, μόνο αν η Ελλάδα συμμαχούσε με τους Δυτικούς. Θετικότατα εκτιμούσε ο Βενιζέλος το γεγονός ότι τα αγγλικά συμφέροντα συνέπιπταν τότε με τα ελληνικά. Σε κάθε περίπτωση πάντως έβλεπε νίκη των δυνάμεων της Αντάντ, κυρίως επειδή πλεονεκτούσαν στη θάλασσα. Και ο βασιλιάς ήθελε να βρεθεί η Ελλάδα κατά το τέλος του πολέμου με τους νικητές. Μόνο που θεωρούσε εξίσου πιθανή, αν όχι πιθανότερη, τη νίκη των Κεντρικών Δυνάμεων. Δεν

«Πλήθος λαού περιεργάζεται γερμανικό αεροπλάνο που ήρθε να βομβαρδίσει τη Θεσσαλονίκη αλλά κατέληξε αιχμάλωτο των Γάλλων». Από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης μετακινήθηκαν στρατός και πολεμικό υλικό σε τεράστια μεγέθη κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. National Geographic, τ. 3. αρ. 4, Οκτώβριος 1999.

μπορούσε όμως να ζητήσει ανοιχτά να συμπολεμήσει η Ελλάδα με αυτούς, επειδή φοβόταν την αντίδραση της Αγγλίας. Έτσι τάχτηκε υπέρ της ουδετερότητας.

Η αδυναμία γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ των δύο ανδρών οδήγησε στη μεταξύ τους σύγκρουση και σε πολιτική αστάθεια. Ο Βενιζέλος παραιτήθηκε από την πρωθυπουργία, αλλά κέρδισε τις νέες εκλογές και ξανασχημάτισε κυβέρνηση. Όταν η Βουλγαρία επιτέθηκε εναντίον της Σερβίας, ο Βενιζέλος επανήλθε στο αίτημά του να μην παραμείνει ουδέτερη η Ελλάδα και να υπερασπιστεί τη Σερβία, αλλά εξαναγκάστηκε από το βασιλιά σε νέα παραίτηση. Τα πράγματα όμως δεν επρόκειτο να μείνουν εδώ. Οι γερμανοβουλγαρικές δυνάμεις εισέβαλαν στη Μακεδονία και ο βουλγαρικός στρατός κατέλαβε το μεγαλύτερο μέρος της (1916) χωρίς ελληνική αντίσταση. Ο Βενιζέλος τέθηκε επικεφαλής του κινήματος βενιζελικών αξιωματικών στη Θεσσαλονίκη, όπου και σχημάτισε κυβέρνηση. Έτσι η Ελλάδα είχε

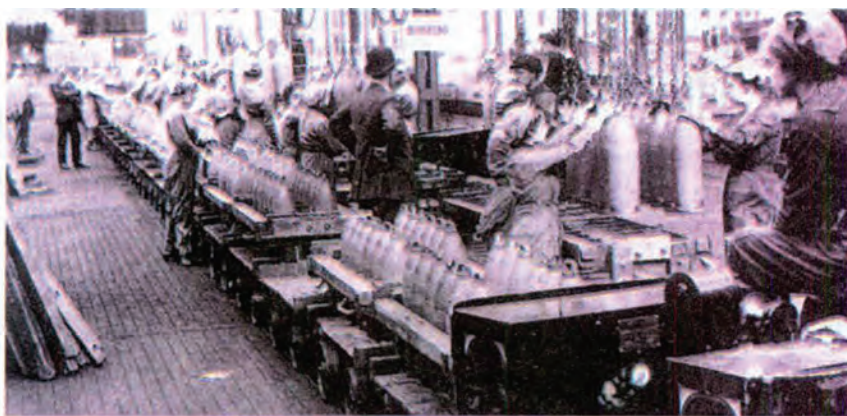
Βλέποντας πράγματα από διαφορετική σκοπιά. Αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.

δύο κυβερνήσεις, μία της Αθήνας και μία της Θεσσαλονίκης· η διαιρέση είχε ολοκληρωθεί. Τερματίστηκε, όταν η Αντάντ εξανάγκασε το βασιλιά Κωνσταντίνο να φύγει από την Ελλάδα. Από το 1917 έως το τέλος περίπου του 1920 τις τύχες της Ελλάδας θα κατευθύνει ο Βενιζέλος. Η Ελλάδα παίζει ρόλο πλέον στις εξελίξεις του πολέμου με την επίσημη είσοδό της σ' αυτόν.

Προς το τέλος

Η αβεβαιότητα ως προς την έκβαση του πολέμου οδήγησε τους αντιπάλους στη χρήση της τεχνολογίας. Η χημεία τέθηκε στην υπηρεσία του πολέμου με τα δηλητηριώδη αέρια· η αεροναυπηγική με τη χρήση πολεμικών αεροσκαφών· η ναυπηγική με την εκτεταμένη χρήση υποβρυχίων· η βιομηχανία οχημάτων με τα άρματα μάχης· η ηλεκτρονική με τα ραντάρ.

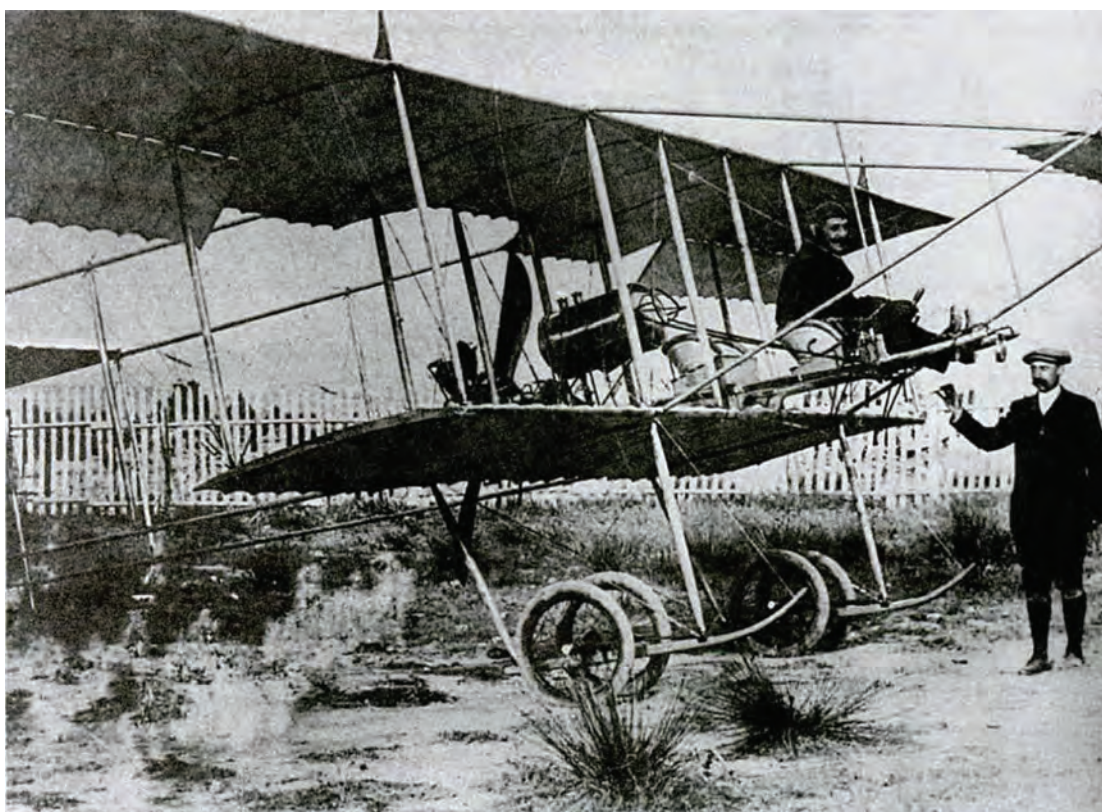

*Γυναίκες στην υπηρεσία του πολέμου.
Ιστορικός Ατлас. 20ός αιώνας.
Υπεύθυνος Richard Overly,
έκδ. "Η Καθημερινή",
Αθήνα 1999, σ. 37*

Αλλά ο νικητής δεν ήταν και πάλι ορατός. Ορατός έγινε από τη στιγμή που οι Η.Π.Α., η πιο ανεπτυγμένη οικονομικά χώρα του κόσμου, έθεσαν τις ανεξάντλητες δυνάμεις τους προς ενίσχυση της Αντάντ. Η είσοδος των Η.Π.Α. στον πόλεμο τερμάτιζε την επί έναν περίπου αιώνα απομόνωσή τους από τα ευρωπαϊκά ζητήματα. Τώρα όμως, αφού είχαν επιβάλει την κυριαρχία τους στην αμερικανική ήπειρο, έθεταν τις βάσεις για την παγκόσμια επικράτησή τους με τη διακήρυξη αρχών φιλελεύθερων και πανανθρώπινων.

*Τύποι αεροπλάνων που χρησιμοποιήθηκαν στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο
Σπ. Β. Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία της
Νεωτέρας Ελλάδος. Η Νέα Εποχή 1923-1964
"Πάπυρος", Αθήνα 1968, τ. 4, σ. 60-61*

Ελληνική αεροπορία

Το αεροσκάφος (Farman, 50 ίππων) που εκτέλεσε την πρώτη αεροπορική αποστολή (1912).

Πιλότος ο υπολοχαγός Δημ. Καμπέρος.

Έκθεσις της Πολεμικής Ιστορίας των Ελλήνων, τ. Β' Αθήνα 1968, σ. 428-429

Ο γερμανός στρατιώτης πάνω από τον νεκρό γάλλο στρατιώτη

Σύντροφε, του λέω, δεν ήθελα να σε σκοτώσω. Αν ξαναπηδούσες άλλη μια φορά σε τούτο το λάκκο δε θα το ξανάκανα, αρκεί, φυσικά, να ήσουν κι εσύ λογικός. Στην αρχή, όμως, δεν ήσουν για μένα παρά μια ιδέα. Ένας συνδυασμός γεννημένος στο μυαλό μου, που κατέληξε σε μια απόφαση: αυτό το συνδυασμό χτύπησα με το μαχαίρι μου. Τώρα, για πρώτη φορά βλέπω πως είσαι άνθρωπος, όπως εγώ. Σκέφτηκα τις χειροβομβίδες σου, την ξιφολόγη σου και τα όπλα σου. Τώρα, βλέπω τη γυναίκα σου, καθώς και το πρόσωπό σου και όσα άλλα κοινά έχουμε οι δυό μας. Συχώρεσέ με, σύντροφε. Πάντα την αλήθεια τη βλέπουμε πολύ αργά. Γιατί δε μας λένε πάντα πως είσαστε κι εσείς κακόμοιρα σκυλιά σαν εμάς, πως οι μητέρες σας βασανίζονται όσο και οι δικές μας, πως όλοι νιώθουμε τον ίδιο φόβο για το θάνατο, πως πεθαίνουμε με τον ίδιο τρόπο και με τους ίδιους πόνους; Συχώρεσέ με, σύντροφε: πώς ήταν δυνατόν να είσαι εχθρός μου; Αν πετούσαμε τούτα τα όπλα και τούτη τη στολή, θα μπορούσες να είσαι αδερφός μου όπως ο Κατ και ο Άλμπερτ. Πάρε είκοσι χρόνια από τη ζωή μου, σύντροφε, και σήκω... Πάρε ακόμα πιο πολλά, γιατί δεν ξέρω πια τι να κάνω...

Έριχ Μάρια Ρεμάρκ, "Ουδέν νεώτερον από το δυτικό μέτωπο", μτφρ. Στέλλα Βουρδουμπιά, "Δωρικός", Αθήνα, σ. 165-166

Την επομένη του πολέμου το παγκόσμιο σκηνικό άλλαξε. Δεν ήταν μόνο τα εκατομμύρια των νεκρών και των σακατεμένων, η ψυχική και ηθική φθορά των ανθρώπων. Ήταν και ο κλονισμός της εμπιστοσύνης στο ευρωπαϊκό θαύμα και στην ευρωπαϊκή υπεροχή. Το κέντρο βάρους του κόσμου μετακινήθηκε σε άλλα μέρη του πλανήτη. Οι νικητές χρεοκόπησαν και εξαντλήθηκαν. Σε κάποιες από τις ηττημένες χώρες ήρθε η επανάσταση. Ο χάρτης της Ευρώπης ξανασχεδιάστηκε. Κράτη παραιτήθηκαν από μεγαλειώδη σχέδια επικράτησης στον κόσμο ή από εδαφικές διεκδικήσεις. Αυτοκρατορίες διαλύθηκαν. Η αποφυγή ενός νέου πολέμου ήταν στις προθέσεις όχι μόνο των λαών αλλά και των νικητριών χωρών. Αυτό όμως έκλεινε μέσα του και το σπέρμα ενός νέου πολέμου. Ηττημένοι που τους επιβλήθηκαν όροι εξοντωτικοί και αποκλείονταν από τα νέα δεδομένα τα οποία πλέον διαμορφώνονταν, πριόνιζαν σιγά-σιγά το νέο κορμό του δέντρου της ειρήνης.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Πώς θα εξηγούσατε το επίθετο “παγκόσμιος” ως προσδιοριστικό του πολέμου 1914-1918;
2. Πώς ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος συνδέεται με τις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις στην Ελλάδα;
3. Προσπαθήστε να κρίνετε τη στάση του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Ελ. Βενιζέλου σχετικά με την είσοδο ή μη της Ελλάδας στον πόλεμο.
4. Ένας πολίτης ο οποίος στρατεύτηκε το 1914 και αποστρατεύτηκε με το τέλος του πολέμου (1918) είδε να πραγματοποιούνται διάφορες αλλαγές σε όλους τους τομείς της τεχνολογίας του πολέμου. Μπορείτε να αναφέρετε μερικές από αυτές;

Γ'. Η ΟΚΤΩΒΡΙΑΝΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ Η ΡΩΣΙΑ

Όταν ξέσπασε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος (1914), οι λαοί της Ευρώπης είχαν την προσδοκία μιας αλλαγής που θα ερχόταν με το τέλος του. Πολλοί οραματίζονταν έναν άλλο κόσμο, γι' αυτό και είδαν στον πόλεμο το στάδιο μετάβασης σ' αυτόν. Στο χώρο της πολιτικής την αντίληψη αυτή εξέφραζαν τα διάφορα σοσιαλιστικά κόμματα ή κινήματα. Πολιτικός στόχος τους ήταν η δημιουργία μιας κοινωνίας όπου δε θα είχε θέση η εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο.

Την αρχή για μια σειρά από επαναστάσεις που συγκλόνισαν τον κόσμο κατά τον 20ό αιώνα έκανε η Οκτωβριανή επανάσταση των Μπολσεβίκων στη Ρωσία (1917). Ο τρόπος που οργανώθηκε και το καθεστώς που επέβαλε (κομμουνιστικό) αποτέλεσαν αργότερα το πρότυπο για το ένα τρίτο, περίπου, του πλανήτη.

Επικράτηση και απήχηση της επανάστασης

Η Οκτωβριανή Επανάσταση εκδηλώθηκε όταν η Ρωσία είχε ουσιαστικά συντριβεί από τη Γερμανία. Η τσαρική Ρωσία δεν είχε παρακολουθήσει τις μεγάλες μεταβολές που είχε φέρει στην υπόλοιπη Ευρώπη η βιομηχανική επανάσταση. Φτώχεια, αμάθεια, διεφθαρμένη διοίκηση, εκμετάλλευση επικρατούσαν στη χώρα. Ακόμη και υπολείμματα δουλοπαροικίας εξακολουθούσαν να υπάρχουν. Τις αναρίθμητες σκόρπιες φωνές διαμαρτυρίας, που κατέληγαν στο αίτημα "ψωμί, καλύτερες συνθήκες εργασίας, γη για καλλιέργεια", τις ένωσαν οι μπολσεβίκοι, με ηγέτη το Λένιν, και τις μετέτρεψαν σε εξουσία.

Ο Λένιν "ξεβρωμίζει" τον κόσμο
από βασιλιάδες και καπιταλιστές
Ρωσική γελοιογραφία 1920

Το όραμα των σοσιαλιστών

Σκίτσο της βελγικής εφημερίδας "La Presse Socialiste". Στη βάση της πυραμίδας ο λαός (=εργάζομαι για σας). Στους ώμους καθισμένοι οι κεφαλαιοκράτες (= τρώω για σας). Πάνω από τα κεφάλια των τελευταίων οι στρατιωτικοί (=μάχομαι για σας). Στους ώμους τους ο κλήρος (=προσεύχομαι για σας). Στην κορυφή της πυραμίδας ο βασιλιάς (=βασιλεύω για σας). Τίτλος στο σκίτσο: Η πυραμίδα να αναστραφεί.

Σπ. Β. Μαρκεζίνης, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. Η Νέα Εποχή 1923-1964. "Πάπυρος", Αθήνα 1968, τ. 4, σ. 201

Η άμεση απήχηση της ρωσικής επανάστασης ήταν συγκλονιστική. Από την Καραϊβική έως την Απω Ανατολή έβαλε τη σφραγίδα της σε οργανώσεις, κινήματα, κόμματα. Άνθρωποι χωρίς πολιτική παιδεία, χειρώνακτες με στενότερο ορίζοντα δράσης οραματίζονταν ότι μετατρέπονται σε δημιουργούς της ιστορίας. Ο κόσμος τους μεγάλωνε εκπληκτικά. Ο στόχος των μπολσεβίκων, να γίνει η επανάστασή τους η αρχή μιας παγκόσμιας ανατροπής που θα έφερνε στην εξουσία τους προλετάρους, φαινόταν να πραγματώνεται. Όμως αυτό δε συνέβη. Έως το 1945 το ρωσικό καθεστώς παρέμεινε μοναδικό στον κόσμο· για τρεις δεκαετίες η παγκόσμια επανάσταση δεν ερχόταν. Η Σοβιετική Ένωση απομονώθηκε από τον υπόλοιπο κόσμο. Στόχος των καπιταλιστικών

χωρών ήταν να υπονομεύσουν το νέο καθεστώς στη Ρωσία και στη συνέχεια να το ανατρέψουν. Από την άλλη μεριά, η Σοβιετική Ένωση αξίωνε να κατευθύνει τα επαναστατικά κινήματα, αποκλείοντας τους διαφωνούντες. Έτσι διασπάστηκε το διεθνές επαναστατικό κίνημα.

Κύρια γνωρίσματα του σοβιετικού καθεστώτος

Κύριος στόχος των μπολσεβίκων ήταν να οδηγήσουν τη Ρωσία από την καθυστέρηση στην πρόοδο. Προτεραιότητα είχε η εξασφάλιση των στοιχειωδέστερων όρων διαβίωσης.

Η οικονομική ανάπτυξη της Σοβιετικής Ρωσίας υπήρξε αυτοδύναμη και ανεξάρτητη από την παγκόσμια οικονομία. Το κράτος σχεδίαζε, κατηύθυνε και έλεγχε την οικονομία με συγκεντρωτικό τρόπο. Η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής καταργήθηκε· οι επιχειρήσεις έγιναν κρατικές και διευθύνονταν από κρατικούς υπαλλήλους. Η αγροτική πολιτική βασίστηκε στην υποχρεωτική “κολεκτιβοποίηση”. Το βάρος της ανάπτυξης ρίχτηκε στην εκβιομηχάνιση και μάλιστα στη βαριά βιομηχανία. Η παραγωγή και η διακίνηση καταναλωτικών αγαθών περιορίστηκαν στο ελάχιστο. Η εξασφάλιση εργασίας, τροφής, στέγας, παιδείας, ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης αποτέλεσε βασικό άξονα της πολιτικής στη χώρα.

Όπως η οικονομία, έτσι και η πολιτική ελεγχόταν πλήρως από το κράτος. Η περιορισμένη οργάνωση των μπολσεβίκων μεταβλήθηκε σταδιακά (μετά το 1917) σε έναν τεράστιο κομματικό μηχανισμό, με εκατομμύρια επαγγελματικά στελέχη. Το ένα και μοναδικό κόμμα ταυτίστηκε με το κράτος. Λαός, κράτος, κόμμα θεωρούνταν ένα και το αυτό. Έτσι ήταν αδιανόητο να αμφιβάλλουν για την ορθότητα των αποφάσεων του κόμματος, όπως αδιανόητη ήταν και η απεργία. Αυτά λογίζονταν ως προδοσία της επανάστασης. Με την πάροδο του χρόνου

Το πρότοπο του εργάτη στη Σοβιετική Ένωση

Ιστορικός Άτλας. 20ός αιώνας.

“Καθημερινή”, Αθήνα 1999, σ. 60

Ρωσική αφίσα που προπαγανδίζει την κολεκτιβοποίηση The Modern World, GGCE. History. Tony Lancaster and Derek Peaple, CPL, 1η έκδοση 1996, σ. 123

Κολεκτιβοποίηση ήταν η πολιτική που εφαρμόστηκε στη Σοβιετική Ένωση κυρίως μετά το 1930. Κύριο γνώρισμά της ήταν το ότι οι αγρότες έπαψαν να έχουν το δικό τους νοικοκυριό και έγιναν μέλη μεγάλων συλλογικών νοικοκυριών, των Κολχόζ. Το Κολχόζ κατέληξε να γίνει κρατική επιχείρηση. Έτσι το κράτος έλεγχε και τη γη.

επικράτησε ο σταλινισμός· οι αποφάσεις που λαμβάνονταν σε ανώτατο επίπεδο ήταν θέσφατα. Κάθε διαφορετική άποψη εκμηδενίστηκε, κάθε αντίπαλη φωνή σίγησε.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Στις αρχές του 20ού αιώνα το όραμα μιας κοινωνίας όπου δε θα υπήρχε εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο θέρμανε τις καρδιές πολλών ανθρώπων σε διάφορες χώρες της Ευρώπης. Πήρε όμως τη μορφή επανάστασης μόνο στη Ρωσία (1917).
  - α) Για ποιους λόγους εκδηλώθηκε στη χώρα αυτή;
  - β) Πώς εκφράστηκε στο πεδίο της οικονομίας η αλλαγή;
2. Ο Ρώσος σκηνοθέτης Σεργκέι Αϊζενστάιν θεωρείται ότι με τις ταινίες του αποδίδει καλύτερα τόσο το επαναστατικό κλίμα που οδήγησε στην ανατροπή του τσαρικού καθεστώτος στη Ρωσία (1917), όσο και το πνεύμα που επικράτησε μετά την επανάσταση. Μπορείτε να αναφέρετε σχετικές ταινίες του;

Δ΄. Ο ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ (1918-1923)

Ο Μικρασιατικός Πόλεμος είναι μια προέκταση, η «ουρά» θα λέγαμε, του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Η οριστική συνθήκη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία υπογράφηκε το 1923. Όσα λοιπόν διαδραματίστηκαν στην προσπάθεια των δυνάμεων της Αντάντ να επιβάλουν τη θέλησή τους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και στην αντίδραση της τελευταίας οριοθετούν το Μικρασιατικό Πόλεμο (1918-1923). Ο στενότερος κύκλος αυτού του πολέμου είναι η ελληνοτουρκική σύγκρουση, που άρχισε το 1919 και τελείωσε το 1922. Για τον ελληνικό στρατό η επιχείρηση στη Μικρά Ασία εξελίχτηκε σε εποποιία, που όχι μόνο δε στέφθηκε από επιτυχία, αλλά μεταβλήθηκε σε ελάχιστο χρόνο σε καταστροφή. Για τους Τούρκους η σύγκρουση έληξε με νίκη. Οι δύο αντίπαλοι κράτησαν όλο σχεδόν το βάρος του πολέμου. Ουσιαστικά ο Μικρασιατικός Πόλεμος ήταν ελληνοτουρκική σύγκρουση, που έκλεισε με την αμοιβαία αναγνώριση μιας νέας κατάστασης στις σχέσεις των δύο χωρών. Το πολιτικό μέρος ρυθμίστηκε με τη Συνθήκη της Λωζάννης (1923) και οριστικοποιήθηκε με τις ελληνοτουρκικές συμφωνίες του 1930.

Πρώτη φάση: η πορεία προς το διπλωματικό θρίαμβο (1919-1920)

Το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου (1918) βρήκε την Ελλάδα “εταίρο” στα σχέδια της Αντάντ για διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο Ελ. Βενιζέλος υπέβαλε υπόμνημα με τις ελληνικές διεκδικήσεις στο συμβούλιο των νικητών, το οποίο επρόκειτο να καθορίσει το νέο χάρτη στα Βαλκάνια και την Εγγύς Ανατολή. Αυτό

*Το εσωτερικό του “Θεάτρου Σμόρνης”, ενός από τα μεγαλύτερα και πιο καλαίσθητα θέατρα των Βαλκανίων και της Ανατολής
(φωτ. Αρχείο Ενώσεως Σμυρναίων)*

Ο "Γυμναστικός Σύλλογος Απόλλων" (1891) και ο "Πανιώνιος Γ.Σ." (1898) ήταν κύριοι εκφραστές της οργανωμένης αθλητικής κίνησης στη Σμύρνη, η οποία ξεκίνησε από τους μουσικούς συλλόγους και τις λέσχες (φωτ. Αρχείο Ενώσεως Σμυρναίων)

έδωσε εντολή στην ελληνική κυβέρνηση να επιβάλει κατοχή στην περιοχή της Σμύρνης, με στόχο την επιβολή της τάξης σ' αυτή. Σε εκτέλεση αυτής της εντολής ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη (Μάιος 1919).

Η παρουσία του ελληνικού στρατού στην Ιωνία προκάλεσε ενθουσιασμό στους ελληνικούς πληθυσμούς της Μικράς Ασίας. Ταυτόχρονα όμως κινητοποίησε τους Τούρκους εναντίον των Ελλήνων. Από την άλλη μεριά, η κυβέρνηση του σουλτάνου, που αποδέχτηκε την ανακωχή του Μούδρου (Οκτώβριος 1918), έχανε σε εκτίμηση ανάμεσα στους Τούρκους. Αυτή την απώλεια κύρους κέρδιζαν αντίθετα τα εθνικιστικά

Σαμαράς στη Σμύρνη. Μικρασιατικά παράλια. Από τον πόντο στη Μεσόγειο. Επιστολικά δελτάρια 1880-1920. Συλλογή - Κείμενα: Αντώνης Σ. Μαΐλης. Εισαγωγή: Φωτεινή Ν. Κωνσταντοπούλου.

κινήματα. Ηγετική μορφή τους αναδείχτηκε ο Μουσταφά πασά Κεμάλ (κεμαλικό κίνημα), ο οποίος άρχισε πόλεμο φθοράς εναντίον των Ελλήνων. Ο ελληνικός στρατός μετέφερε ολοένα και μακρότερα από τη Σμύρνη τη γραμμή του μετώπου, για να ασφαλίσει τη ζώνη κατοχής. Έτσι όμως εμπλεκόταν ουσιαστικά σε έναν πόλεμο με μέτωπο τεράστιας έκτασης. Οι Ιταλοί, παρ' ότι εταίροι των Ελλήνων στην Αντάντ, προσέφεραν σχεδόν φανερή υποστήριξη στους κεμαλικούς. Ο ελληνικός στρατός προχωρούσε ωστόσο νικηφόρα. Την πρώτη φάση, που συμπίπτει με την πρωθυπουργία του Ελ. Βενιζέλου, κλείνει η Συνθήκη των Σεβρών (Αύγουστος 1920). Σ' αυτό το προάστιο του Παρισιού υπογράφηκε η ενδοξότερη, θεωρητικά, συνθήκη για την Ελλάδα· δημιουργούσε την Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών.

Η διπλωματική προσπάθεια του Βενιζέλου είχε σημειώσει κυριολεκτικά θρίαμβο. Θρίαμβο όμως χωρίς αντίκρισμα. Σύμμαχοι των Ελλήνων, κυρίως Ιταλοί και Γάλλοι, την επομένη της υπογραφής της συνθήκης σκέπτονταν πώς θα την ανατρέψουν. Το κίνημα του Κεμάλ άρχισε να ενισχύεται ακόμη και από εκείνους οι οποίοι αρχικά το εχθρεύονταν. Ο Ελ. Βενιζέλος έχασε τις εκλογές λίγο μετά την υπογραφή της συνθήκης (Νοέμβριος 1920) και η συνέχεια στους διπλωματικούς χειρισμούς έλειψε.

Δεύτερη φάση: από τη διεύρυνση στη συρρίκνωση (1921-1922)

Το εκλογικό αποτέλεσμα στην Ελλάδα καθόρισε αποφασιστικά την εξέλιξη και την κατάληξη του πολέμου.

Η νέα κυβέρνηση αγνόησε την προειδοποίηση - απειλή των συμμάχων της Ελλάδας να μην επιστρέψει στο θρόνο ο εξόριστος βασιλιάς Κωνσταντίνος. Ο Κωνσταντίνος επανήλθε με δημοψήφισμα “θριαμβευτικά”. Το μικρασιατικό μέτωπο αποδυναμώθηκε με την απομάκρυνση ή την παραίτηση βενιζελικών αξιωματικών. Οι Γάλλοι και οι Ιταλοί βρήκαν την αφορμή να αποδεσμευτούν πλήρως από τη Συνθήκη των Σεβρών· εξάλλου το πρώτο που τους ενδιέφερε ήταν να διασφαλίσουν τα συμφέροντά τους στην Τουρκία. Έτσι προχώρησαν σε συμφωνία με τον Κεμάλ (Μάρτιος 1921) και απέσυραν τις δυνάμεις τους από τη Μικρά Ασία. Υποστήριξη όμως τεχνική και οικονομική προσέφεραν στον Κεμάλ και οι Σοβιετικοί. Οι Έλληνες, από την αρχή είχαν ουσιαστικά αναλάβει το βάρος του Μικρασιατικού Πολέμου, αφήθηκαν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους τον κεμαλικό στρατό, ο οποίος είχε ανεξάντλητες εφεδρείες και πολλαπλή διεθνή υποστήριξη, ενώ οι ίδιοι είχαν υπερβεί τα όριά τους. Έτσι η προέλαση του ελληνικού στρατού, σε μια πραγματική εποποιία, στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας έως το

Έλληνες στρατιώτες πίνουν νερό από το Σαγγάριο ποταμό Πολεμικό Μουσείο.

“Το μέτωπο το καλοκαίρι του 1922 και η Τουρκική αντεπίθεση” Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922. Επιστημονική επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, Μέρος 2ο, Βιβλιοράμα, Αθήνα 1999, σ. 185

*Η Σμύρνη στις φλόγες. Οι μικρασιάτες Έλληνες αναζητούν δρόμο φυγής
(φωτ. Αρχείο Ενώσεως Σμυρναίων)*

Σαγγάριο ποταμό (Αύγουστος 1921), κάτω από συνθήκες πέρα για πέρα αντίξοες, έμεινε χωρίς αντίκρισμα. Ο ελληνικός στρατός έμεινε καθηλωμένος για ένα χρόνο σε γραμμή άμυνας.

Η διπλωματική απομόνωση της Ελλάδας, η αδυναμία των μετаноεμβριανών κυβερνήσεων να διαπραγματευτούν όρους που θα διασφάλιζαν τα ελληνικά συμφέροντα, η απουσία στοιχειωδών μέτρων άμυνας στο μέτωπο του πολέμου, ο εκβιασμός της Ελλάδας από τους συμμάχους της και από την άλλη μεριά η ενίσχυση του κεμαλικού στρατού επέφεραν την ολοκληρωτική ήττα.

Η τουρκική αντεπίθεση εκδηλώθηκε σε όλο το μήκος του τεράστιου για τους Έλληνες μετώπου (Αύγουστος 1922) και το διέσπασε. Σε μισό μήνα δεν υπήρχε ελληνικός στρατός στη Μικρά Ασία. Η Σμύρνη, η “πόλη των Ελλήνων” (Γκιαούρ Ισμίρ), παραδόθηκε στις φλόγες. Κύματα προσφύγων αναζητούσαν απεγνωσμένα δρόμο σωτηρίας προς την Ελλάδα. Η Μικρά Ασία είχε πια χαθεί. Αλλά η απώλεια δεν περιορίστηκε εκεί. Ο νικητής Κεμάλ απαιτούσε την παραχώρηση της Ανατολικής Θράκης, αλλιώς θα συγκρουόταν με το συμμαχικό στρατό στα Στενά. Η ελληνική κυβέρνηση αποδέχτηκε την απόφαση - εντολή των συμμάχων της και παρέδωσε την Ανατολική Θράκη. Ένα νέο κύμα προσφύγων συνόδευσε την αποχώρηση του ελληνικού στρατού.

Η κατάληξη της Μικρασιατικής Εκστρατείας δεν άφησε ανεπηρέαστη την πολιτική ζωή της χώρας. Ο επαναστατημένος στρατός και στόλος ανέτρεψε το κωνσταντινικό καθεστώς (Σεπτέμβριος 1922) και “έγραψε” ένα διαφορετικό επίλογο στον πόλεμο, τη δίκη των εξ’ έξι ηγετικά στελέχη του προαναφερθέντος καθεστώτος καταδικάστηκαν σε θάνατο.

Η πολιτική λύση του Μικρασιατικού πολέμου δόθηκε με την συνθήκη της Λωζάννης (Αύγουστος 1923). Για οκτώ μήνες η συνδιάσκεψη πέρασε από “σαράντα κύματα”. Την Ελλάδα, που διαπραγματευόταν ηττημένη, εκπροσωπούσε πάλι ο Ελ. Βενιζέλος, όχι ως πρωθυπουργός αυτή τη φορά. Η Τουρκία διαπραγματευόταν από θέση ισχύος και είχε αυξημένες αξιώσεις. Η Ελλάδα εξασφάλισε τη Δυτική Θράκη. Τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου (πλην Τενέδου και Ίμβρου) κατακυρώθηκαν σ’ αυτήν και τερματίστηκε έτσι μια εκκρεμότητα που παρέμενε από τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Στο πλαίσιο της διαπραγμάτευσης για το προσφυγικό πρόβλημα αποφασίστηκε η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών. Πάνω από 1.000.000 Έλληνες και 400.000 μουσουλμάνοι ακολούθησαν αντίθετη κατεύθυνση· οι μεν έπαιρναν τη θέση των δε. Εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, της Ίμβρου και της Τενέδου. Η μοίρα των προσφύγων υπήρξε τραγική. Η άρνηση όμως της Τουρκίας να επιστρέψουν στις εστίες τους οι Έλληνες πρόσφυγες κατέστησε αναπόφευκτη την αλλαγή εστίας. Το λιγότερο κακό υπερίσχυε, όσο σκληρό κι αν ήταν.

Η Μικρασιατική Εκστρατεία ήταν δυσανάλογη με τις οικονομικές και στρατιωτικές δυνατότητες της χώρας· ήταν πέρα από τα όρια αντοχής της. Ο χρόνος αντοχής ήταν και αυτός πολύ μεγάλος. Σχηματικά θα μπορούσε κάποιος να την παρουσιάσει με κλίμακα διάρκειας σε άνοδο και ταχεία πτώση. Η πτώση έφερε τον ενταφιασμό μιας ιδέας και μιας πολιτικής, της Μεγάλης Ιδέας. Έφερε όμως και εδαφικά κέρδη. Προκάλεσε τον ξεριζωμό από τις προαιώνιες εστίες ελληνικών πληθυσμών, αλλά και ενίσχυσε τον ελλαδικό κορμό. Μεγάλωσε το πολιτικό ρήγμα μεταξύ των κύριων αντίπαλων σχηματισμών (κωνσταντινικών - βενιζελικών). Αφησε επίσης στις ατομικές συνειδήσεις πολλά “υπόλοιπα”· από τον πόνο του πρόσφυγα και του τραυματία έως το όραμα της επανάκτησης εδαφών. Πάνω από όλα όμως άφησε ισχυρότατη ιστορική μνήμη.

Ο Μικρασιατικός Πόλεμος οδήγησε τη χρόνια ελληνοτουρκική αντιπαράθεση στην κορύφωσή της. Το τέλος της ωστόσο έφερε μεγαλύτερη φρόνηση και στις δύο πλευρές. Οι δύο μεγάλοι ηγέτες, ο Ελ. Βενιζέλος και ο Κεμάλ Ατατούρκ, έδωσαν το παράδειγμα. Για την Τουρκία άρχισε μια νέα πολιτική περίοδος. Ο κεμαλισμός είναι μέχρι σήμερα κυρίαρχη ιδεολογία και πολιτική έκφραση σ’ αυτήν. Η

Ποντιακός ελληνισμός

Μια από τις περιοχές που υπέστησαν εκκρίωση του ελληνικού πληθυσμού ήταν ο Πόντος. Ήδη κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου από τους 500 χιλιάδες Έλληνες του Πόντου εξορίστηκαν ή κατέφυγαν στη Ρωσία πάνω από 300 χιλιάδες. Οι επαναπατρισθέντες (1918-19) ήταν ελάχιστοι. Μετά τη Μικρασιατική καταστροφή οι διωγμοί έφθασαν στα όρια σχεδόν του συνολικού πληθυσμού. Την αγωνιώδη φυγή τους από τον Πόντο στην Κωνσταντινούπολη με τελικό καταφύγιο την Ελλάδα περιγράφει ως εξής ο Α. Πάλλης: “οι εκ Πόντου πρόσφυγες στιβαγμένοι κατά χιλιάδες μέσα στα βαπόρια της τουρκικής ακτοπλοΐας. Πολλοί εξ αυτών είχαν προσβληθεί από εξανθηματικό τύφο και βλογιά, οι δε τουρκικές αρχές δεν είχαν λάβει κανένα μέτρο για να απομονώσουν τους αρρώστους από τους υγιείς”. Το παράδοξο είναι ότι το 1920, όταν συζητιόταν το πρόβλημα του Πόντου ο Δημ. Καθενιώτης, συνταγματάρχης, σε υπόμνημά του προς τον Ελ. Βενιζέλο αποφαινόταν ως εξής για την τύχη των Ποντίων: “Είναι δε εις θέσιν οι Πόντιοι να αποτελέσουν τους φρουρούς του Ελληνισμού. Εν πρώτοις είναι έργον εις το οποίον έχουν συνηθίσει από αιώνων. Περιβαλλόμενοι εν τη απομακρύνσει από ξένα φύλα, παλαιόντες διαρκώς προς αυτά, αφομοιούντες παρά αφομοιούμενοι αποτελούσι τον ισχυρότερον τύπον της ελληνικής φυλής”.

Αλέξης Αλεξανδρής, *Η ανάπτυξη του εθνικού πνεύματος του Πόντου 1918-1922: Ελληνική εξωτερική πολιτική και τουρκική αντίδραση, στο συλλογικό έργο: Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του, “Φιλιλότης”, Αθήνα 1980, σ. 426-474*

κατάλυση του σουλτανικού καθεστώτος, η κατάργηση της θεοκρατίας και του φερετζέ, η εισαγωγή του λατινικού αλφαβήτου αποτέλεσαν βήματα του εκσυγχρονισμού της Τουρκίας, της μετακίνησής της από την Ανατολή στη Δύση. Στην Ελλάδα ο εκσυγχρονισμός είχε αρχίσει πολύ νωρίτερα. Ο βενιζελισμός υπήρξε η ωριμότερη έκφρασή του. Λίγο μετά το τέλος του Μικρασιατικού Πολέμου (1924) καθιερώθηκε στην Ελλάδα, μετά από δημοψήφισμα, η αβασίλευτη δημοκρατία.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Ποιοι ήταν οι όροι της Συνθήκης της Λωζάννης που αφορούσαν την Ελλάδα και τον ελληνισμό γενικότερα;
2. Στην Ελλάδα και στην Τουρκία μετά το τέλος της μικρασιατικής σύγκρουσης επήλθαν πολιτικές αλλαγές. Να επισημάνετε τις κυριότερες απ' αυτές.
3. Αφού ολοκληρώσετε τη μελέτη της ενότητας "Ο Μικρασιατικός Πόλεμος", καταγράψτε όσα στοιχεία (γεγονότα, πράξεις, αποφάσεις) σας φαίνονται εκ πρώτης όψεως αντιφατικά. Στη συνέχεια δοκιμάστε να βρείτε μια όσο γίνεται πειστικότερη ιστορική εξήγηση γι' αυτά.

Ε΄. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΔΥΟ ΠΟΛΕΜΩΝ

Η χρονική απόσταση μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων είναι τόσο μικρή για τα μεγέθη τους, που είναι αδύνατο να δώσει κανείς μια γρήγορη εξήγηση. Πώς, πριν ακόμη πήξει το αίμα που έτρεξε σαν ποτάμι, πριν ακόμη απομακρυνθούν καλά-καλά τα ερείπια, η ανθρωπότητα μπήκε στη δίνη μιας νέας καταστροφής, μιας χωρίς όρια θηριωδίας;

Φαινόμενα σαν κι αυτό τα κατανοούμε, όταν τα ατενίζουμε από κάποια απόσταση (τοπική, χρονική, ιδεολογική). Κι όπως οι κορυφές των βουνών διακρίνονται πρώτες από τον οδοιπόρο ή τα κατάρτια ενός πλοίου στο ανοιχτό πέλαγος από τον ταξιδιώτη, έτσι και στα μεγάλα γεγονότα της ιστορίας διακρίνουμε πρώτα τις «κορυφές». Κορυφές στην περίπτωση μας, δηλαδή οι κύριοι λόγοι που οδήγησαν στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι η οικονομία και η πολιτική. Οι ανατροπές που σημειώθηκαν σ' αυτούς τους δύο τομείς υπήρξαν συνταρακτικές και ανέτρεψαν ό,τι άργα αλλά συστηματικά έκτιζε ο άνθρωπος για δύο τουλάχιστον αιώνες. Επήλθε η οικονομική κατάρρευση και η πτώση του φιλελευθερισμού.

Οικονομική κρίση (1929-32)

Η 29η Οκτωβρίου 1929 υπήρξε η πιο μαύρη μέρα του χρηματιστηρίου της Νέας Υόρκης. Τεράστια πακέτα μετοχών πουλιούνταν όσο - όσο. Ο δείκτης Ντάου Τζόουνς έχασε τη μέρα εκείνη το 11% της αξίας του. Η πτώση συνεχίστηκε έως το 1932 (90%). Πρόκειται για το γνωστό κραχ. Η μητρόπολη του καπιταλισμού κατέρρευσε οικονομικά συμπαρασύροντας τις οικονομίες όλων σχεδόν των χωρών του πλανήτη.

Η βιομηχανική παραγωγή έπαθε καθίζηση. Οι τιμές των προϊόντων έπεσαν κατακόρυφα. Οι χώρες που στήριζαν την οικονομία

Το Οικονομικό Κραχ

τους στην πρωτογενή παραγωγή και οι καλλιεργητές προϊόντων που απορροφούσε η αγορά καταστράφηκαν οικονομικά. Εκτός όμως από τους παραγωγούς η κρίση έπληξε και τη μισθωτή εργασία. Η ανεργία αυξήθηκε κατακόρυφα. Κι αν ο καλλιεργητής της γης μπορούσε να επιβιώσει, ο μισθωτός εργάτης στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες δεν είχε αυτή τη δυνατότητα. Το κράτος πρόνοιας άλλωστε βρισκόταν στα σπάργανα.

Η οικονομική κρίση ανάγκασε τις χώρες με ελεύθερη οικονομία να λάβουν μέτρα προστασίας της οικονομίας τους αλλά και μέτρα κοινωνικού χαρακτήρα (π.χ. εξάλειψη ανεργίας). Άμεσες ωστόσο ήταν οι συνέπειες της οικονομικής κρίσης όσον αφορά τον πολίτη· η εμπιστοσύνη στις δυνάμεις του, ότι στα ερείπια του Α' Παγκόσμιου Πολέμου μπορούσε να χτίσει έναν κόσμο ευημερίας, κλονίστηκε. Επάνω σ' αυτή την απαισιοδοξία και την ανασφάλεια ήταν εύκολο να γιγαντωθούν θεωρίες της “πυγμής”.

Πολιτική κρίση. Η ανάπτυξη των φασιστικών καθεστώτων

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου ανελεύθερα καθεστώτα φύτρωσαν σαν μανιτάρια, με αποκορύφωμα το φασιστικό καθεστώς στην Ιταλία και το ναζιστικό στη Γερμανία.

Ο φασισμός οφείλει την ονομασία του στο κίνημα του Μουσσολίνι στην Ιταλία. Τη μεγάλη διάδοσή του όμως τη χρωστάει στην επικράτηση του Χίτλερ στη Γερμανία.

Πώς αναγνωρίζονταν τα φασιστικά καθεστώτα και πώς διακρίνονταν από τα άλλα; Αυτά εχθρεύονταν ό,τι είχε κληροδοτήσει στην

Τα σύμβολα. Στρατιωτική γερμανική παράδοση και ναζισμός συναντιούνται. Ιστορικός Άτλας. 20ός αιώνας. Έκδ. “Η Καθημερινή”, Αθήνα 1999, σ. 70

Τα γνωρίσματα του φασισμού κατά τον
Felipe Fernandez - Armesto

“Ο φασισμός τοποθετεί σε ανώτερη μοίρα την ομάδα από το άτομο, την τάξη από την ελευθερία, τη συνοχή από την ιδιαιτερότητα, την εκδίκηση από τη συγγνώμη, την παντοδυναμία του ισχυρού από την άμυνα του αδύναμου [...], τον εντοπίζουμε εκ των αποτελεσμάτων του, από τον κρύο ιδρώτα που προκαλεί ο φόβος, από το χνάρι που αφήνει η μπότα”.

Η κινητοποίηση των μαζών. Ο Χίτλερ απευθύνεται σε συγκέντρωση ναζιστών.

Understanding History, 3. έκδ. σειράς John Child, Heinemann, 1993, σ. 70

ανθρωπότητα ο Διαφωτισμός: τη δημοκρατία, την ατομική ελευθερία, την ανοχή, τον ορθό λόγο. Πρόβαλλαν την καθαρότητα της φυλής. Μισούσαν όσους είχαν διαφορετικές ιδέες. Θεοποιούσαν τους ηγέτες τους. Κινητοποιούσαν τις μάζες. Χρωμάτιζαν με λαϊκά στοιχεία τις εκδηλώσεις τους. Καλλιεργούσαν στους αδικημένους της κοινωνίας την αίσθηση πως μόνο αυτά μπορούσαν να τους ανοίξουν διάπλατα το δρόμο, για να αποκτήσουν δύναμη. Οι περισσότεροι δικτάτορες, έχοντας λαϊκή προέλευση, ήξεραν να εκμεταλλεύονται αυτά τα στοιχεία.

Την άνοδο του φασισμού συνολικά δεν την κατανοεί κανείς, αν την αποσυνδέσει από την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929-32. Η αποτυχία του οικονομικού φιλελευθερισμού παρέσυρε στην πτώση και το δίδυμο αδελφό του, τον πολιτικό φιλελευθερισμό. Ούτε εξάλλου την κατανοούμε αποκόποντάς την από τις συνέπειες του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Τα κράτη διαλύονταν. Οι συντηρητικοί φοβισμένοι συντάχθηκαν με τα φασιστικά κόμματα. Έτρεξαν όμως στις τάξεις τους και πολεμιστές του Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Ο φασισμός καλλιεργούσε το μύθο του ήρωα. Αν σταθούμε στην περίπτωση της Γερμανίας, θα διαπιστώσουμε ότι η επικράτηση του φασισμού σ' αυτήν οφείλεται κυρίως στους βαρύτερους, προσβλητικούς όρους που της επέβαλαν οι νικητές του πολέμου και στη φτώχεια που επικράτησε.

Τα μέλη ή οι υποστηρικτές των καθεστώτων αυτών προέρχονταν από όλες τις κοινωνικές τάξεις: επιχειρηματίες, εργάτες, διανοούμενοι, υπάλληλοι, αξιωματικοί, στρατιώτες. Ο φασισμός, όπου επικράτησε, νόμιμα ή βίαια, ισοπέδωσε κάθε διαφορετική φωνή. Εκμηδενίστηκαν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η διαφορετικότητα, η ανοχή. Ανακόπηκε η ανθρώπινη πρόοδος.

Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο

α. Η πολιτική κατάσταση

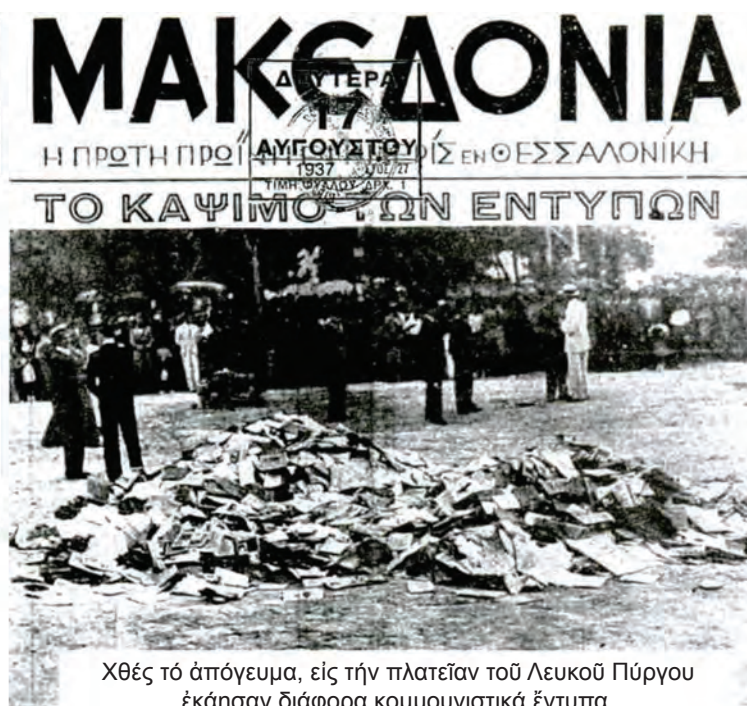
Κατά την περίοδο από το 1915 έως το 1922 οι στρατιωτικοί εκδηλώνονται φανερά υπέρ του ενός ή του άλλου κόμματος και συμμετέχουν ενεργά σε πολιτικά κινήματα. Το 1922 μάλιστα, μετά τη μικρασιατική καταστροφή, ανέλαβαν τη διακυβέρνηση της χώρας. Έκτοτε πολλές φορές μπέρδεψαν την πολιτική με τους στρατώνες. Δεν ήταν πια οι παλιοί ρομαντικοί αξιωματικοί του πολέμου· ήταν πρώτιστα επαγγελματίες. Με την πάροδο του χρόνου η ελληνική κοινωνία συνήθισε να βλέπει τους στρατιωτικούς στον πολιτικό βίο. Η απειθαρχία στο στρατό ήταν συνηθισμένο φαινόμενο, όπως και οι συνωμοσίες, οι φατρίες, οι αποτάξεις. Ικανός στρατιωτικός όμως δε σήμαινε κατ' ανάγκη και ικανός πολιτικός.

Ο Μεσοπόλεμος δείχνει καθαρά την έλλειψη σεβασμού προς τους δημοκρατικούς θεσμούς. Οι αλλεπάλληλες εκλογές, η αλλαγή πολιτικών σχημάτων, οι πτώσεις των κυβερνήσεων, τα κινήματα και τα πραξικοπήματα ανέδειξαν ως κύριο στοιχείο της περιόδου που μελετάμε την πολιτική αστάθεια. Η μόνη περίοδος που διακρίνεται από πολιτική σταθερότητα είναι τα έτη 1928-32. Τότε μάλιστα πραγματοποιήθηκαν τα μεγαλύτερα βήματα για την ανάπτυξη της χώρας σε όλους τους τομείς. Είναι η τετραετία της διακυβέρνησης της χώρας από τους

Βίοι παράλληλοι

Βερολίνο 1933. Η νεολαία του Χίτλερ καίει ανεπιθύμητα βιβλία.

Χθές τό απόγευμα, εις τήν πλατείαν τοῦ Λευκοῦ Πύργου ἐκάησαν διάφορα κομμουνιστικά ἔντυπα.

Παρέλαση Ε.Ο.Ν. στην κηδεία του Ι.Μεταξά

Φωτ. Βούλας Παπαϊωάννου, Φωτογραφικό Αρχείο, Μουσείο Μπενάκη. αρ. Β. 891.2

Με την ίδρυση της Ε.Ο.Ν. το μεταξικό καθεστώς απέβλεπε στη δημιουργία μελλοντικού πολιτικού στηρίγματός του.

Ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός» αποτελούσε την «πολιτική ιδεολογία του καθεστώτος». Πρότυπά της ήταν η Σπάρτη (πειθαρχημένη ελευθερία) η Μακεδονία του Φιλίππου και Αλεξάνδρου (ηγετική προσωπικότητα) και το Βυζάντιο (θρησκευτικότητα).

Φιλελευθέρους με πρωθυπουργό τον Ελ. Βενιζέλο. Προς το τέλος όμως της τετραετίας οξύνθηκε η αντιπαλότητα μεταξύ των Φιλελευθέρων και των αντιπάλων τους και ακολούθησε νέα περίοδος πολιτικής αρρυθμίας (κινήματα, απόπειρα πολιτικής δολοφονίας, διώξεις). Η απόσταση μεταξύ των κομμάτων όλο και μεγάλωνε. Μεγάλωναν όμως και τα δεινά. Η στρατιωτική επέμβαση των βασιλοφρόνων έφερε πίσω στην Ελλάδα το βασιλιά Γεώργιο Β' με νόθο δημοψήφισμα (97%). Το δημοκρατικό πολίτευμα υπονομεύτηκε από το βασιλιά, από τα κόμματα κι από όσους το εχθρεύονταν λόγω ιδεολογίας ή συμφέροντος. Τα μεγάλα κόμματα δεν κατέληξαν σε πολιτική συμφωνία κι έτσι άνοιξε ο δρόμος για να αναλάβει την πρωθυπουργία ο Ιωάννης Μεταξάς (27 Απριλίου 1936), αρχηγός κόμματος με έξι βουλευτές. Ο Μεταξάς, που δεν έκρυβε την απέχθειά του προς τη δημοκρατία, με πρόσχημα τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» κατέλυσε, με την έγκριση του βασιλιά, το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα (4 Αυγούστου 1936).

Το μεταξικό καθεστώς επιβίωσε έως τον Ιανουάριο του 1941. Πρότυπά του ήταν το φασιστικό καθεστώς στην Ιταλία και το ναζιστικό στη Γερμανία. Τα κύρια χαρακτηριστικά τους, που επισημάναμε πιο πάνω, ήταν και δικά του γνωρίσματα. Το στίγμα του έδιναν προπάντων η «Εθνική Οργάνωση Νέων» (ΕΟΝ) και ο «Τρίτος Ελληνικός Πολιτισμός». Είχε όμως και αποκλίσεις από αυτά. Η εδραίωσή του πραγματοποιήθηκε με μέτρα ανπδημοκρατικά

και ανελεύθερα: εκτοπίσεις αντιφρονούντων, φυλακίσεις, δηλώσεις μετανοίας, έλεγχο κάθε πολιτικής εκδήλωσης, κατάργηση της ελευθερίας του Τύπου, κατάργηση άρθρων του Συντάγματος. Τα μεγάλα κόμματα είχαν αποδυναμωθεί από την προηγούμενη περίοδο και είχαν χάσει τους ηγέτες τους. Η επικράτηση άλλωστε των ανελεύθερων καθεστώτων στην Ευρώπη ευνοούσε πολλαπλά το μεταξικό καθεστώς. Έτσι οι αντιδράσεις εναντίον του δεν είχαν αποτέλεσμα.

β. Οικονομία και κοινωνία. Το προσφυγικό πρόβλημα

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και μάλιστα κατά την πρώτη δεκαετία του μεταβάλλονται τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα της χώρας. Καταλύτης υπήρξε το προσφυγικό πρόβλημα.

Η ελληνική αστικοποίηση επιταχύνεται. Η εκβιομηχάνιση προχωρεί με ταχύτερους ρυθμούς. Το τραπεζικό σύστημα εκσυγχρονίζεται και στηρίζει την παραγωγή.

Η γεωργία δέχεται και αυτή αλλαγές. Τους νέους αγρότες, που μετά τους αναδασμούς εγκαθίστανται σε νέα γι' αυτούς γη, ενισχύουν και ανάλογοι θεσμοί. Παραδοσιακές καλλιέργειες και μέθοδοι αλλάζουν. Βιομηχανία και γεωργία συνεργάζονται αποδοτικότερα πλέον.

Οι πρόσφυγες μεταβάλλουν τα δημογραφικά δεδομένα της χώρας. Σε ορισμένες πόλεις αυτοί αντιπροσωπεύουν το μισό του πληθυσμού. Η αποκατάστασή τους στην ελληνική κοινωνία είναι ένα τιτάνιο έργο. Τους παραχωρούνται περιουσίες μοναστηριακές ή ανταλλάξιμες. Χτίζονται δεκάδες χιλιάδες κατοικίες, με όλα τα έργα που στοιχειωδώς απαιτούνται για τη διαβίωση. Αναζητείται εργασία γι' αυτούς. Η εξασφάλιση όμως εργασίας στους πρόσφυγες φέρνει ανεργία στους ντόπιους. Οι ντόπιοι πληθυσμοί αντιμετωπι-

Στις αρχές του 20ού αι. η μισθωτή γυναικεία εργασία ήταν πολύ περιορισμένη. Αμειβόμενη εργασία (από τις πρώτες) ήταν των υπηρετιών, Σιγά-σιγά οι γυναίκες απασχολούνται στη βιομηχανία ως ανειδίκευτες. Λίγες ακολουθούν πανεπιστημιακές σπουδές. Τη μεγάλη τομή στην εισοδο της γυναίκας στο χώρο της μισθωτής εργασίας σημειώνει η Μικρασιατική καταστροφή. Αυτή η στροφή συμπορεύεται εντονότερα με τη διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων για τις γυναίκες.

“Γυναίκες μετανάστριες πάνε στην Αμερική να γνωρίσουν τους μέλλοντες συζύγους τους”. Αρχές 20ού αιώνα. Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922. Επιστημονική επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ. “Βιβλιόραμα”, Αθήνα 1999, τ. Α', Μέρος 1ο, σ. 140

“Μαχητικές, έτοιμες να εκπροσωπήσουν το ελληνικό γυναικείο κίνημα σε συνέδριο στο εξωτερικό (1928)”

“Η Γυναίκα μέσα από το φακό της Ιστορίας, ένα φωτογραφικό οδοιπορικό στην ιστορική πορεία της Ελληνίδας το πρώτο ήμισυ του 20ού αιώνα, με οδηγό το αρχείο Π. Πουλίδη. Εκδ. Αρχείο - Μουσείο ΕΡΤ, Αθήνα 1993, σ. 52

Το παιδί στην υπηρεσία της αγγειοπλαστικής Nelly's, Ένα βλέμμα σε επαγγέλματα του αστικού χώρου το μεσοπόλεμο. “Γαβριηλίδης”, σ. 25

ζουν τους πρόσφυγες ως ανθρώπους που τους εκτοπίζουν από τις εργασίες τους ή την περιουσία τους και αυτό προκαλεί κοινωνική διάσπαση. Από την άλλη μεριά όμως η χώρα αποκτά εθνική ομοιογένεια· το ελληνικό στοιχείο ενισχύεται σημαντικά σε βόρειες περιοχές της Ελλάδας, στις οποίες είχαν βλέψεις οι γείτονες.

Τα μεροκάματα πέφτουν αλλά η φτηνή εργασία ανεξάρτητα από το ποιος καρπώνεται το κέρδος, συντελεί στην ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη. Κλάδοι παραγωγής που συνδέονται με τη στέγαση, τη σίτιση, την ενδυμασία των νέων πληθυσμών αναπτύσσονται γρήγορα.

Οι γυναίκες πρόσφυγες λόγω των πιεστικών αναγκών οδηγούνται στη μισθωτή εργασία, προχωρούν όμως και στην ίδρυση δικών τους μικροεπιχειρήσεων, γεγονός που αλλάζει σταδιακά και τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία αλλά και το σχετικό νομικό πλαίσιο. Αυτά όλα συμβαίνουν σε μια ταραγμένη πολιτικά περίοδο.

γ. Η Βαλκανική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων. Βαλκανικές σχέσεις

Μετά το τέλος του Α' Παγκόσμιου Πολέμου και του Μικρασιατικού, η κατάσταση στην Ευρώπη και ειδικότερα στη Βαλκανική ήταν πολύ ρευστή. Ούτε οι νικητές ούτε οι νικημένοι ένιωθαν ασφαλείς.

Για τη διασφάλιση της ειρήνης έγιναν διαβουλεύσεις και στη Βαλκανική. Την πρωτοβουλία είχε η Ελλάδα ήδη από το 1925. Κορύφωση της αναθέρμανσης των σχέσεων της Ελλάδας με άλλες χώρες αποτέλεσε το Ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας και Ουδετερότητας (1930). Την πολιτική αυτή όμως υπονόμευσαν η οικονομική κρίση και η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού στην Ευρώπη. Με την άνοδο των χιτλερικών στην εξουσία (1933) και τη διάβρωση του συστήματος της ευρωπαϊκής ασφάλειας οι Βαλκάνιοι ένιωσαν ανασφαλείς. Έτσι η Γιουγκοσλαβία, η Ελλάδα η Ρουμανία και η Τουρκία θα ξεπεράσουν τις διαφορές τους και θα συνάψουν, το 1934, το Βαλκανικό Σύμφωνο, μια τετραμερή αμυντική συμφωνία. Αυτό το Σύμφωνο ωστόσο δε σήμαινε ότι οι χώρες που το υπέγραψαν βάδιζαν με σύμπνοια για την αντιμετώπιση ενός εξωτερικού κινδύνου, γι' αυτό και αναζητούσαν ασφαλέστερες εγγυήσεις στις Μεγάλες Δυνάμεις. Η Γιουγκοσλαβία και η Ρουμανία στρέφονταν προς τη Γερμανία και την Ιταλία. Η Ελλάδα προσανατολίστηκε σταθερά προς την Αγγλία, ακόμη και την περίοδο του Μεταξά. Όταν όμως οι Ιταλοί κατέλαβαν βίαια την Αλβανία (1939), η αγγλογαλλική αντίδραση "έμεινε στα λόγια". Συνεπώς η Ελλάδα δεν μπορούσε να υπολογίζει σε ουσιαστική βοήθεια ούτε των συμμάχων της στη Βαλκανική ούτε των Μεγάλων Δυνάμεων, που είχαν εγγυηθεί την ειρήνη και τη νομιμότητα. Η βία και η προοπτική βίαιων λύσεων βασάνιζε και την Ελλάδα· η απειλή γι' αυτήν ήταν ήδη πολύ κοντά.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Ποιοι παράγοντες ή συνθήκες ενόησαν την επικράτηση ανελεύθερων καθεστώτων στην Ευρώπη του Μεσοπολέμου;
2. Ποια είναι τα κύρια γνωρίσματα ενός φασιστικού καθεστώτος; Μπορείτε να τα εντοπίσετε σε συγκεκριμένα καθεστώτα στην Ευρώπη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου;
3. Στο βιβλίο σας το προσφυγικό πρόβλημα αποκαλείται “καταλότητας” των εξελίξεων στην Ελλάδα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Μπορείτε να παρουσιάσετε τα στοιχεία εκείνα που εξηγούν το χαρακτηρισμό αυτό;
4. Η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία δεν ήταν πάντα εύκολη υπόθεση. Να αναφέρετε ποια ήταν τα κυριότερα εμπόδια που ήταν υποχρεωμένοι να ξεπεράσουν οι πρόσφυγες στη νέα τους πατρίδα;

ΣΤ΄. Ο Β΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ξεκίνησε από την Ευρώπη (Ντάντσιχ της Πολωνίας) και εξελίχτηκε σε παγκόσμια σύγκρουση. Κράτησε όσο περίπου και ο Α΄ Παγκόσμιος (1939-45). Όλα τα μεγέθη του όμως ήταν μεγαλύτερα (ανθρώπινο δυναμικό, χώρος επιχειρήσεων, τεχνολογία, υλικό πολέμου, καταστροφές). Βλέποντάς τους από το σήμερα διαπιστώνουμε το εξής: ενώ ο Α΄ οδήγησε γρήγορα σε έναν άλλο, μεγαλύτερό του, ο Β΄ δεν έφερε έως τώρα όμοιό του. Ως προς αυτό φαίνεται ότι η ανθρωπότητα έγινε σοφότερη. Για την Ελλάδα ο πόλεμος άρχισε και τελείωσε με πανηγυρισμούς: οι Έλληνες πανηγύρισαν την απόρριψη του ιταλικού τελεσίγραφου το πρωί της 28ης Οκτωβρίου 1940. Πανηγύρισαν κι όταν απελευθερώθηκε η Αθήνα τον Οκτώβριο του 1944. Αλλά το τέλος του πολέμου δεν έφερε το βηματισμό της ειρήνης στην Ελλάδα: αντίθετα για πέντε χρόνια τυλίχτηκε στη συμφορά ενός εμφύλιου πολέμου (1944-49). «Πίκρα, πολύ πίκρα γέμισε τη χώρα».

Με βήμα ταχύ προς τον πόλεμο

Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τα όσα συνέβησαν στο Μεσοπόλεμο, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν αποτελούσε έκπληξη για εκείνους οι οποίοι έζησαν αυτή την περίοδο. Η επικράτηση των ανελεύθερων καθεστώτων οδηγούσε αναπόφευκτα στον πόλεμο. Η Γερμανία, η Ιταλία και η Ιαπωνία μετά το 1930 εκδήλωσαν στην πράξη την επεκτατική βουλή τους.

Η κατάκτηση χωρών από αυτές υπήρξε αποτέλεσμα όχι μόνο της πολεμικής δύναμής τους αλλά και της υποχωρητικότητας των άλλων χωρών. Το μέτωπο εναντίον του φασισμού δεν ήταν εύκολο να συγκροτηθεί. Οι εξαντλημένες από τον πόλεμο δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία) ήταν διστακτικές. Το 1938 οι Δυτικοί υπέγραψαν συμφωνία με το Χίτλερ στο Μόναχο, που ταυτίστηκε με ταπεινωτική υποχώρηση. Για το μέσο πολίτη όμως άγγιζε τα όρια του παράλογου το Σύμφωνο που υπέγραψε η ναζιστική Γερμανία με την κομμουνιστική Ρωσία. Η πολιτική της υποχώρησης απέναντι στην επεκτατική ναζιστική βουλή είχε όμως και όρια, που ο Χίτλερ δεν τα υπολόγισε. Έτσι, όταν τα γερμανικά στρατεύματα εισέβαλαν στην Πολωνία, οι χώρες της Δύσης κήρυξαν τον πόλεμο στη Γερμανία (Σεπτέμβριος 1939).

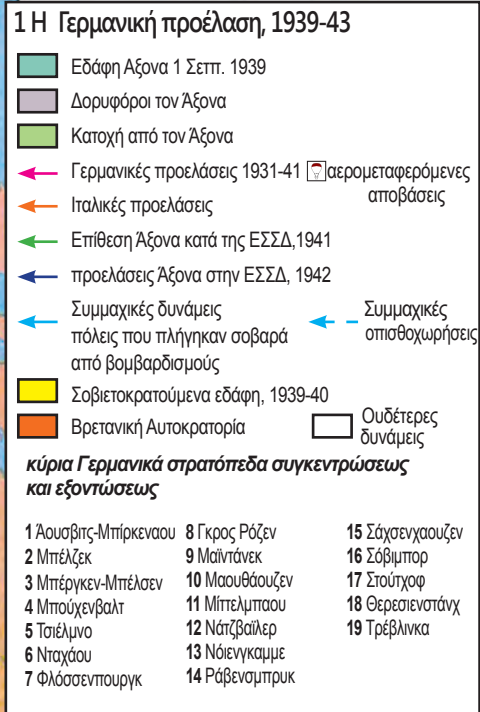
Αγγλική γελοιογραφία για τη γερμανοσοβιετική συμφωνία *The Modern World*, GGCE. History. Tony Lancaster and Derek Peaple, CPL, 1η έκδοση 1996, σ. 147

Στη δίνη του πολέμου

Η Γερμανία, εκμεταλλευόμενη τη στάση αναμονής των Αγγλογάλλων, κατέκτησε έως το Μάιο του 1940 διαδοχικά την Πολωνία, τη Φινλανδία και τη Νορβηγία. Η Σοβιετική Ένωση εισέβαλε και αυτή στην Πολωνία και αργότερα στη

Φινλανδία και κατέλαβε μεγάλες περιοχές των δύο χωρών. Στα δυτικά οι Άγγλοι αποβίβασαν στρατιωτικές δυνάμεις στη Γαλλία. Επιχείρησαν επίσης να εφαρμόσουν από τη θάλασσα αποκλεισμό για να πλήξουν την πολεμική βιομηχανία της Γερμανίας. Αλλά οι Γερμανοί κατέπληξαν τη Δύση με την πολεμική τακτική τους. Υιοθετώντας πρωτόγνωρες στρατηγικές, εγκαινίασαν τις αστραπιαίες επιθέσεις με θωρακισμένες μεραρχίες και πολεμικά αεροπλάνα που έριχναν αλεξιπτωτιστές και βόμβες. Το Μάιο του 1940 κατέλαβαν την Ολλανδία και το Βέλγιο και στις 14 Ιουνίου του ίδιου χρόνου παρήλυναν στην Αψίδα του Θριάμβου στο Παρίσι. Στη Δύση έμενε μόνο η Αγγλία, για να αντιμετωπίσει τη Γερμανία. Η υπεροχή της αγγλικής αεροπορίας απέτρεψε σε σημαντικό βαθμό την απόβαση γερμανικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Αγγλία.

Το κέντρο βάρους των χερσαίων πολεμικών επιχειρήσεων μετέφεραν οι Γερμανοί στα Βαλκάνια και ανατολικά. Η Σοβιετική Ένωση, που είχε συνάψει, όπως προαναφέραμε, σύμφωνο φιλίας με τη Γερμανία και νέα συμφωνία το 1941, προσάρτησε, πλην των πολωνικών και των φινλανδικών εδαφών, την Εσθονία, τη Λιθουανία, τη Λετονία και τμήματα της Ρουμανίας. Συνεπώς έλεγχε όλη την ανατολική γραμμή, από το βορρά έως τα Βαλκάνια. Η Γερμανία, αφού ολοκλήρωσε νικηφόρα και τη βαλκανική επιχείρηση, στράφηκε εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης (Ιούνιος 1941). Η ταχεία προέλαση των Γερμανών έως τα προάστια της Μόσχας δεν είχε όμως το τελικό αποτέλεσμα που ανέμεναν η άμυνα των Ρώσων και ο βαρύς ρωσικός χειμώνας κατήλωσαν τις γερμανικές δυνάμεις. Στην πόλη - σύμβολο, το Στάλινγκραντ (Νοέμβριος 1942), οι Ρώσοι κέρδισαν μια από τις πιο μεγάλες μάχες.

Η άλλη δύναμη του Άξονα, η Ιαπωνία, επιδίωκε να κυριαρχήσει στο Νότιο Ειρηνικό. Αυτό είχε δύο σοβαρές συνέπειες για τις εξελίξεις του πολέμου. Από τη μία στέρησε τη Γερμανία από τη βοήθεια που περίμενε στη σύγκρουσή της με τη Σοβιετική Ένωση και από την άλλη προκάλεσε την έξοδο των Η.Π.Α. στον πόλεμο μετά την επίθεση της Ιαπωνίας εναντίον της ναυτικής βάσης τους στο Περλ Χάρμπορ (Δεκέμβριος 1941).

Στην Αφρική, όπου η Γερμανία μετέφερε τον πόλεμο, η σύγκρουση ανέδειξε την ιδιομορφία του πολέμου ανάλογα με τις τοπικές συνθήκες. Τον Οκτώβριο του 1942 η ήττα των Γερμανών στο Ελ Αλαμείν έδειχνε το δρόμο της κατοπινής νίκης των Συμμάχων. Το επόμενο έτος οι γερμανικές και οι ιταλικές δυνάμεις παραδόθηκαν. Το αφρικανικό όνειρο των Ιταλών έσβησε. Οι Σύμμαχοι αποβίβάστηκαν στη Σικελία (Ιούλιος 1943) και οι Ιταλοί συνθηκολόγησαν. Η πλάστιγγα του πολέμου είχε γείρει πλέον υπέρ των Συμμάχων. Οι πηγές δύναμης των Γερμανών στέρευαν. Η εξάντληση των πόρων των κατακτημένων χωρών της Ευρώπης ενίσχυε την αντίσταση εναντίον τους. Η οριστική ήττα τους όμως χρειάστηκε την ταυτόχρονη προσβολή τους από τα δυτικά και τα ανατολικά. Η τεράστια αρμάδα των Συμμάχων έκανε απόβαση

στη Νορμανδία (Ιούνιος 1944). Απελευθερώθηκε το Παρίσι, επανакαταλήφθηκε το Βέλγιο. Προχωρώντας ανατολικά οι Αμερικανοί συνάντησαν στον ποταμό Έλβα τους Ρώσους (Απρίλιος 1945), που είχαν αναλάβει μεγάλη αντεπίθεση από τα ανατολικά. Ο Χίτλερ αυτοκτόνησε στο καταφύγιό του. Ήδη είχε εκτελεστεί ο Μουσσολίνι από Ιταλούς αντάρτες. Η Γερμανία παραδόθηκε (Μάιος 1945), απέμενε όμως η Ιαπωνία. Η συνθηκολόγησή της ήρθε μετά το συγκλονιστικότερο γεγονός του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: τη ρίψη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα και στο Ναγκασάκι. Μαζί της έφερε και το τέλος του πολέμου.

Ένας απολογισμός

Όλοι οι πόλεμοι έφεραν καταστροφές. Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος όμως προκάλεσε τις μεγαλύτερες.

Οι απώλειες σε ανθρώπινες ζωές υπήρξαν ανυπολόγιστες. Ορισμένες χώρες έχασαν έως και το 20% του πληθυσμού τους. Οι απώλειες αυτές δεν περιορίζονταν μόνο στο μάχιμο πληθυσμό, αλλά εκτεινόταν και στον άμαχο. Κάθε περιορισμός που επέβαλε η ηθική και το “δίκαιο του πολέμου” έπαψε να υφίσταται. Κορύφωση της βαρβαρότητας αποτέλεσε η σχεδιασμένη συστηματική εξόντωση σε στρατόπεδα συγκέντρωσης ολόκληρων πληθυσμών (Εβραίων, Τσιγγάνων) στο όνομα της φυλετικής καθαρότητας. Δεκάδες εκατομμύρια ξεριζώθηκαν από τις εστίες τους. Από την άλλη μεριά η χρήση της πυρηνικής ενέργειας άνοιξε τεράστια πληγή, που ακόμη δε λέει να κλείσει.

Ως μαζικός πόλεμος συμπαρέσυρε όλους τους αναπτυξιακούς κλάδους κάθε χώρας: η παραγωγή, η εργασία, η διαχείριση τέθηκαν στην

*Οι μπότες των νεκρών συκρατουμένων
«χρειάζονται» ως καύσιμο στους επιζώντες
κρατουμένους στο Μπέλσεν*

Ιστορικός Άτλας, 20ός αιώνας

Έκδ. “Η Καθημερινή”,

Αθήνα 1999, σ. 82-83

Ανάμεσα στα ερείπια. Δύο ηλικιωμένοι Γερμανοί καθισμένοι στα ερείπια του Βερολίνου. Οι απώλειες ήταν τρομερές και για εκείνους που προκάλεσαν τον πόλεμο. Ιστορικός Άτλας, 20ός αιώνας Έκδ. "Η Καθημερινή", Αθήνα 1999, σ. 102

υπηρεσία του. Η βιομηχανία προσανατολίστηκε στην παραγωγή προϊόντων πολέμου. Η επιστήμη και η τεχνολογία αναζητούσαν αποτελεσματικότερα όπλα. Η διοίκηση τέθηκε και αυτή στην υπηρεσία του πολέμου. Όσοι δεν πολεμούσαν εργάζονταν για τον πόλεμο απασχολούμενοι συνήθως σε νέο αντικείμενο. Οι γυναίκες βγήκαν μαζικά στην παραγωγή.

Ο πόλεμος έπληξε καίρια την οικονομία των χωρών και τον πολιτισμό. Δεν ήταν μόνο ότι αποδεκάτισε εργατικούς πληθυσμούς, εξάντλησε και τους παραγωγικούς πόρους. Δίπλα στους νεκρούς του πολέμου και τους λιμοκτονούντες πληθυσμούς κείτονταν σε ερείπια χιλιάδες πόλεις και χωριά. Κατεστραμμένα τα εργοστάσια, τα δίκτυα συγκοινωνιών και επικοινωνιών, ύδρευσης και άρδευσης, τα δάση. Αλλά και ο πολιτισμός τραυματίστηκε ανεπανόρθωτα· μνημεία του πολιτισμού είχαν συληθεί ή καταστραφεί. Πάνω από όλα όμως ήταν η ηθική φθορά που δε μετριέται. Γενιές ανθρώπων ακόμη αγωνίζονται να ξεπεράσουν τα κατάλοιπα του πολέμου.

*Η καταστροφή της Χιροσίμα
Understanding History, 3, εκδ. σειράς: John
Child, Heinemann, σελ. 96.*

Το ρεμπέτικο στον αγώνα κατά του φασισμού

Μπενίτο μου

Ο Μπενίτο κάποιο βράδυ ζαλισμένος
είδε όνειρο ο καημένος
πως βρισκόταν στην Αθήνα
σε μια φίνα λιμουζίνα.

Μα σαν ξόπνησε και ρίχνει ένα βλέμμα
είπε "κρίμα να 'ναι ψέμα
Ένα τέτοιο μεγαλείο!
Βρε παιδιά, δεν είν' αστειό..."

"Φέρτε πένα", διατάζει, "και μελάνι",
τηλεσίγραφο μας κάνει
μα του λέμε εν τω άμα
"Αν βαστάς κάνε το θάμα!".

Δεν περάσανε παρά ολίγες μέρες
κι οι θαυματουργές μας σφαίρες,
το τσαρούχι κι η αρβύλα
κάναν το Μπενίτο νίλα.

Βρε Μπενίτο, μη θαρρείς για μακαρόνια
τα ελληνικά κανόνια
τα 'χουν χέρια δοξασμένα
παλικάρια αντρωμένα!

Στης Πίνδου τα βουνά

Ψηλά βουνά κι απάτητα,
μανούλα μου, περνούμε
-Νεμέρσκα, Πίνδο, Μόροβα-
και πάντοτε νικούμε.

Μην κλαις, γλυκιά μανούλα μου,
που πήγα μακριά σου,
γρήγορα θα νικήσουμε
και θα βρεθώ κοντά σου.

Κι αν δεν γυρίσω, μάνα μου,
μη λάχει και πονέσεις.
Τη νίκη να 'χεις για χαρά
και μη μαυροφορέσεις.

Η Ελλάδα στον πόλεμο

α. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος

Το πρωί της 28ης Οκτωβρίου 1940 η Ιταλία έκανε γνωστή στην ελληνική κυβέρνηση την πρόθεσή της να καταλάβει τμήματα της ελληνικής επικράτειας. Με άλλα λόγια, κατέλυε την ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα της χώρας. Η απάντηση του Έλληνα πρωθυπουργού Ιωάννη Μεταξά: "Λοιπόν, έχουμε πόλεμο", το ανυπότακτο ΟΧΙ του ελληνικού λαού, έφερε τους Ιταλούς εισβολείς στα ελληνικά εδάφη. Τα ιταλικά στρατεύματα χτύπησαν τις ελληνικές δυνάμεις στα ελληνοαλβανικά σύνορα. Ο πόλεμος δε βρήκε απροετοίμαστους τους Έλληνες. Οι Ιταλοί, με την επιθετικότητά τους, τους είχαν προετοιμάσει από καιρό. Έτσι, ταχύτατα οι Έλληνες αντέδρασαν με γενική επιστράτευση. Το τραγούδι της εποχής "με το χαμόγελο στα χείλη" εξέφραζε τη διάθεση όλων όσοι πορεύονταν στο μέτωπο.

Εκκλήση Ελλήνων διανοομένων

10 Νοεμβρίου 1940

Είναι δυο εβδομάδες τώρα που μ' ένα τελεσίγραφο, μοναδικό στα διπλωματικά χρονικά των εθνών, για το περιεχόμενο, την ώρα και τον τρόπο που το παρουσίασαν, η Ιταλία κάλεσε την Ελλάδα να της παραδώσει τα εδάφη της, ν' αρνηθή την ελευθερία της, και να κατασπλώση την τιμή της.

Οι Έλληνες δώσαμε, στην ιταμή αυτή αξίωση της φασιστικής βίας, την απάντηση που επέβαλλαν τριών χιλιάδων ετών παραδόσεις, χαραγμένες βαθιά στην ψυχή μας, αλλά και γραμμένες στην τελευταία γωνιά της ιερής μας γης, με το αίμα των μεγαλύτερων ηρώων της ανθρωπίνης ιστορίας. Κι' αυτή τη στιγμή, κοντά στο ρεύμα του Θυάμιδος και στις χιονισμένες πλαγιές της Πίνδου και των μακεδονικών βουνών, πολεμούμε, τις περισσότερες φορές με τη λόγχη, αποφασισμένοι να νικήσουμε ή να πεθάνουμε μέχρις ενός.

Σ' αυτόν τον άνισο, σκληρότατο, αλλά και πεισματώδη αγώνα, που κάνει τον λυσσασμένο επιδρομέα να ξεσπάει κατά των γυναικών, των γερόντων και των παιδιών, να καίη, να σκοτώνη, ν' ακρωτηριάξη, να διαμελίζει τους πληθυσμούς κι άμαχες πόλεις μας και στα ειρηνικά χωριά μας, έχουμε το αίσθημα ότι δεν υπερασπιζόμαστε δική μας μόνο υπόθεση: Ότι αγωνιζόμαστε για τη σωτηρία όλων εκείνων των υψηλών αξιών που αποτελούν τον πνευματικό και ηθικό πολιτισμό, την πολύτιμη παρακαταθήκη που κληροδότησαν στην ανθρωπότητα οι δοξασμένοι μας πρόγονοι και που σήμερα βλέπουμε ν' απειλούνται από το κύμα της βαρβαρότητας και της βίας. Ακριβώς αυτό το αίσθημα εμπνέει το θάρρος σ' εμάς τους Έλληνες διανοομένους, τους ανθρώπους του πνεύματος και της τέχνης, ν' απευθυνθούμε στους αδελφούς μας όλου του κόσμου για να ζητήσουμε, όχι την υλική, αλλά την ηθική βοήθειά τους. Ζητούμε την εισφορά των ψυχών, την επανάστασι των συνειδήσεων, την εργασία, το κήρυγμα, την άμεση επιδραση παντού όπου είναι δυνατόν, την άγρυπνη παρακολούθηση και την ενέργεια για ένα καινούργιο πνευματικό Μαραθώνα, που θ' απαλλάξη τα δυναστευόμενα έθνη από τη φοβέρα της πιο μαύρης σκλαβιάς που είδε ποτέ ο κόσμος. [...]

*Αλβανικό Μέτωπο, 1941.
Ο αγώνας συνεχίζεται.
Δ.Α. Χαρισιάδης, Φωτογραφίες 1911-1993,
ΦΩΤΟ, σ.55*

Τα ιταλικά σχέδια απέτυχαν. Οι Ιταλοί υποχώρησαν σε όλη τη γραμμή του μετώπου. Τέλος Νοεμβρίου τα ιταλικά στρατεύματα είχαν απωθηθεί από τα ελληνικά εδάφη. Ο πόλεμος μεταφέρθηκε στο εσωτερικό της Αλβανίας. Οι Ιταλοί ανασυντάχθηκαν κι ενισχύθηκαν με νέες δυνάμεις. Ένας σκληρότατος πόλεμος διεξαγόταν μέσα σε αφάνταστα δυσμενείς συνθήκες. Τα κρυοπαγήματα των στρατιωτών αύξαναν τις πολεμικές απώλειες. Το Μάρτιο του 1941 οι Ιταλοί προχώρησαν στη μεγάλη εαρινή επίθεσή τους για να καταλάβουν την Ελλάδα. Το φασιστικό καθεστώς του Μουσσολίνι είχε ταπεινωθεί στα μάτια του εταίρου του. Αλλά ξαναταπεινώθηκε και τότε. Έτσι οι Ιταλοί περίμεναν τη γερμανική στήριξη, για να κάμψουν την ελληνική αντίσταση. Ο μύθος που είχε καλλιεργηθεί ότι οι δυνάμεις του Άξονα ήταν ανίκητες ξέφτιζε στα βουνά της Αλβανίας. Χάρη στην Ελλάδα η Ευρώπη αναθάρρησε. Υπήρχαν όμως όρια.

β. Γερμανική εισβολή

Τον Απρίλιο του 1941 οι Γερμανοί εισέβαλαν στην Ελλάδα και στη Σερβία ταυτόχρονα. Οι σφοδρότατες μάχες και οι απώλειες των Γερμανών δεν τους εμπόδισαν να σπάσουν τη γραμμή άμυνας των Ελλήνων. Ο στρατός συνθηκολόγησε. Το αγγλικό εκστρατευτικό

σώμα στην Ελλάδα αποχώρησε προς την Κρήτη. Το ίδιο έκαναν η ελληνική κυβέρνηση και ο βασιλιάς. Οι Γερμανοί κατέλαβαν την Αθήνα στις 27 Απριλίου 1941. Στην Ακρόπολη κυμάτιζε η σβάστικα. Η μακρά νύχτα για την Ελλάδα άρχιζε. Έμενε ελεύθερη προς το παρόν η Κρήτη. Οι αγγλικές και οι ελληνικές δυνάμεις δεν μπόρεσαν να αποτρέψουν την από αέρος κατάληψη του αεροδρομίου του Μάλεμε από τους Γερμανούς. Η μάχη της Κρήτης έληξε αλλά με μεγάλες απώλειες για τους Γερμανούς. Επιπλέον η Κρήτη καθήλωσε γερμανικές δυνάμεις με τεράστιο κόστος για τους Γερμανούς. Ο Χίτλερ άλλωστε είχε επίσημα αναγνωρίσει “το παράτολμο θάρρος” των Ελλήνων. Τα αντίποινα των Γερμανών ήταν ανελέητα για τον κρητικό πληθυσμό, για τους αμάχους. Έτσι η νύχτα κάλυψε και το νότιο άκρο της Ελλάδας. Η ελληνική κυβέρνηση και ο βασιλιάς είχαν ήδη φύγει για την Αίγυπτο.

γ. Κατοχή και αντίσταση (1941-44)

Από τον Απρίλιο του 1941 στην Ελλάδα έχει επιβληθεί τριπλή κατοχή· Βούλγαροι και Ιταλοί έγιναν, με τη βοήθεια των Γερμανών, εταίροι τους στην κατοχή της Ελλάδας. Ο ελληνικός λαός αγωνίζεται να αντιμετωπίσει τις απάνθρωπες συνθήκες της κατοχής. Οι κατακτητές καταληστεύουν τον πλούτο της χώρας. Η πείνα θερίζει τους ανθρώπους. Δεκάδες χιλιάδες οι θάνατοι. Αυτά όμως δεν κάμπουν ηθικά το λαό κι έτσι αρχίζει η αντίσταση· πρώτα η αυθόρμησια απόμων και μικρών ομάδων, ύστερα η οργάνωση των πολλών. Ο αντιστασιακός κόσμος αγωνίζεται εναντίον του κατακτητή, αλλά και οραματίζεται ένα καλύτερο μέλλον για την ελληνική κοινωνία.

Το 1941 και το 1942 δημιουργήθηκαν οι τρεις σημαντικότερες αντιστασιακές οργανώσεις: το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Στρατός (ΕΔΕΣ), η Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση (ΕΚΚΑ). Μεγαλύτερη και μία από τις μαζικότερες στην Ευρώπη ήταν το ΕΑΜ. Οι οργανώσεις αυτές ήταν ένοπλες και διεξήγαν αντάρτικο πόλεμο. Παράλληλα υπήρχαν και άλλες οργανώσεις χωρίς αυτά τα χαρακτηριστικά.

Στις αντιστασιακές ενέργειες οι δυνάμεις κατοχής απαντούσαν με αντίποινα, καίγοντας και καταστρέφοντας πόλεις και χωριά και εκτελώντας τους κατοίκους τους. Το Δίστομο, τα Ανώγεια, τα Καλάβρυτα είναι χαρακτηριστικοί τόποι μαρτυρίου. Αλλά και μια πόλη, η Θεσσαλονίκη, αδειάζει από ένα δραστήριο στοιχείο της, το εβραϊκό. Ελάχιστοι από αυτούς, όπως και από τους άλλους Έλληνες, θα ξαναδούν την Ελλάδα μετά το Άουσβιτς. Η γερμανική στάση απέναντι στους Έλληνες γίνεται ανελέητη ύστερα από τη συνθηκολόγηση των Ιταλών (1943). Τα αντίποινα που εφάρμοζαν για κάθε σκοτωμένο Γερμανό έδειχναν ότι η ζωή των Ελλήνων αξιολογούνταν χαμηλά σε σχέση με τη ζωή των Γερμανών. Οι αντιστασιακές οργανώσεις, καθώς ο χρόνος περνούσε, αποκτούσαν και πολιτικό χαρακτήρα·

Ένα πεννασμένο παιδί (1941) Φωτογραφία Βούλγας Παπαϊωάννου, Φωτογραφικό Αρχείο, Μουσείο Μπενάκη αρ. Β. 2040

οι συγκρούσεις μεταξύ τους έμελλε να είναι αναπόφευκτες. Τις αντιθέσεις μεταξύ των Ελλήνων υπέθαλπαν οι Γερμανοί στρέφοντας τους μεν εναντίον των δε· η αλληλοεξόντωση δεν έλειψε. Δεν έλειψε όμως και η συνεργασία· κορυφαία εκδήλωση της κοινής προσπάθειας κατά του κατακτητή ήταν η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου (1942).

Το 1944 η Ελλάδα είχε τρεις κυβερνήσεις: την “κατοχική”, την “εξόριστη” (στη Μέση Ανατολή) και “του βουνού”. Καθεμία είχε και διαφορετικά στηρίγματα. Αλλά οι πολιτικές δυνάμεις βρίσκουν βάση πολιτικής συνεργασίας. Στις 12 Οκτωβρίου 1944 οι γερμανικές δυνάμεις αποχωρούν από την Αθήνα και η κατοχή βαίνει προς το τέλος της. Στις 18 Οκτωβρίου αναλαμβάνει την εξουσία η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας υπό το Γεώργιο Παπανδρέου. Την ίδια ημέρα στον ιερό βράχο της Ακρόπολης ο πρωθυπουργός υψώνει την ελληνική σημαία. Σ’ αυτή την πράξη συμπυκνώνεται η εθνική λύτρωση.

Όταν αποχωρούσαν οι Γερμανοί από την Ελλάδα, άφηναν πίσω τους παντού καταστροφή. Δεν ήταν μόνο οι νεκροί (θύματα των θαλάμων αερίων, της πείνας, των εκτελέσεων από το 1940 έως το 1944 πάνω από 520.000 Έλληνες έχασαν τη ζωή τους -7% του πληθυσμού- ποσοστό από τα υψηλότερα στην Ευρώπη) και οι υλικές

Οι κυβερνήσεις του 1944

Η “κατοχική” σχηματίστηκε με εντολή των αρχών κατοχής. Η “εξόριστη” σχηματίστηκε στην Αίγυπτο, όπου κατέφυγαν ο Βασιλιάς και τα μέλη της κυβέρνησης μετά την εισβολή των Γερμανών. Η “κυβέρνηση του βουνού” σχηματίστηκε με απόφαση της κεντρικής επιτροπής του ΕΑΜ (Μάρτιος 1944) στην Ευρυτανία.

καταστροφές (δάση, ναυτιλία, συγκοινωνιακό δίκτυο). Ήταν και ο μαρasmus των ψυχών. Ο ελληνικός λαός πλήρωσε υψηλότατο τίμημα για την ελευθερία. Οι απώλειες όμως δεν επρόκειτο να σταματήσουν με την αποχώρηση των Γερμανών· ένας νέος κύκλος καταστροφών και πίκρας άρχιζε.

	Απώλειες	Προπολεμικά μεγέθη	Ποσοστό Απωλειών(%)
Ανθρώπινες απώλειες			
Νεκροί (1940-1944)	475.000	7.335.000	6,5
Υλικές καταστροφές			
Ζώα εργασίας	855.00	2.005.000	42,6
Πρόβατα, χοίροι, πουλερικά	12.305.000	28.840.000	49,5
Δάση	5.000km ²	19.180km ²	25
Οχήματα (επβατικά, φορτηγά, λεωφορεία)	11.300	17.200	65,7
Οδικές γέφυρες (άνω των 6m)			90
Σιδηροδρομικό τροχαίο υλικό (ατμομηχανές, βαγόνια κ.λ.π.)	6.080	6.502	93,5
Σιδηροδρομικές γέφυρες (άνω των 10m)	96	96	100
Οικοδομές	401.000	1.730.000	23,2
Εμπορικά πλοία (μέχρι Απρίλιο 1945)	434	583	74,5
Πηγή: «Αι θυσίαι της Ελλάδος στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο», εκδ. Υφυπουργείου Ανοικοδομήσεως, Αθήνα, 1946.			

δ. Ο εμφύλιος πόλεμος (1946-49)

Η αντίσταση κατά του κατακτητή έκλεινε μέσα της τα στοιχεία της εμφύλιας σύγκρουσης και αυτό γιατί δεν είχαν όλοι τα ίδια οράματα για το μέλλον της Ελλάδας. Ο εμφύλιος πόλεμος (1946-49) θεωρείται τέκνο της ταραγμένης πολιτικά δεκαετίας 1930-40, αλλά και αποτέλεσμα της νέας κατάστασης που διαμορφώθηκε με την ήττα του Άξονα.

Αφετηρία του εμφύλιου πολέμου σε πολιτικό επίπεδο υπήρξαν τα Δεκεμβριανά (1944) και η Συμφωνία της Βάρκιζας (12 Φεβρουάριου 1945). Αυτή προέβλεπε τον αφοπλισμό των ανταρτών, τη δημιουργία εθνικού στρατού, την αποπομπή από τον κρατικό μηχανισμό των δωσίλογων, την αποκατάσταση της δημοκρατίας, την πραγματοποίηση δημοψηφίσματος για την επάνοδο του βασιλιά και τη διενέργεια εκλο-

Δημοψήφισμα για το βασιλιά (1946) Εικόνες της Ελλάδος 1944-1958. Φωτογραφική συλλογή Ν. Ε. Τόλη, "Εξάντας", Β' Έκδοση, Αθήνα 1998, σ. 50-51

γών. Με ένα λόγο, έθετε τις βάσεις της ειρηνικής πολιτικής ζωής στην Ελλάδα. Αυτό όμως δεν έγινε.

Το πολιτικό πρόβλημα της Ελλάδας ήταν, όπως προαναφέρθηκε, μέρος της νέας κατάστασης που διαμορφώθηκε μετά την ήττα των δυνάμεων του Άξονα. Στάλιν και Τσώρτσιλ, ηγέτες της Σοβιετικής Ένωσης και της Αγγλίας αντίστοιχα, είχαν καθορίσει τα ποσοστά επιρροής τους στα Βαλκάνια ήδη από το 1944· η Ελλάδα ανήκε στη ζώνη επιρροής των Βρετανών. Ήταν αναπόφευκτο λοιπόν να εμπλακούν βρετανικές στρατιωτικές δυνάμεις στο πολιτικό

Διδασκαλία υπαίθρια και στην αίθουσα (1946) Φωτογραφίες Βούλας Παπαϊωάννου, Φωτογραφικό Αρχείο, Μουσείο Μπενάκη, αρ. Β. 5421

πρόβλημα της Ελλάδας. Από το 1946 ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα είναι ήδη πραγματικότητα. Οι κυβερνητικές δυνάμεις πολεμούν εναντίον των ανταρτών, οι οποίοι δημιουργούν την “Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση” (1947), Από το 1948 στον εμφύλιο πόλεμο επεμβαίνουν οι Αμερικανοί, όταν οι Βρετανοί τούς πληροφορούν ότι αδυνατούν να προσφέρουν βοήθεια στην Ελλάδα. Η επέμβαση των Αμερικανών υπαγορεύτηκε από την πολιτική τους να εμποδίσουν τη σοβιετική επέκταση. Οι Η.Π.Α. δε γνώριζαν τότε ότι η Σοβιετική Ένωση δεν προέτρεπε τους Έλληνες κομμουνιστές να ξεκινήσουν εμφύλιο πόλεμο. Οι τελευταίοι περίμεναν βέβαια τη βοήθεια της Μόσχας, αλλά αυτή δεν ήρθε. Η αμερικανική επέμβαση άλλαξε τα δεδομένα της εμφύλιας σύγκρουσης. Το καίριο πλήγμα όμως δέχτηκαν οι αντάρτες, όταν η Γιουγκοσλαβία τερμάτισε τη βοήθειά της προς αυτούς και έκλεισε τα σύνορά της (Ιούλιος 1949). Ο Γράμμος και το Βίτσι έγιναν θέατρο των σκληρότερων πολεμικών επιχειρήσεων μεταξύ ανταρτών και στρατού. Οι αντάρτες ηττήθηκαν και υποχώρησαν στο αλβανικό έδαφος.

Ο εμφύλιος πόλεμος έληξε. Μαζί του όμως πήρε πάνω από 50.000 ψυχές. Στέρησε τη χώρα από 80.000 Έλληνες που έφυγαν πρόσφυγες στις ανατολικές χώρες. Ανάμεσα σ’ αυτούς ήταν πάνω από 25.000 παιδιά. Ξεσπίτωσε περισσότερους από 700.000 κατοίκους ορεινών χωριών της Θεσσαλίας και της Βόρειας Ελλάδας, που μεταφέρθηκαν στα πεδινά (“ανταρτόπληκτοι”). Δεκάδες χιλιάδες υπήρξαν οι τραυματίες και ανυπολόγιστες οι υλικές ζημιές· η Ελλάδα ήταν ερειπωμένη. Κι ενώ για τις άλλες χώρες ο πόλεμος τελείωσε το 1945 και άρχισε η ανοικοδόμηση, η Ελλάδα δεν μπόρεσε ούτε να διεκδικήσει ό,τι της αναλογούσε με βάση τις θυσίες της. Πιο φοβερά όμως ήταν τα κατάλοιπα στη μνήμη και στις συνειδήσεις των ανθρώπων. Ένας νέος διχασμός και τείχη αδιαπέραστα υψώθηκαν μεταξύ των Ελλήνων. Τρεις δεκαετίες δεν ήταν αρκετές για να γκρεμιστούν. Περίσσευαν η εκδίκηση, ο φανατισμός, η εκμηδένιση του αντιπάλου.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Δοκιμάστε να συνθέσετε μια δική σας εργασία όπου θα καταγράφονται τα κύρια χαρακτηριστικά του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, εκείνα δηλαδή που τον διαφοροποιούν από τους πολέμους του παρελθόντος.
2. Ποιες ήταν οι συνέπειες του εμφύλιου πολέμου στην Ελλάδα (1946-49);
3. “Η ζωή των Ελλήνων αξιολογούνταν χαμηλά σε σχέση με τη ζωή των Γερμανών”, σημειώνεται στο σχολικό βιβλίο (σ. 126). Ανάλογες συμπεριφορές υποτίμησης της ανθρώπινης ζωής έχουν παρατηρηθεί και σε άλλες στιγμές της ιστορίας. Να αναφέρετε σχετικά παραδείγματα.
4. Στη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου η επιστήμη και η τεχνολογία τέθηκαν χωρίς ηθικές αναστολές στην υπηρεσία των εμπολέμων. Αναζητήστε σχετικά παραδείγματα.

Ζ'. Η ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος έφερε την ολοκληρωτική ήττα των δυνάμεων του Άξονα. Από την άλλη πλευρά η συμμαχία των νικητριών δυνάμεων του πολέμου δεν κράτησε για πολύ. Βέβαια οι τρεις μεγάλοι (Τσώρτσιλ, Στάλιν, Ρούσβελτ) όσο διαρκούσε ο πόλεμος, μοίρασαν τον κόσμο σε ζώνες επιρροής και ρύθμισαν παγκόσμια ζητήματα. Από κει και πέρα όμως υπήρχε η τεράστια διαφορά της ιδεολογίας των καθεστώτων (κομμουνισμός - καπιταλισμός). Αυτή η διάσταση σφράγισε τις μεταπολεμικές εξελίξεις για 40 περίπου χρόνια (1947-1989). Η Ευρώπη ως δύναμη παγκόσμια υποχώρησε. Κυρίαρχες δυνάμεις αναδείχτηκαν οι Η.Π.Α. και η Σοβιετική Ένωση. Κάτω από αυτές στεγάστηκαν δύο κόσμοι, ο δυτικός και ο ανατολικός αντίστοιχα. Η μόνιμη εχθρότητα μεταξύ τους, που απειλούσε τον πλανήτη με ολοκληρωτική καταστροφή, είναι γνωστή με τον όρο Ψυχρός Πόλεμος.

Η εικόνα του μεταπολεμικού κόσμου

Πώς ήταν ο μεταπολεμικός κόσμος στις μεγάλες ενότητές του; Ποιες οι κυριότερες εξελίξεις και τα γνωρίσματά του;

α. Ευρώπη

- Η Δυτική Ευρώπη

Η Ευρώπη είχε υποστεί τις μεγαλύτερες καταστροφές κατά τον πόλεμο. Το οικονομικό και το κοινωνικό της σύστημα κινδύνευε να καταρρεύσει. Για να αποτρέψουν την αποσύνθεση και για να αντιμετωπίσουν τους Σοβιετικούς, οι Η.Π.Α. ίδρυσαν το ΝΑΤΟ και έδωσαν, με το Σχέδιο Μάρσαλ (1947-51), σε 16 ευρωπαϊκά κράτη περίπου 12 δισ. δολάρια. Ιδιωτική πρωτοβουλία, κρατική παρέμβαση και κράτος πρόνοιας αποτελούσαν θεμελιακό τρίπτυχο της μη κομμουνιστικής Ευρώπης. Κυρίαρχο πολιτικό σύστημα ήταν το κοινοβουλευτικό.

Ιστορικός Άτλας. 20ός αιώνας. "Η Καθημερινή", Αθήνα 1999, σ. 151

Τα παθήματα του Μεσοπολέμου έγιναν μαθήματα για τους Ευρωπαίους. Τώρα πια η οικονομική εξαθλίωση δε θα έριχνε τους ανθρώπους στην αγκαλιά απάνθρωπων πολιτικών συστημάτων. Το εργατικό κίνημα δε θα αντιμετώπιζε το καθεστώς της ελεύθερης οικονομίας ως τον αποκλειστικό παράγοντα της δυστυχίας των εργαζόμενων. Θα μπορούσε να πει κάποιος ότι η Δυτική Ευρώπη περιόριζε τα αρνητικά στοιχεία του καπιταλισμού και αξιοποιούσε τα θετικά του σοσιαλισμού. Έτσι μπορεί να εξηγηθεί στο επίπεδο των ευρωπαϊκών κοινωνιών, η σταδιακή σύγκλιση που οδήγησε στη σημερινή, ενιαία περίπου, έκφρασή της.

Η συσπείρωση της Δυτικής Ευρώπης ήταν ένας δρόμος μετ' εμποδίων· οι "ξυπόλυτοι" έπρεπε να αποφύγουν ποικίλα "αγκάθια". Η πορεία αυτή έχει ήδη κλείσει μισό αιώνα ζωής. Σήμερα η Ευρωπαϊκή Ένωση περιλαμβάνει 15 κράτη. Τις πόρτες της χτυπούν άλλα 12. Κοινό νόμισμα είναι το ευρώ.

- Η Ανατολική Ευρώπη

Οι περιοχές της Ευρώπης ανατολικά της γραμμής Έλβα - Αδριατικής αποτέλεσαν τον ανατολικό κόσμο ή τις χώρες του υπαρκτού σοσιαλισμού. Το καθεστώς στις χώρες αυτές ακολούθησε σταδιακά το σοβιετικό - σταλινικό πρότυπο. Οι ίδιες χώρες συγκρότησαν στρατιωτική συμμαχία, το Σύμφωνο της Βαρσοβίας, και οικονομική ένωση, την ΚΟΜΕΚΟΝ. Ο κόσμος αυτός παρέμεινε έως το 1989 υπό τον πλήρη έλεγχο της Σοβιετικής Ένωσης, πλην της Γιουγκοσλαβίας και της Αλβανίας. Όπου αμφισβητήθηκε η κυριαρχία της και έγιναν προσπάθειες να γίνει πιο φιλελεύθερο το καθεστώς (Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία), η σοβιετική αντίδραση υπήρξε άμεση και βίαιη.

Οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης ήταν περιορισμένες. Το ίδιο συνέβαινε και στο επίπεδο της επικοινωνίας. Το "τείχος του Βερολίνου" εξέφραζε χαρακτηριστικά τη διαίρεση των δύο κόσμων.

Ο συμπαγής αυτός κόσμος διαλύθηκε μονομιάς· η κατάρρευση του καθεστώτος της Σοβιετικής Ένωσης (1989) συμπαρέσυρε τα καθεστώτα όλων των κρατών - δορυφόρων της. Έκτοτε ο χάρτης στην Κεντρική, Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη άλλαξε ριζικά. Από την Τσεχοσλοβακία προέκυψαν αθόρυβα δύο νέα κράτη, η Τσεχία και η Σλοβακία. Ειρηνικά επίσης ενώθηκε η Ανατολική με τη Δυτική Γερμανία. Δεν έγινε όμως το ίδιο με τη Σοβιετική Ένωση και τη Γιουγκοσλαβία. Στα εδάφη της πρώτης δημιουργήθηκε πλήθος από ανεξάρτητα κράτη. Μεταξύ αυτών υπήρξαν συγκρούσεις για διαφιλονικούμενες περιοχές. Κάποιες μάλιστα συνεχίζονται. Η χώρα όμως που υπήρξε κυριολεκτικά θύμα της κατάρρευσης του κομμουνισμού υπήρξε η ομόσπονδη Γιουγκοσλαβία. Από το 1991 έως το 1999 διεξήχθησαν

φονικότατες συγκρούσεις στα εδάφη της, που προκάλεσαν την προσοχή της παγκόσμιας κοινότητας και την ξένη επέμβαση. Ήδη πέντε νέα κράτη έχουν δημιουργηθεί εκεί.

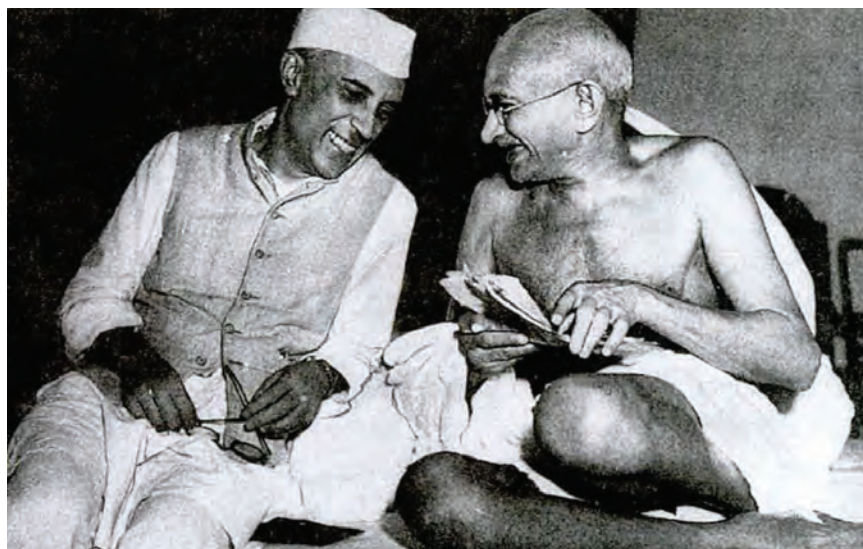
β. Αφρική

Όλη η αφρικανική ήπειρος αποτελούσε έως τον πόλεμο προέκταση της Ευρώπης. Οι Ευρωπαίοι την είχαν μετατρέψει σε απέραντο πεδίο αποικιακής εκμετάλλευσης. Ύστερα απ' αυτόν όμως άρχισε η έξοδος της Αφρικής από την αποικιοκρατία, που κράτησε μισό αιώνα. Μια εκπληκτική ποικιλία κρατών προέκυψε. Παλιά ονόματα έμειναν αλλά και νέα δόθηκαν στα κράτη αυτά. Άλλα άλλαξαν ονόματα στην πορεία. Η αποικιοκρατία δεν ευνοούσε την ομαλή πορεία και την ανάπτυξη των νέων κρατών. Τα μόνα προϊόντα που μπορούσαν να εξαγουν ήταν τα γεωργικά και οι πρώτες ύλες. Δε διέθεταν εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Δεν παρήγαν βιομηχανικά προϊόντα. Δε διέθεταν κεφάλαια. Η οικονομία τους ξεκινούσε από τα σπάργανα.

Τα οικονομικά προβλήματα επέτειναν τα κοινωνικά· λιμοί, αρρώστιες, συνεχείς μετακινήσεις πληθυσμών, φυλετικοί πόλεμοι, υπερπληθυσμός. Η Αφρική αναζητούσε τροφή, στέγη, εργασία στην Ευρώπη. Η παρουσία των Αφρικανών σ' αυτήν έχει ήδη διαμορφώσει μια νέα κατάσταση. Ορισμένοι μιλούν για την εκδίκηση της μαύρης ηπείρου ή για την ειρηνική κατάκτηση της γηραιάς ηπείρου. Σήμερα η παρουσία της Αφρικής στο παγκόσμιο σκηνικό είναι μια πραγματικότητα.

γ. Ασία

Η περιοχή από το Λίβανο έως το ακρότατο όριο της Ν.Α. Ασίας ήταν υπό τον άμεσο ή τον έμμεσο έλεγχο των Ευρωπαίων. Στην Άπω Ανατολή κυρίαρχη δύναμη ήταν η Ιαπωνία. Και σ' αυτή την ήπειρο η κατάσταση έχει αλλάξει άρδην.

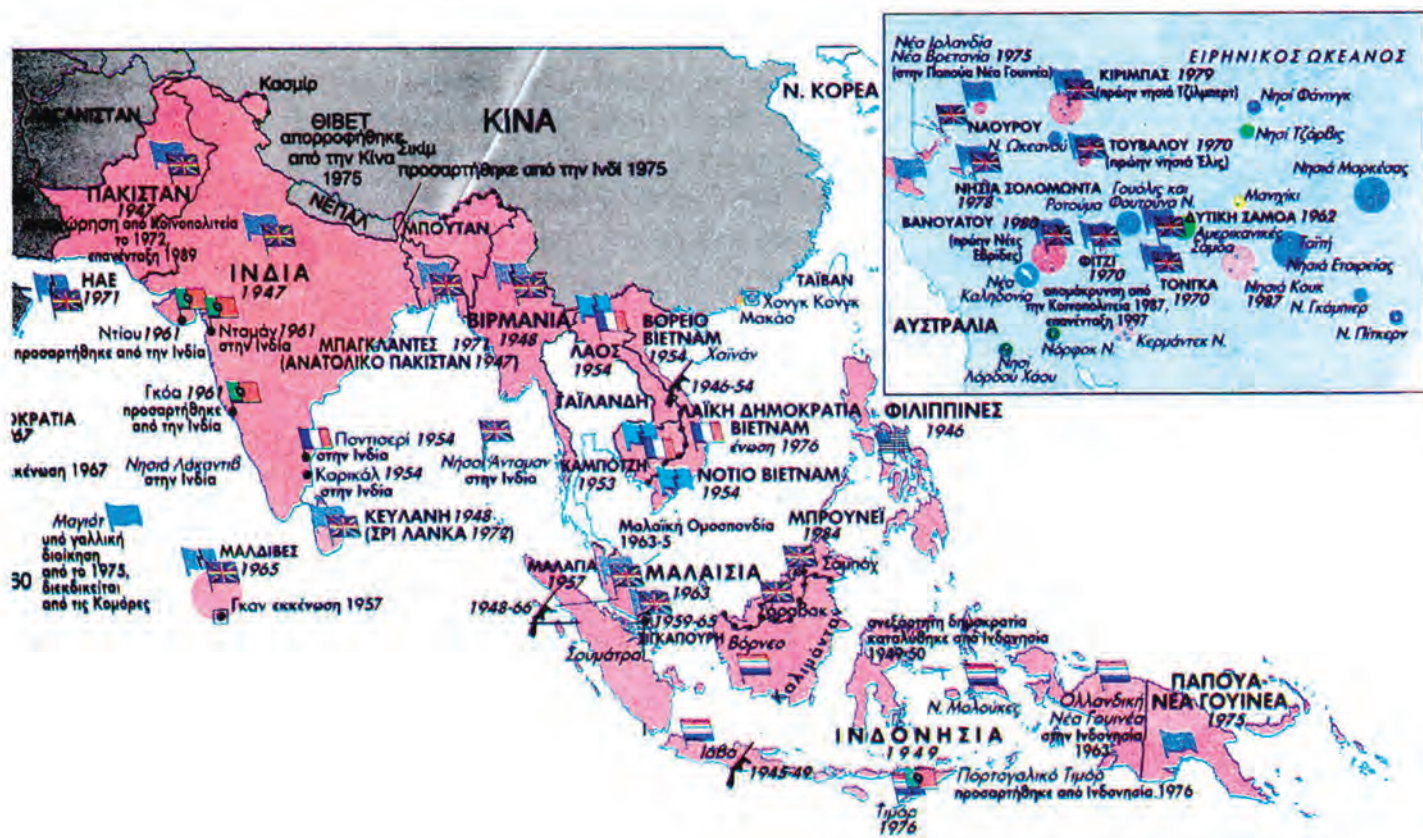

Ο Μαχάτμα Γκάντι (δεξιά) η μεγαλύτερη φυσιογνωμία της Ινδίας, οδήγησε τη χώρα του στην ανεξαρτησία (1947), ύστερα από 200 χρόνια βρετανικής αποικιοκρατίας. Εισήγαγε τη λεγόμενη «παθητική αντίσταση». Τον σκότωσε φανατικός ινδουίστης.

από την αποικιοκρατία

Ο κόσμος μετά την αποικιοκρατία

Περιοχές ανεξάρτητες από το 1939 και ημερομηνία

Αποικιακές κτήσεις το 1996

- Βρετανία
- Γαλλία
- Ολλανδία
- Πορτογαλία
- Ισπανία
- ΗΠΑ
- Αυστραλία
- Νέα Ζηλανδία
- Κοινή κτήση ΗΠΑ, Αυστραλίας, Νέας Ζηλανδίας

	κράτη-μέλη της Βρετανικής Κοινοπολιτείας		πρώην αποικιακή δύναμη
	κράτη που αποχώρησαν από την Κοινοπολιτεία		περιοχές αποικιακών συγκρούσεων
	κράτη-μέλη της Γαλλικής Κοινότητας		υπερπόντιοι σταθμοί και βάσεις
	κράτη που αποχώρησαν από τη Γαλλική Κοινότητα		μέλη ομοσπονδιών που διαλύθηκαν
			μεθοριακές συγκρούσεις

Μεταπολεμικά προέκυψε ένα τεράστιο κομμουνιστικό κράτος, η Κίνα, με ηγέτη το Μάο Τσε Τουνγκ (1949), που αποτελούσε την άλλη έκφραση του κομμουνισμού. Τα κινήματα στην Ινδοκίνα δημιούργησαν κι εκεί κομμουνιστικά κράτη (Κορέα, Βιετνάμ κ.ά.). Οι Γάλλοι αποχώρησαν (1954), οι Αμερικανοί ήρθαν. Η ήττα τους όμως στο Βιετνάμ διαμόρφωσε μια νέα κατάσταση. Οι αποικίες της Βρετανίας στη Ν.Α. Ασία αποτέλεσαν δύο ανεξάρτητα κράτη, την Ινδία και το Πακιστάν (1947).

Στις χώρες του Ειρηνικού και της Ανατολικής Ασίας έγινε μεταπολεμικά η μεγάλη επανάσταση. Η Ιαπωνία και οι “τέσσερις δράκοι” (Ν. Κορέα, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη, Χονγκ - Κονγκ) παρουσίασαν την ταχύτερη οικονομική ανάπτυξη στον κόσμο. Τα προϊόντα τους κατέκλυσαν την παγκόσμια αγορά.

Δυτικότερα στη Μέση Ανατολή, επικρατεί έως σήμερα η μεγαλύτερη αστάθεια. Κι εδώ την αποικιοκρατία διαδέχτηκε η δημιουργία ανεξάρτητων αραβικών κρατών. Το μόνο μη αραβικό κράτος είναι το Ισραήλ, που ιδρύθηκε το 1948. Τα αραβικά κράτη πολέμησαν με το Ισραήλ αλλά και μεταξύ τους. Οι νεκροί του πολέμου Ιράν - Ιράκ (1980-88) ξεπέρασαν τις 400 χιλιάδες. Άλλα κράτη ακολουθούσαν φιλοδυτική και άλλα φιλοσοβιετική πολιτική. Η διαδικασία συμφιλίωσης μεταξύ του αραβικού κόσμου και του Ισραήλ έχει προωθήσει την ειρήνευση της περιοχής. Η οικονομική ανάπτυξη που παρουσιάστηκε μεταπολεμικά στις χώρες της Μέσης Ανατολής βασίστηκε στις εξαγωγές πετρελαίου. Τα περισσότερα κράτη κυβερνούνται από μονοκομματικά καθεστώτα. Τα ίδια πρόσωπα παραμένουν στην εξουσία για ολόκληρες δεκαετίες. Η απόσταση από τις σύγχρονες δημοκρατίες είναι πολύ μεγάλη.

δ. Αμερική

*Το όνειρο της φυγής από τη μιζέρια
Ιστορικός Άτλας 20ός αιώνας.
“Η Καθημερινή”, Αθήνα 1999, σ. 194*

Στην αμερικανική ήπειρο δεν υπήρξαν αλλαγές μετά τον πόλεμο στο εδαφικό καθεστώς των χωρών ούτε προέκυψαν νέα κράτη. Στη Βόρεια Αμερική δέσποζαν τα δύο σύμμαχα κράτη, οι Η.Π.Α. και ο Καναδάς. Υπήρξαν όμως διαφοροποιήσεις στην πολιτική κατάσταση, την οικονομία και στην κοινωνία. Μια σειρά από επαναστατικά κινήματα και δικτατορίες σφράγισαν τη μεταπολεμική ιστορία της Λατινικής Αμερικής. Η Κούβα αποτέλεσε το μοναδικό κομμουνιστικό κράτος στην αμερικανική ήπειρο. Όπου αλλού επιχειρήθηκε η εγκαθίδρυση μαρξιστικού καθεστώτος, είχε λίγη ζωή ή απέτυχε. Οι χούντες υπήρξαν επιδημικό φαινόμενο στην περιοχή. Με άμεσες ή έμμεσες επεμβάσεις οι Η.Π.Α. κρατούσαν υπό τον έλεγχο τους όλη την Αμερική. Η Λατινική Αμερική μαστιζόταν από οικονομική κακοδαιμονία: φτώχεια, ανεργία, άθλιες συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων, χρεοκοπία κρατών. Τα τελευταία μόλις χρόνια αλλάζει σχετικά το σκηνικό με τον εκδημοκρατισμό και τις οικονομικές μεταρρυθμίσεις.

Από το 1945 και μετά η Λατινική Αμερική ήταν ένα "καζάνι που έβραζε": κοινωνικές επαναστάσεις (Γουατεμάλα, Κούβα, Νικαράγουα, Χιλή, Βολιβία, Περού), μεταρρυθμιστικές προσπάθειες (Νικαράγουα, Βενεζουέλα, Χιλή, Αργεντινή), αντάρτικα κινήματα (Ουρουγουά, Αργεντινή, Μεξικό), στρατοκρατικά καθεστώτα (Ελ Σαλβαδόρ, Ισημερινός, Αργεντινή, Ουρουγουά, Βραζιλία, Βολιβία, Χιλή, Παραγουάη). Ο κομμουνισμός επικράτησε μόνο στην Κούβα (Φιντέλ Κάστρο).

ε. Αυστραλία

Η ζωή στην Αυστραλία μεταπολεμικά κινήθηκε έξω από τους μεγάλους κραδασμούς που δοκίμασαν οι άλλες ήπειροι. Η αμυντική συνθήκη με τις Η.Π.Α. την ασφάλιζε απέναντι σε εξωτερική επίθεση. Το κύριο βάρος δόθηκε στην ανάπτυξη της βιομηχανίας και στις υπηρεσίες. Οι μετανάστες αύξαναν τον πληθυσμό της και τροφοδοτούσαν το εργατικό δυναμικό. Η ευημερία είναι εμφανής. Οι νέες πόλεις - πρότυπα εκφράζουν μια άλλη αντίληψη των πραγμάτων.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Στην υποενότητα "Η Ανατολική Ευρώπη" (σ. 134) δίνονται οι εξελίξεις στην περιοχή αυτή μετά το 1989. Σε άλλες χώρες έχουμε αθόρυβες διασπάσεις ή συνενώσεις και σε άλλες διάλυση με σφοδρές συγκρούσεις. Μπορείτε να κάνετε υποθέσεις για να εξηγήσετε τη διαφορά;
2. Ποια η κατάσταση που προέκυψε μεταπολεμικά στην Αφρική;
3. Η φράση "Η ιστορία είναι ένα παρόν που διαρκώς αλλάζει" επιβεβαιώνεται όλο και περισσότερο στις μέρες μας. Μπορείτε να εντοπίσετε "ιστορικές" αλλαγές στην καθημερινή σας ζωή;

Η μεταπολεμική πολιτική ιστορία της Ελλάδας διακρίνεται σε τρεις περιόδους: την πρώτη έως το 1967, τη δεύτερη έως το 1974 και την τρίτη έως το 1989.

α. Ελπίδες, διάψευση και αυτοπαγίδευση (1945-1967)

*Εξόριστοι στον Αη Στράτη.
Φωτογραφικά Ίχνη [1940-1970].
Αρχείο Βασίλη Μανικάκη, κείμενα Γιώργου
Νικολακάκη, έκδ.: Υπουργείο Αιγαίου,
Διεύθυνση Πολιτισμού, Αθήνα 1999.*

Μετά το τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου επικράτησε στην Ελλάδα πολιτική αστάθεια και αρρυθμία. Βραχύβιες κυβερνήσεις, μεταβαλλόμενα κυβερνητικά σχήματα, αποχή από τις εκλογές και αμφισβήτηση του εκλογικού αποτελέσματος βάδιζαν πλάι - πλάι με τον εμφύλιο πόλεμο. Τα σημαντικότερα γεγονότα πολιτειακού χαρακτήρα ήταν η επάνοδος του Γεωργίου Β' στο θρόνο της Ελλάδας (δημοψήφισμα, 1946) και η ψήφιση Συντάγματος (1952). Από το 1952 έως το 1963 τη χώρα κυβέρνησε αδιάλειπτα η συντηρητική παράταξη. Τα πολιτικά σχήματά της ήταν δύο· ο Ελληνικός Συναγερμός (Αλέξ. Παπάγος) και η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (Ε.Ρ.Ε., Κων. Καραμανλής). Ο κεντρώος ή φιλελεύθερος χώρος με κύριο πολιτικό σχήμα την Ένωση Κέντρου (Γ. Παπανδρέου) κυβέρνησε από το 1963 έως το 1965. Η Αριστερά είχε ως κύρια πολιτική έκφραση την Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (Ε.Δ.Α.).

Η περίοδος αυτή είναι από τις πιο ταραγμένες πολιτικά. Το κλίμα του εμφύλιου πολέμου σφράγισε τις πολιτικές αλλά και τις κοινωνικές εξελίξεις. Οι νικητές του εμφύλιου επέβαλαν την εξουσία τους επικαλούμενοι κυρίως τον κίνδυνο του έθνους από τον κομμουνισμό. Πάνω σ' αυτή την απειλή οικοδομήθηκε ο κρατικός

Κατασκευή δρόμου στην Ηγουμενίτσα, 1957, Σπύρος Μελετζής. Φωτογραφία 1923-1991, Βιέννη 1992, σ. 133.

Αναζήτηση καλύτερης τύχης μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Φωτ.: Αρχείο Ματζουράνη

μηχανισμός αλλά και παρακρατικά κέντρα εξουσίας. Στην πράξη αυτό σήμαινε αποκλεισμό “επικίνδυνων” πολιτών από την εξουσία, τη διοίκηση, ακόμη κι από την εκπαίδευση. Σήμαινε καταδικές, εκτοπίσεις. Οι ηττημένοι έβλεπαν τους νικητές ως το μεγάλο εχθρό, με τον οποίο δεν υπήρχαν περιθώρια επικοινωνίας. Η καχυποψία φώλιαζε στην ψυχή των ανθρώπων.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η Ελλάδα ανήκε στο Ν.Α.Τ.Ο. (1952) και ότι όλοι οι βόρειοι γείτονές της ανήκαν στο κομμουνιστικό στρατόπεδο. Έτσι δεχόταν έντονα τις πιέσεις των Η.Π.Α.. Παράγοντες πολιτικής αποσταθεροποίησης ήταν και τα Ανάκτορα. Οι βασιλείς, παρ’ όλο που το Σύνταγμα (1952) τους επέβαλε να βασιλεύουν, επιθυμούσαν και να κυβερνούν.

Η οικονομική ανάπτυξη κατά τη μεταπολεμική περίοδο προχώρησε με ταχύτερους ρυθμούς σε σχέση με τις πολιτικές εξελίξεις. Τότε κατασκευάστηκαν εγγειοβελτιωτικά έργα, μονάδες παραγωγής ενέργειας, άξονες οδικού δικτύου. Η εξωτερική βοήθεια, η ορθολογιστική πολιτική και η εργατικότητα των Ελλήνων ανοικοδόμησαν την Ελλάδα, που την είχαν ρημάξει η κατοχή και ο εμφύλιος. Μεγάλη ήταν η συμβολή των λεγόμενων “αδήλων πόρων” (ναυτιλιακό, μεταναστευτικό, τουριστικό συνάλλαγμα).

Τότε όμως δημιουργήθηκε και το ρεύμα φυγής από την επαρχία στα αστικά κέντρα. Στο λεκανοπέδιο της Αττικής ζει σήμερα ο μισός σχεδόν πληθυσμός της χώρας. Με το σύστημα “αντιπαροχής” οι πολυκατοικίες φύτευαν σαν μανιτάρια. Χιλιάδες σπίτια στην περιφέρεια χτίζονταν λαθραία, κατά κανόνα νύχτα και σε μη ιδιόκτητα οικοπέδα, για να στεγάσουν τους “φυγάδες” της επαρχίας, οι οποίοι αναζητούσαν προπάντων μια θέση “θυρωρού”. Τα σπίτια αυτά δεν πληρούσαν ούτε τους πιο στοιχειώδεις όρους υγιεινής.

Ένα άλλο μεταναστευτικό ρεύμα έδωσε διέξοδο εργασίας σε

Διαδήλωση στην Αθήνα για την Κύπρο (21-12-1954)

Φωτ.: Κ. Μεγαλοκονόμου

Οι μεγάλοι αγώνες για την παιδεία Μαθητική εκδήλωση στην Αθήνα (1962). Μαθητές και φοιτητές ζητούσαν να διατεθεί για τις ανάγκες της παιδείας το 15% του κρατικού προϋπολογισμού. Φωτ.: Κ. Μεγαλοκονόμου

περισσότερους από 1 εκ. Έλληνες. Χώρες προορισμού ήταν στην αρχή οι υπερπόντιες, αργότερα η Δυτική Ευρώπη και κυρίως η Δυτική Γερμανία (600.000). Ολόκληρες περιοχές της επαρχίας και προπάντων της Μακεδονίας άδειασαν από τον πληθυσμό τους· στην αρχή ο άνδρας, μετά η γυναίκα, αργότερα και τα παιδιά. Το μεταναστευτικό συνάλλαγμα ήταν ασφαλώς μικρό.

Η Ελλάδα και στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο είχε ταχθεί με το μέρος των νικητών. Η ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα διέυρυνε τα όρια της Επικράτειας. Το κύριο όμως πρόβλημα της Ελλάδας ήταν το Κυπριακό. Το βάρος του ένοπλου εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα κατά των Άγγλων αποικιοκρατών σήκωσε η οργάνωση Ε.Ο.Κ.Α. (1955-59) υπό τη στρατιωτική ηγεσία του Γ. Γρίβα (Διγενή). Πολιτικός ηγέτης του κυπριακού αγώνα ήταν ο αρχιεπίσκοπος Μακάριος. Οι θυσίες των Ελληνοκυπρίων και η ομόθυμη συμπαράσταση των Ελλήνων έκαμψαν την αντίσταση των Άγγλων. Με τις Συνθήκες Ζυρίχης - Λονδίνου (1958-59) η Κύπρος έγινε ανεξάρτητο κράτος. Το 1964 το Κυπριακό απείλησε ένοπλη σύρραξη μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας.

Αξιόλογα επίσης γεγονότα της περιόδου είναι η σύνδεση της Ελλάδας με την Ε.Ο.Κ. (1962) και η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1964).

β. Στρατιωτική δικτατορία (1967-74)

Για επτά χρόνια (1967-74) επιβλήθηκε στρατιωτική δικτατορία στην Ελλάδα με επικεφαλής μεσαία στελέχη του στρατού (συνταγματάρχες). Τα τανκς επέβαλαν το δικό τους νόμο· οι δικτάτορες κατάργησαν τη νόμιμη κυβέρνηση, κατέλυσαν το Σύνταγμα, συνέλαβαν τους πολιτικούς, καταδίωξαν τους αντιφρονούντες. Επρόκειτο για την πιο επώδυνη πολιτική εκτροπή. Πίσω της άφησε την Ελλάδα τραυματισμένη πολιτικά, κοινωνικά, οικονομικά. Η Ελλάδα εξέπεσε στα μάτια της διεθνούς κοινότητας. Προπάντων όμως άφησε μια ανεπανόρθωτη καταστροφή, την κυπριακή τραγωδία.

Αλλά πώς επιβλήθηκε και κράτησε για τόσα χρόνια ακλόνητο ένα καθεστώς βίας και τρόμου; Ασφαλώς υπήρχε το πρόσφορο έδαφος. Η δικτατορία ήρθε ως άγγελος της πολιτικής "κάθαρσης". Εκμεταλλεύτηκε ποικιλότητα τη δυσaréσκεια του μέσου πολίτη από την παραγμένη πολιτική ζωή στα μετεμφυλιακά χρόνια. Του υποσχέθηκε τάξη και ασφάλεια. Και αυτός τα εκτίμησε ως μεγαλύτερα αγαθά από τη δημοκρατία και την ελευθερία. Το δεύτερο στοιχείο ήταν η απειριόριστη χρήση βίας· όσοι αντιστέκονταν έβγαιναν από τη μέση. Το στρατιωτικό καθεστώς στηρίχτηκε ποικιλότητα και από ξένες δυνάμεις (κυρίως τις Η.Π.Α.). Κορυφαία εκδήλωση του αντιδικτατορικού αγώνα αποτελεί η εξέγερση του Πολυτεχνείου (1973).

Όπως προαναφέρθηκε, η χούντα των συνταγματαρχών άφησε μέχρι σήμερα μια ανοιχτή πληγή για τον ελληνισμό, που έκτοτε αγωνίζεται χρόνια να την κλείσει: το 1974 ανέτρεψε τον πρόεδρο

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

Πριν από τη λογοκρισία Η "Καθημερινή" πληροφορεί το αναγνωστικό κοινό τη στιγμή της σύγχυσης για το στρατιωτικό πραξικόπημα.

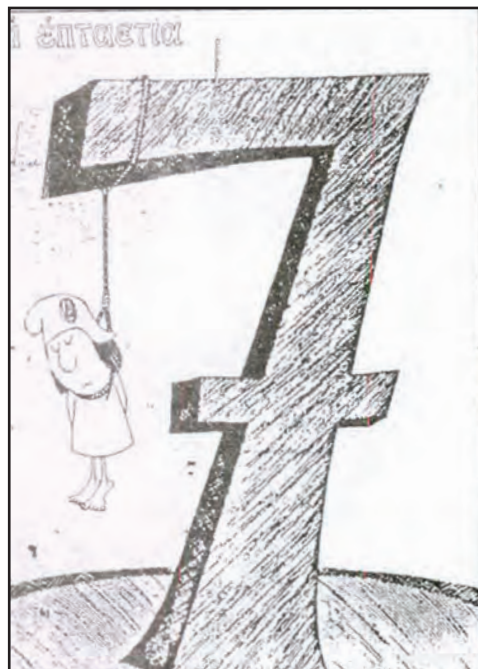

Πολυτεχνείο, Νοέμβριος 1973: Η κορυφαία στιγμή της αντίστασης κατά της Χούντας

Σε λίγο το άρμα μάχης θα γκρεμίσει την πόλη του Πολυτεχνείου και η εξέγερση θα κατασταλεί. (Φωτ.: Β. Καραμανώλη)

Η δημοκρατία στην κρεμιάλα

Σκίτσο του Γιάννη Κοριακόπουλου

Η δημοκρατία στην κρεμιάλα

της Κυπριακής Δημοκρατίας αρχιεπίσκοπο Μακάριο και επέβαλε καθεστώς υποταγμένο σ' αυτήν. Αυτή η ενέργεια έδωσε την ευκαιρία, που από πολύ καιρό περίμενε η Τουρκία, να εισβάλει στο νησί ("Αττίλας") και να επιβάλει το καθεστώς που ισχύει έως σήμερα: τα τουρκικά στρατεύματα έχουν καταλάβει το βόρειο μέρος της Κύπρου και στηρίζουν με τη δύναμη των όπλων ένα κράτος ("τουρκοκυπριακό"), που δεν έχει νομιμότητα και διεθνή αναγνώριση.

Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας η Ελλάδα αποβλήθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης και πάγωσαν οι διαδικασίες ένταξης της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.).

γ. Μεταπολίτευση (1974-1989)

Από το 1974 και ύστερα η Ελλάδα διέρχεται την πιο ήρεμη πολιτική περίοδο. Ουδέποτε ο ελληνικός λαός απολάμβανε σε τέτοια έκταση και ποιότητα τα αγαθά του δημοκρατικού βίου. Ο πολιτικός δυναμισμός και η ανανέωση συμβαδίζουν με τη φρόνηση και την ωριμότητα.

Στους μεγάλους άθλους της περιόδου ανήκει η μετάβαση από τη δικτατορία στη δημοκρατία χωρίς κλυδωνισμούς και ο τερματισμός της διαίρεσης και διάκρισης των Ελλήνων με βάση τα δεδομένα του εμφύλιου πολέμου (1946-49). Επισημότερη έκφραση του πνεύματος της συμφιλίωσης των Ελλήνων αποτέλεσε η αναγνώριση και νομοθετικά της Εθνικής Αντίστασης.

Χωρίς τους κλυδωνισμούς του παρελθόντος, έγινε και η πολιτειακή μεταβολή (1975)· το δημοψήφισμα που διενεργήθηκε έφερε την κατάργηση της Βασιλείας και την εγκαθίδρυση της Προεδρευόμενης Δημοκρατίας.

Κατά τη Μεταπολίτευση η Ελλάδα ακολούθησε εξωτερική πολιτική που της επέτρεψε να αναγνωρίζεται ως παράγοντας σταθερότητας, ειρήνης αλλά και ανάπτυξης. Καλλιέργησε με τις λοιπές βαλκανικές χώρες όχι απλώς σχέσεις καλής γειτονίας αλλά και συνεργασίας σε όλα σχεδόν τα επίπεδα. Το ίδιο έκανε και στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου. Το σημαντικότερο γεγονός όσον αφορά τις εξωτερικές σχέσεις της χώρας υπήρξε η συνθήκη ένταξής της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (Ε.Ο.Κ.). Η συμφωνία ένταξης εμπλουτίστηκε στη συνέχεια με όρους επωφελείς γι' αυτή. Σήμερα η Ελλάδα είναι ισότιμο μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), που αποτελεί την εξέλιξη της Ε.Ο.Κ.

Σ' έναν κόσμο που εξελίσσεται ραγδαία η Ελλάδα έχει να διαδραματίσει σπουδαίο ρόλο· τον εγγυώνται η μακρά ιστορική παράδοσή της, ο πολιτισμός της και η προσαρμοστικότητά της σε νέα δεδομένα.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Σημειώστε τους κύριους σταθμούς της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο 1945-63.
2. Στις ταινίες του παλιού ελληνικού κινηματογράφου οι πόλεις έχουν εντελώς διαφορετική όψη από τη σημερινή. Αυτό έχει να κάνει και με το ρεύμα φυγής από την επαρχία προς τις πόλεις κατά τα μεσοπολεμικά χρόνια;
3. Πώς εξηγείτε τη μεγάλη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα (1967-1974);

α. Η Ευρώπη σήμερα

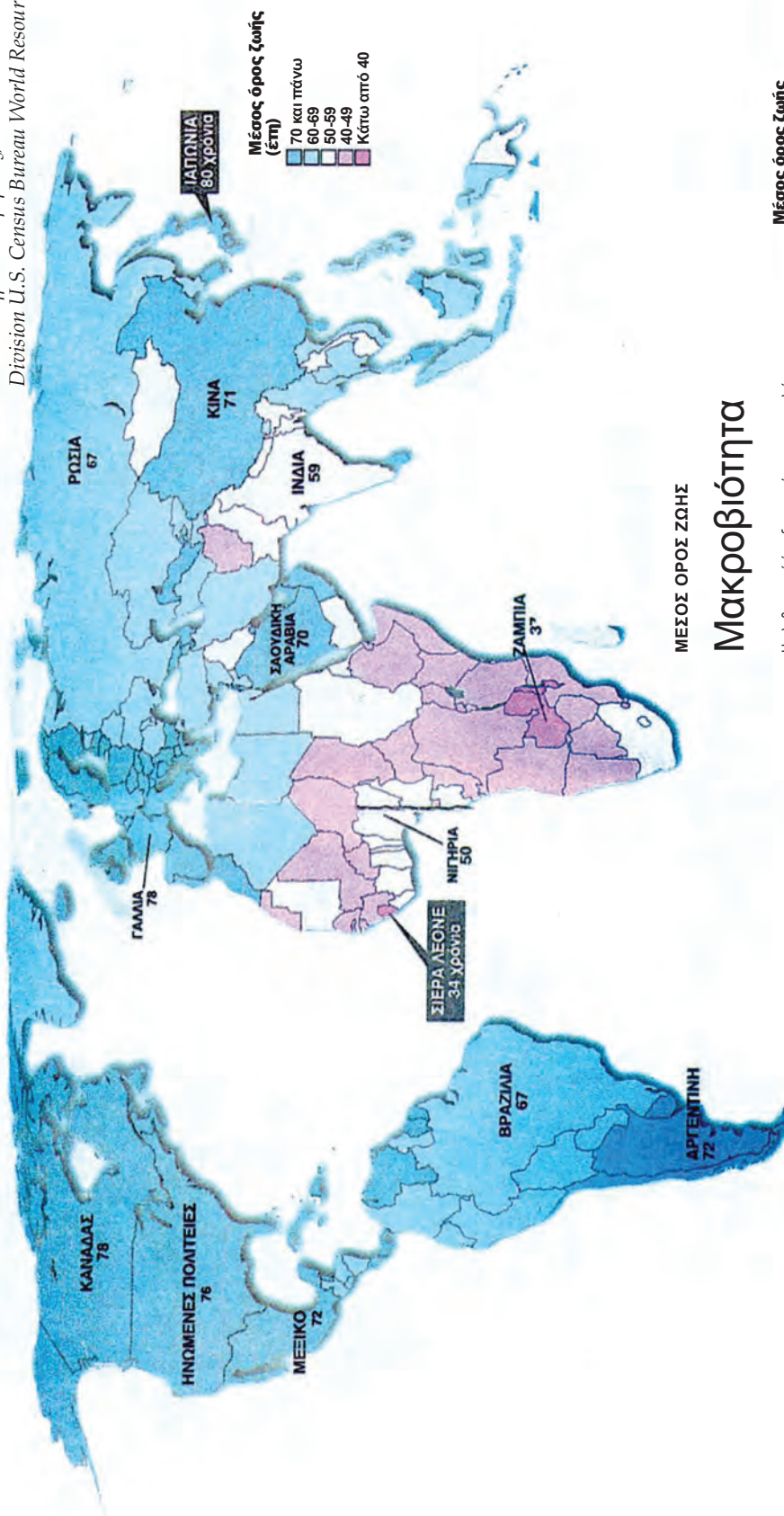
Στην Ευρώπη η κατάσταση έχει σταθεροποιηθεί πολιτικά· οι χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν κατά βάση ίδιο σύστημα πολιτικής διακυβέρνησης. Κατάκτηση αλλά και ζητούμενο είναι η οικονομική σύγκλιση, που έχει περίπου εξισώσει το βιοτικό επίπεδο των λαών, πράγμα αδιανόητο στο παρελθόν. Το κύριο κριτήριο με το οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις είναι η συλλογικότητα. Η ιδιότητα του πολίτη μιας χώρας συνυπάρχει με την ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη. Η ευρωπαϊκή κοινωνία, ανοιχτή στα αγαθά, στις μετακινήσεις, στις σπουδές, στις ιδέες, δημιουργεί ένα πλατύ πεδίο δραστηριοτήτων στον πολίτη κάθε χώρας.

Ωστόσο τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν είναι λίγα. Η ευρωπαϊκή ενοποίηση δεν μπορεί να έχει τέρμα· την ενοποίηση σε έναν τομέα θα διαδέχεται η ενοποίηση σε άλλον. Αυτό είναι εξαιρετικά δύσκολο, γιατί οι χώρες - μέλη δεν έχουν τις ίδιες απόψεις. Ένα άλλο μεγάλο πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι χώρες της Ε.Ε. είναι η ανεργία. Λόγω του υψηλού επιπέδου ζωής σε όλους τους τομείς, η Ευρώπη αποτελεί το καταφύγιο και τον “παράδεισο” για τους οικονομικούς μετανάστες, τους πολιτικούς πρόσφυγες, για όσους γενικά επιθυμούν να ζήσουν ανθρωπινότερα. Είναι πολύ δύσκολο να κάνεις ένα μετανάστη να μην αισθάνεται ξένος.

Η διεύρυνση της Ε.Ε. αποτελεί μια άλλη διάσταση των προβλημάτων της. Δώδεκα χώρες είναι ήδη υποψήφιας για ένταξη. Η ένταξή τους στην Ε.Ε. είναι δύσκολη για δύο λόγους: ο πρώτος αφορά την οικονομική (με εξαίρεση την Κύπρο) και την πολιτική κατάστασή τους. Ο δεύτερος συνδέεται με τις αντιλήψεις για το τι είναι Ευρώπη και μέχρι πού φτάνουν τα όριά της.

Η τρίτη διάσταση των προβλημάτων της Ε.Ε. αφορά τις σχέσεις της με τον έξω κόσμο. Ουσιαστικά υπάρχουν σήμερα τρεις οικονομικοί κολοσσοί: η Ε.Ε., οι Η.Π.Α. και οι χώρες της Ν.Α. Ασίας. Μεταξύ αυτών υπάρχει ανταγωνισμός σκληρός για την κατάκτηση των αγορών. Οι πρώην κομμουνιστικές χώρες της Ευρώπης διέρχονται μεταβατικό στάδιο προσαρμογής των οικονομιών τους αλλά και της πολιτικής κατάστασής τους στα νέα δεδομένα.

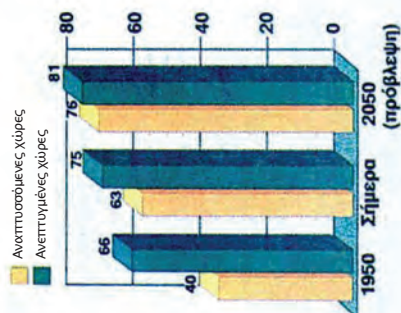

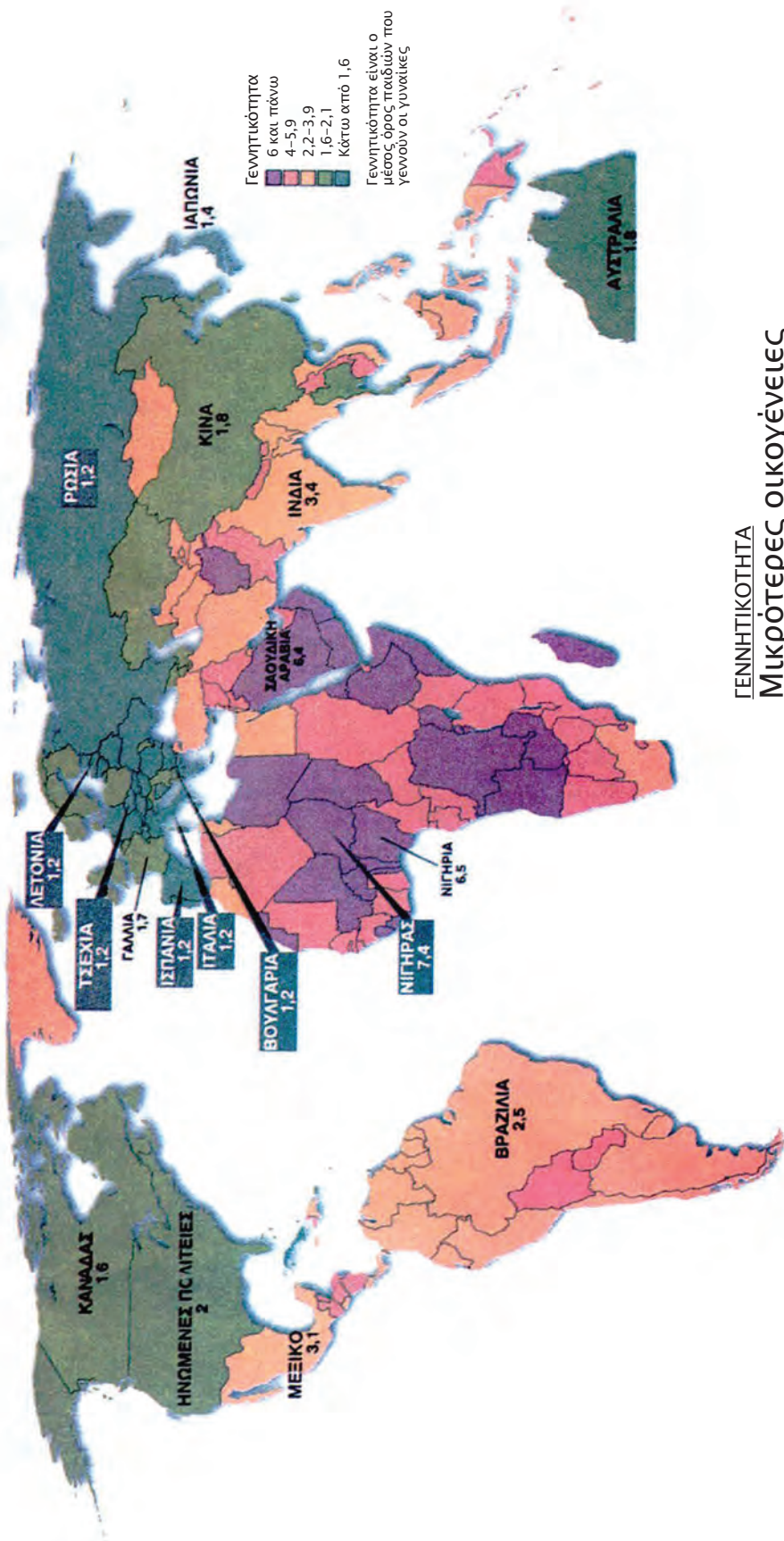
ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ ΖΩΗΣ

Μακροβιότητα

Η πληθυσμιακή έκρηξη του αιώνα μας αποτελεί επίτευγμα αλλά και πρόβλημα. Μετάξύ 1.000 και 1.750 μ.Χ. η επίσημη αύξηση του πληθυσμού ήταν μόλις 0,1 %, εξαιτίας της πείνας, της αρρώστιας και του πολέμου. Ο μέσος όρος ζωής ήταν χαμηλός, η παιδική θνησιμότητα υψηλή και καλού-κακού οι οικογένειες έκαναν πολλά παιδιά. Τον 19ο και 20ο αιώνα η πρόοδος της ιατρικής, οι υγιεινές και το καλύτερο βιοτικό επίπεδο μείωσαν σταδιακά τη θνησιμότητα στον δυτικό κόσμο, και παράλληλα μειώθηκε η γεννητικότητα. Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η λύση δόθηκε τα εμβόλια και την υγειονομική μέριμνα στις υπό ανάπτυξη περιοχές. Ο δείκτης θνησιμότητας έπεσε κατακόρυφα, ενώ η γεννητικότητα παρέμεινε υψηλή. Μετάξύ 1950 και 1988 ο μέσος όρος ζωής στον αναπτυσσόμενο κόσμο αυξήθηκε από 40 σε 63 χρόνια και ο πληθυσμός της Γης υπερπλασιάστηκε.

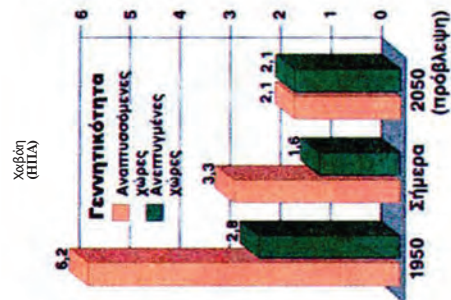
Μέσος όρος ζωής

ΓΕΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ Μικρότερες οικογένειες

Σε μια χώρα που ο πληθυσμός της δεν αυξάνεται ούτε μειώνεται, κάθε ζευγάρι κάνει κατά μέσο όρο δύο παιδιά, που αντικαθιστούν τους γονείς. Από τα 192 κράτη του κόσμου, 67 έχουν γεννητικότητα που δεν ξεπερνά το ρυθμό αντικατάστασης. Επιπλέον ο υπό ανάπτυξη κόσμος έχει νεαρή ηλικία - 30% κάτω των 15 ετών - ακόμη και αν το 1995 ολόκληρος ο πλανήτης είχε φτάσει στα επίπεδα αντικατάστασης, ο πληθυσμός θα αυξανόταν κατά 66% πριν ισορροπήσει. Η παγκόσμια γεννητικότητα είναι ακόμα πολύ πάνω από το επίπεδο αντικατάστασης, όμως παρουσιάζει πτωτική τάση: οι γυναίκες στις υπό ανάπτυξη χώρες κάνουν σήμερα κατά μέσο όρο 3,3 παιδιά, ενώ το 1950 έκαναν πάνω από 6. Περισσότερες από τις μισές υπό ανάπτυξη χώρες εφαρμόζουν κάποια πολιτική για τη μείωση των γεννήσεων.

β. Προβλήματα που ζητούν λύση

Έκθεση του Ινστιτούτου «Ψωμί για το παιδί» που δημοσιεύτηκε στην Ουάσινγκτον στις 10-2-2000 αναφέρει ότι το 1998 στις ΗΠΑ το 3,6% των νοικοκυριών μαστιζόνταν από πείνα. Συνολικά 10,5 εκ. οικογένειες (19 εκ. ενήλικες και 12 εκ. παιδιά) δεν είχαν τα οικονομικά μέσα για να εξασφαλίσουν την τροφή που χρειαζόνταν.

► Υπερπληθυσμός

Στη διάρκεια του αιώνα ο πληθυσμός του πλανήτη μας τετραπλασιάστηκε περίπου· από 1,6 δισ. έφθασε στα 6 δισ. Η αύξηση αυτή δεν υπήρξε ομοιόμορφη· βραδύτερα αναπτυσσόμενοι πληθυσμοί παρατηρούνται στην Ευρώπη, ταχύτερα στην Αφρική. Το μισό του παγκόσμιου πληθυσμού ζει στις πόλεις. Η πόλη του Μεξικού, για παράδειγμα, έχει πάνω από 20 εκ. κατοίκους.

► Ανισότητα πλούτου

Η ευημερία υπήρξε το όνειρο της ανθρωπότητας μεταπολεμικά. Για αρκετούς ανθρώπους στον πλανήτη μας είναι κατακτημένο αγαθό, για άλλους όμως όνειρο απλησίαστο.

Πρώτα - πρώτα ο πλούτος δεν κατανέμεται ισομερώς ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες ή σε διαφορετικές περιοχές του πλανήτη. Για παράδειγμα, στην Ε.Ε., στις Η.Π.Α., στον Καναδά, στην Ιαπωνία, στην Αυστραλία το κατά κεφαλήν εισόδημα είναι 30.000 δολάρια. Στην Κίνα, στην Ινδία, στο μεγαλύτερο μέρος της Αφρικής, σε ένα μέρος της Λατινικής Αμερικής το αντίστοιχο εισόδημα είναι γύρω στα 1.000 δολάρια. Υπολογίζεται ότι το 20% του παγκόσμιου πληθυσμού απολαμβάνει το 80% του παγκόσμιου πλούτου. Υπάρχει όμως άνισο μοίρασμα και στο εσωτερικό των χωρών.

► Η προσφυγιά

Οι εμφύλιες συγκρούσεις, οι πόλεμοι με γείτονες, η πολιτική αστάθεια και η φτώχεια ανάγκασαν πληθυσμούς σε διάφορες χώρες του πλανήτη να πάρουν το δρόμο της προσφυγιάς. Το 1998 ο συνολικός αριθμός των προσφύγων στην Ασία, στην Αφρική και στην Ευρώπη έφτασε τα 18 εκ. Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και οι συγκρούσεις που ακολούθησαν οδήγησαν στην προσφυγιά 1,5 εκ. πολίτες της. Παρά τις προσπάθειες επαναπατριsmού των προσφύγων, η προσφυγιά αποτελεί μείζον πρόβλημα με ποικίλες παρενέργειες.

► Ξενοφοβία, ρατσισμός, βία

Παρά τις πικρές εμπειρίες του παρελθόντος και τον αγώνα για την εξάλειψη του ρατσισμού, της ξενοφοβίας και της βίας, η παρουσία αυτών των φαινομένων στο σημερινό κόσμο εμπνέει σοβαρές ανησυχίες. Την τελευταία μάλιστα δεκαετία είναι ενδημικά φαινόμενα και σε χώρες της κατά τεκμήριο ανεκτικής Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Ο ρατσισμός εκδηλώνεται με τη μη αναγνώριση ανθρωπίνων δικαιωμάτων κυρίως στους ξένους, στους αλλοδαπούς, στους διαφορετικούς. Τα καλοδεχούμενα στο παρελθόν εργατικά χέρια των μεταναστών αντιμετωπίζονται σήμερα ως φορείς νοσηρών κοινωνικών

συμπτωμάτων (εγκληματικότητα) και δυστυχίας για τους ντόπιους (ανεργία, φτώχεια). Είναι χαρακτηριστικό ότι σε ευρωπαϊκές χώρες που απορρόφησαν πολλούς μετανάστες έχουν αναπτυχθεί αισθήματα ξενοφοβίας και ρατσισμού που εκφράζονται ακόμη και σε πολιτικό επίπεδο.

Όταν η ξενοφοβία, που ασφαλώς δημιουργείται από τις συνθήκες της κοινωνικής πραγματικότητας, μετατραπεί σε ρατσισμό και εκδηλωθεί με τη χρήση βίας, τότε υπονομεύεται η κοινωνική ειρήνη και ακυρώνονται πλήρως τα ανθρώπινα δικαιώματα· ακυρώνεται μια ανθρώπινη κατάκτηση, που από το 1945 και μετά είναι αποτυπωμένη σε χάρτες, διακηρύξεις, συμβάσεις της διεθνούς κοινότητας και προστατεύεται ποικιλότροπα.

► Επιδημικά νοσήματα - Ναρκωτικά

Ανήκει στο παρελθόν η εποχή που η ελονοσία, η ιλαρά, η ευλογιά, η πανώλη θέριζαν τους πληθυσμούς. Επίσης στις προηγμένες χώρες του κόσμου η βρεφική θνησιμότητα είναι πολύ χαμηλή. Αυτό αποτελεί καύχημα της ανθρώπινης επιστήμης. Όμως μεγάλες περιοχές του πλανήτη δεν έχουν τα στοιχειώδη για την περιφρούρηση της υγείας των κατοίκων τους. Για παράδειγμα πριν από δέκα χρόνια η Αφρική είχε μόλις το 1% των γιατρών του πλανήτη μας.

Οι παλιές επιδημίες βέβαια δεν εξαφανίστηκαν. Τα μικρόβια μετάδοσης των ασθενειών έγιναν ανθεκτικότερα και απαιτούν ισχυρότερα φάρμακα, που δεν είναι όμως ανώδυνα για τον άνθρωπο. Το πρόβλημα συνδέεται επίσης με την εμφάνιση νέων επιδημιών. Ο ιός του AIDS προκάλεσε τόσους θανάτους, που θεωρείται σύγχρονη μάστιγα.

Μάθημα Υγιεινής στην Ουγκάντα

Ιστορικός Άτλας, 20ός αιώνας. "Η Καθημερινή", Αθήνα 1999, σ. 186.

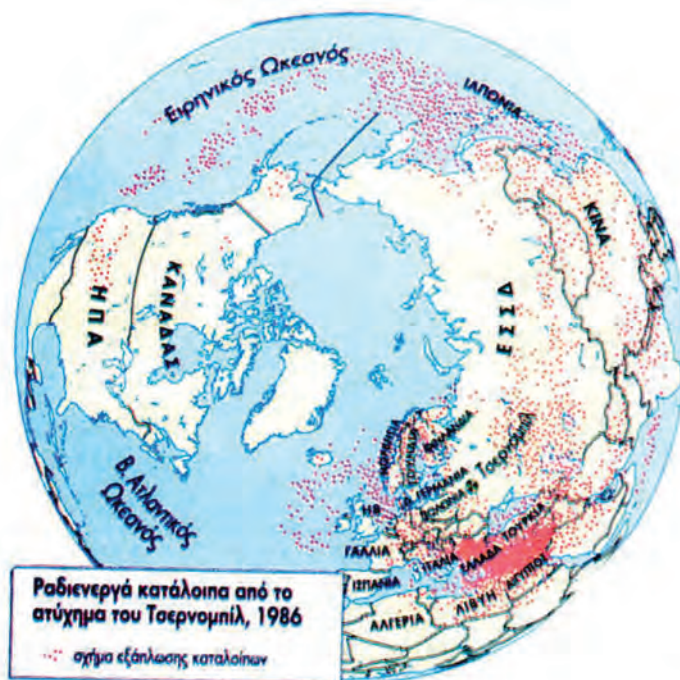

Οι επιδημίες δεν είναι οι μόνες αιτίες θανάτου. Παρ' όλο που το κάπνισμα δέχεται ποικίλες απαγορεύσεις σε ανεπτυγμένες χώρες, εντούτοις οι μισοί θάνατοι που αποδίδονται στο κάπνισμα παρατηρούνται σ' αυτές (1,5 εκ. ετησίως).

Τα ναρκωτικά και τη χρήση τους δεν τα πρωτογνώρισε η ανθρωπότητα στην εποχή μας. Τα τελευταία χρόνια όμως γύρω από αυτά παίζεται ένα από τα μεγαλύτερα δράματα του ανθρώπου και καταστρώνονται σχέδια αντιμετώπισής του κατά προτεραιότητα. Η εικόνα ενός νέου ανθρώπου που κρατώντας μια σύριγγα στο χέρι δίνει τέλος στη ζωή του, ενώ επιζητεί τη "λύτρωση", είναι η έσχατη ταπείνωση. Κατά βάση πρόκειται για οικονομικό μέγεθος. Τα ναρκωτικά θεωρούνται ως η πιο κερδοφόρα επιχείρηση. Η παραγωγή και η διακίνησή τους εξυπηρετείται από ολόκληρο κύκλωμα. Αυτό περιλαμβάνει αγρότες - καλλιεργητές, ένοπλες ομάδες στήριξης, εργοστάσια επεξεργασίας, καρτέλ, οδούς και μέσα διακίνησης. Τα μέτρα των κρατών είναι εξαιρετικά ανίσχυρα να αντιμετωπίσουν ταυτόχρονα την επιθυμία του χρήστη των ουσιών (εξάρτηση) και τις αδίστακτες μεθόδους των εμπόρων ναρκωτικών (χειραγώγηση). Η επιθυμία δυναμώνει τις μεθόδους και τα δύο μαζί αδυνατίζουν τα μέτρα.

► Ρύπανση του περιβάλλοντος

Το οικολογικό είναι το πιο πολύπλοκο και δυσεπίλυτο πρόβλημα που έχει να αντιμετωπίσει η ανθρωπότητα. Η ρύπανση του εδάφους, των υδάτων, του αέρα είναι παγκόσμιο και όχι τοπικό φαινόμενο. Η καταστροφή του περιβάλλοντος συνδέεται κυρίως με τον τρόπο που

Ραδιενεργά κατάλοιπα από το ατύχημα του Τσερνομπίλ, 1986 *Ιστορικός Άτλας, 20ός αιώνας. "Η Καθημερινή", Αθήνα 1999, σ. 200*

αντιλαμβάνεται ο σύγχρονος άνθρωπος την πρόοδο. Είναι το τίμημα της οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας. Εργοστάσια, αυτοκίνητα, λιπάσματα, εντομοκτόνα, χημικές ουσίες αποτελούν τις κύριες ρυπογόνες πηγές. Η προστασία του περιβάλλοντος έπαψε εδώ και καιρό να είναι υπόθεση ρομαντικών και αργόσχολων. Οι τελευταίες διασκέψεις για το περιβάλλον επιβεβαιώνουν την παγκόσμια ανησυχία και την επιθυμία να ανακοπεί η περιβαλλοντική καταστροφή.

γ. Ελπίδες

Υπάρχει όμως και η άλλη διάσταση της ανθρώπινης ζωής στον πλανήτη μας σήμερα. Ποτέ εξάλλου μια εποχή δεν είχε να επιδείξει μόνον καλά ή μόνο κακά.

Το γεγονός ότι ένας πυρηνικός όλεθρος δεν προβάλλει ως μέγιστη απειλή, όπως συνέβαινε σ' όλη την περίοδο του Ψυχρού Πολέμου, είναι μια απόδειξη της φρόνησης που δείχνει σήμερα ο άνθρωπος. Το ότι λειτουργούν τα ανακλαστικά της ανθρώπινης αλληλεγγύης, όχι ως ελεημοσύνη αλλά ως κοινωνική αναγκαιότητα, είναι το αισιόδοξο μήνυμα για την πορεία της ανθρωπότητας.

Η μεγαλύτερη ελπίδα προκύπτει από τη συλλογικότητα. Σήμερα όλη η ανθρωπότητα εκφράζεται μέσω ενός οργανισμού, του Ο.Η.Ε.. Αυτό ποτέ δε συνέβη στο παρελθόν. Ο πρόδρομος του Ο.Η.Ε., η Κοινωνία των Εθνών (Κ.Τ.Ε.) κατέρρευσε ταυτόχρονα, σχεδόν, με την ίδρυσή της. Ο Ο.Η.Ε. όμως συμπλήρωσε ήδη πάνω από μισό αιώνα ζωής. Από το 1945, όταν ιδρύθηκε, έως σήμερα πέρασε ποικίλες κρίσεις. Στόχος του είναι πρώτα - πρώτα η εξασφάλιση της παγκόσμιας ειρήνης. Οι επεμβάσεις του για την αποτροπή του πολέμου δε στέφθηκαν πάντα από επιτυχία. Τελευταία όμως ο ρόλος του τείνει να ενισχυθεί. Όσο κι αν η αποτελεσματικότητά του εξαρτάται από τις μεγάλες δυνάμεις, έχει μεγάλη σημασία ότι στη Γενική Συνέλευση του Ο.Η.Ε. τα μικρότερα κράτη έχουν ψήφο ισοδύναμη με αυτήν των μεγαλύτερων. Αλλά ο Ο.Η.Ε. έχει να επιδείξει πλούσιο έργο και στον τομέα της κοινωνίας και του πολιτισμού. Η καταπολέμηση του αναλφαβητισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, η εξασφάλιση τροφής σε λιμοκτονούντες πληθυσμούς, ο αγώνας κατά του ρατσισμού αποσκοπούν στην ποιότητα της ανθρώπινης ζωής για όλους αδιακρίτως. Ο Ο.Η.Ε. είχε προετοιμάσει το έδαφος, για να δεχτεί η ανθρωπότητα, όσο γίνεται πιο ανώδυνα, τα μεγάλα ανοίγματα με τις ποικίλες εκφράσεις της παγκοσμιοποίησης.

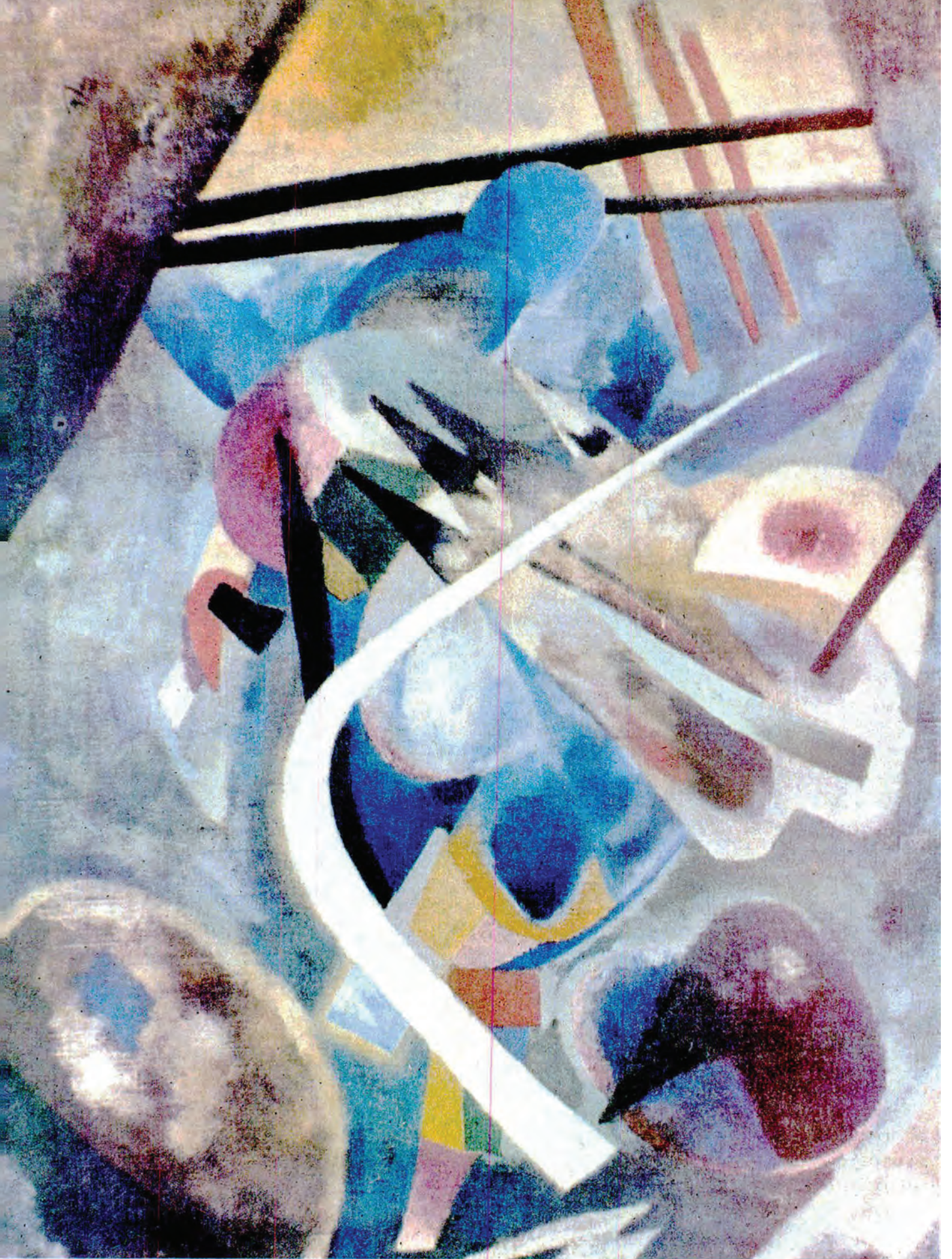
Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Στο βιβλίο σας σημειώνεται ότι η ένταξη μιας χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση σχετίζεται και με το τι είναι Ευρώπη και μέχρι πού φτάνουν τα όριά της. Πώς αντιλαμβάνεστε το περιεχόμενο αυτό; Μπορείτε να ανατρέξετε στο παρελθόν και να διακρίνετε σε γενικές γραμμές πώς σχηματίστηκε η έννοια “Ευρώπη” με το περιεχόμενο που της δίνουμε σήμερα;
2. Πώς εκδηλώνεται η ξеноφοβία και ο ρατσισμός σήμερα στον κόσμο; Έχετε εντοπίσει στον περίγυρό σας ανάλογα φαινόμενα; Αν ναι, δοκιμάστε να δείτε κατά πόσο επιβεβαιώνονται όσα γενικά αναφέρονται για τις συνθήκες γέννησης και τον τρόπο εκδήλωσής τους.

Κεφάλαιο 6ο

Επιστήμη και Πολιτισμός τον 20ό αιώνα

Βασίλο Καντίνσκο, Η άσπρη γραμμή.

Ο θρίαμβος της επιστήμης, αλλά και του πολιτισμού γενικότερα, που ξεκίνησε τον 19ο αιώνα, φαίνεται πως βρίσκεται στο απόγειό του στα τέλη του 20ού. Πραγματικά, ποτέ άλλοτε στην ανθρώπινη ιστορία, ο άνθρωπος δεν ήταν τόσο εξαρτημένος από την επιστήμη και την τεχνολογία. Παρόλα αυτά, η εικόνα που σχηματίζει κανείς δεν είναι και τόσο ξεκάθαρη. Εκεί που η τεχνολογία δείχνει με τον καλύτερο τρόπο πως δεν έχει πια κανένα νόημα να συζητάει κανείς για μεμονωμένα άτομα ή ακόμη και κράτη και πως τέτοιες έννοιες έρχονται από ένα μακρινό παρελθόν, εκεί η πραγματικότητα, έτσι όπως τη ζούμε στην Ευρώπη ή και στον υπόλοιπο κόσμο, δείχνει μάλλον “αναχρονιστική”. Η αναβίωση των εθνικισμών, για να μιλήσουμε μόνο γι αυτό, ακυρώνει στην πράξη και το διαδίκτυο και τις επικοινωνίες και το παγκόσμιο χωριό, που ονειρεύτηκε από τη δεκαετία του 1960 ο Μάρσαλ Μακ Λούαν. Από την άποψη αυτή, ο δρόμος που πρέπει να διανυθεί μέχρι ο πολιτισμός να γίνει πραγματικά παγκόσμιος είναι ακόμη μακρύς...

Α΄. ΟΙ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

... όταν η πραγματικότητα ξεπερνάει τη “φαντασία”

Στις αρχές της τρίτης χιλιετίας η καθημερινή ζωή παντού στον πλανήτη μας μοιάζει αδιανόητη χωρίς την ύπαρξη και τη βοήθεια που προσφέρουν η επιστήμη και η υψηλή τεχνολογία. Από την εποχή της γεωργικής επανάστασης -από τότε δηλαδή που ο άνθρωπος εγκαταστάθηκε μόνιμα σε κάποιο τόπο και άρχισε να παράγει ο ίδιος την τροφή του αντί να την αναζητά στη φύση (γύρω στο 7000 π.Χ.)- η ανθρωπότητα γνώρισε πολλές αλλαγές, κάποιες από τις οποίες ήταν ριζοσπαστικές. Ο νέος κόσμος που αναδύθηκε από τη βιομηχανική επανάσταση, η οποία επικράτησε παντού στη διάρκεια του 19ου αιώνα, ήταν πράγματι κάτι που δεν είχε εμφανιστεί ποτέ μέχρι τότε. Στο διάστημα μιας περίπου εκατονταετίας το τοπίο και οι άνθρωποι γνώρισαν τόσες αλλαγές όσες δεν είχαν γνωρίσει τα προηγούμενα δέκα χιλιάδες χρόνια. Συνήθειες και παραδόσεις αιώνων έπασαν ν’ αλλάζουν με ρυθμούς που κάποια στιγμή φαινόταν ανεξέλεγκτοι. Στα τέλη του προηγούμενου αιώνα οι άνθρωποι έμοιαζαν να “τα έχουν δει όλα”. Σήμερα, εκατό χρόνια μετά, φαίνεται πως αφ’ ενός πρέπει να διατηρούμε αρκετές επιφυλάξεις για όλα όσα γνωρίζουμε και αφ’ ετέρου πως βρισκόμαστε μπροστά σε νέες αλλαγές, ακόμη μεγαλύτερης εμβέλειας.

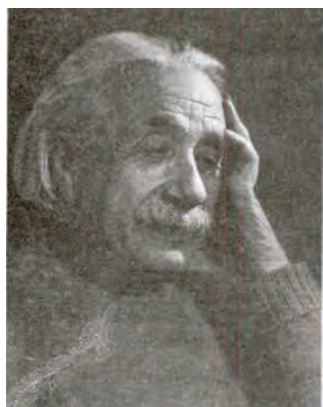

1903:Το 12" το αεροπλάνο των αδελφών Ράιτ πετάει σε ύψος 120 ποδών. Μια νέα εποχή αρχίζει. Περιοδικό Nitro, Δεκέμβριος 1999.

Το περιεχόμενο καθιερωμένων εννοιών έχει αλλάξει. Δε χρειάζεται πια να είναι κανείς ειδικευμένος επιστήμονας, για να αντιληφθεί πόσο σχετικές έχουν γίνει στην εποχή μας οι έννοιες του χώρου και του χρόνου, για παράδειγμα. Η έκρηξη της μικροηλεκτρονικής τα τελευταία είκοσι χρόνια, τείνει, μπροστά στα μάτια μας, να ανατρέψει όλα όσα γνωρίζαμε μέχρι τώρα. Καθισμένοι αναπαυτικά στην πολυθρόνα του σπιτιού μας, μπορούμε να επικοινωνούμε ταχύτατα με οποιαδήποτε άκρη του κόσμου, να αγοράζουμε και να πουλάμε αγαθά, ακόμη και να εργαζόμαστε. Πολλά από αυτά που μέχρι πριν από μερικά χρόνια βρίσκονταν μόνο στα μυθιστορήματα και στις ταινίες επιστημονικής φαντασίας είναι σήμερα πραγματικότητα.

Στις αρχές του 20ού αιώνα είχε ήδη αρχίσει να διαγράφεται το πλαίσιο μιας κοινωνίας “υψηλής τεχνολογίας”. Το αυτοκίνητο, το ραδιόφωνο, το αεροπλάνο, ο κινηματογράφος κτλ. έκαναν την εμφάνισή τους δίνοντας μια ιδέα του τι επρόκειτο να ακολουθήσει. Η σύγχρονη επιστημονική θεωρία, όπως για παράδειγμα η γενετική, η θεωρία των κβάντα και της σχετικότητας, προδιέγραφε και αυτή από τότε, σε γενικές γραμμές, έναν άλλο κόσμο. Πόσοι όμως ήταν αυτοί που μπορούσαν να αντιληφθούν ξεκάθαρα την πορεία των πραγμάτων; Οι “τρέλες” των μυθιστορημάτων του Ιουλίου Βερν εκατό χρόνια πριν, σήμερα είναι πια εντελώς ξεπερασμένες. Σχεδόν κάθε πέντε χρόνια η ανθρωπότητα διπλασιάζει τη συσσωρευμένη γνώση της. Κάθε πρόβλεψη για το μέλλον αναθεωρείται με ρυθμούς εντυπωσιακούς. Όλα μοιάζουν να εξελίσσονται ταχύτερα από όσο είχαν αρχικά προβλεφθεί. Παρ’ όλα αυτά όμως, αρκετά, κυρίως στο μυαλό των ανθρώπων, δεν είναι εύκολο να αλλάξουν με τους ρυθμούς της υπόλοιπης κοινωνίας.

Γιουσούφ Καρς. Πορτραίτο του Α. Αϊνστάιν το 1948. “Χωρίς την αίσθηση της αρμονίας δεν υπάρχει αληθινό μέγαλειο ούτε στην τέχνη, ούτε στην επιστήμη”. *Fifty year retrospective*, Λονδίνο 1983, σελ. 145.

Φυσική, Ιατρική και Βιολογία ήταν οι επιστήμες στις οποίες στηρίχτηκε η επανάσταση του 20ού αιώνα. Ο αιώνας αυτός είναι αναμφισβήτητος ο αιώνας της φυσικής. Ποτέ άλλοτε στην ιστορία της δε γνώρισε η ανθρωπότητα τέτοια “εξάρτηση” από τις φυσικές επιστήμες γενικότερα και τις εφαρμογές τους. Μπορεί το όνομα του Γερμανού φυσικού Μαξ Πλανκ, ο οποίος διατύπωσε το 1900 τη θεωρία των κβάντα, να μην είναι γνωστό παρά σε ένα κάπως πιο “μορφωμένο” κοινό, δε συμβαίνει όμως το ίδιο και με τον Αλβέρτο Αϊνστάιν. Ακόμη και οι πιο αδαείς του αναγνωρίζουν την πατρότητα της περίφημης θεωρίας της σχετικότητας (1905 και 1916). Οι δύο αυτές θεωρίες αποτέλεσαν τη βάση για μια διαφορετική σύλληψη του φυσικού κόσμου, διακόσια είκοσι χρόνια από τότε που ο Νεύτωνας θεμελίωσε την κλασική φυσική με το έργο του *Μαθηματικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας* (1687).

Όταν το 1911 ο Βρετανός φυσικός Ράδεφορντ (1871-1937) διατύπωνε τη θεωρία του για τον πυρήνα του ατόμου, δε φανταζόταν ασφαλώς τι επρόκειτο να επακολουθήσει μέσα σε λίγα χρόνια. Ακόμα και ο ίδιος ο Γερμανός φυσικός Όττο Χαν (1879-1968), ο οποίος το 1939 ανακά-

λυψε την πυρηνική σχάση, δίστασε να ανακοινώσει δημόσια τα αποτελέσματα των ερευνών του, που έμοιαζαν ανήκουστα. Σήμερα, δύο γενιές αργότερα, όλος ο κόσμος μιλάει για την ατομική ενέργεια και την πυρηνική εποχή, μη μπορώντας καλά-καλά να επιλέξει αν πρόκειται για ευλογία ή για κατάρρα.

Με τη διάσπαση του ατόμου η επιστήμη και μαζί της η ανθρωπότητα μπήκε σε μια νέα εποχή. Όπως σε όλες τις κοσμογονικές αλλαγές έτσι και δώ κάποιον δοκίμασαν στο “πετσί τους” τη νέα πραγματικότητα. Το πρωινό της 6ης Αυγούστου 1945 οι κάτοικοι της Ιαπωνικής πόλης Χιροσίμα δοκίμασαν πρώτοι τις συνέπειες της νέας εποχής. Ακολούθησαν, δυο μέρες αργότερα, οι γείτονές τους του Ναγκασάκι.

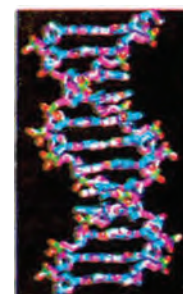
Μια ματιά σε οποιαδήποτε γωνιά ενός τυπικού σπιτιού αρκεί, για να διαπιστώσει κανείς αυτό το θρίαμβο των φυσικών επιστημών γενικότερα κατά τον 20ό αιώνα. Ηλεκτρικές συσκευές, επικοινωνιακά μέσα (τηλέφωνο, τηλεόραση, ραδιόφωνο, ηλεκτρονικός υπολογιστής κ.ά.), μικροαντικείμενα, ρούχα, ακόμη και έπιπλα, αντικατοπτρίζουν με τον πιο εύγλωττο τρόπο τη συνεισφορά της επιστήμης στη ζωή μας. Ακόμη και σε άλλους τομείς, όπου χρειάζεται περισσότερο προσεκτική ματιά, για να το ανακαλύψει κανείς, η ευρύτερη συνεισφορά των φυσικών επιστημών είναι ουσιαστική. Τέτοιο παράδειγμα αποτελούν οι επιστήμες της υγείας.

Στη βιολογία οι εξελίξεις είναι ακόμη πιο επαναστατικές. Από τις αρχές κιόλας του 20ού αιώνα οι επιστήμονες πρότειναν βιοχημικά μοντέλα για την πιθανή προέλευση της ζωής πάνω στη Γη. Τα πειράματα του αμερικανού χημικού Μίλλερ (1952), με το συνδυασμό νερού, ηλιακού φωτός, αμμωνίας και μεθάνης, προσέφεραν το αναγκαίο υπόβαθρο, για να επιχειρήσει κανείς να εξηγήσει τη ζωή από την πλευρά της φυσικής και της χημείας. Οι μελέτες της αγγλίδας φυσικού Φράνκλιν (1952), του συμπατριώτη της Κρικ και του αμερικανού βιοχημικού Γουότσον (1953) για τη δομή του γενετικού κώδικα (DNA) οδήγησαν τη βιοχημεία και τη γενετική σε πρωτοφανή άνθηση. Η αποκάλυψη του καθολικού μηχανισμού της κληρονομικότητας, η μελέτη δηλαδή του γενετικού κώδικα (DNA), έδωσε νέες διαστάσεις στις επιστήμες αυτές, οι οποίες επηρεάζουν με τη σειρά τους άμεσα την καθημερινή ζωή του ανθρώπου.

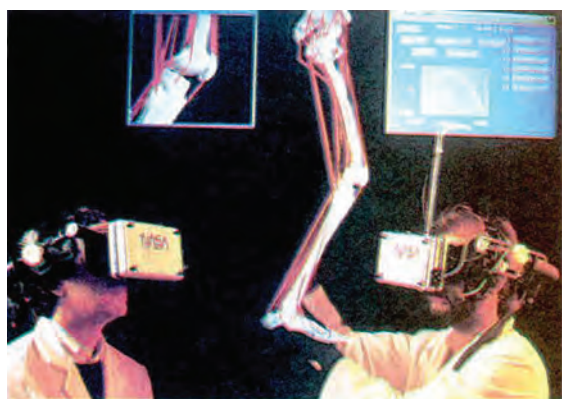
Στις μέρες μας όλοι, λίγο - πολύ, γνωρίζουμε πόσο ριζικά έχει αλλάξει η ζωή μας χάρη στην πρόοδο της ιατρικής και της βιολογίας. Αρρώστιες που μέχρι πριν από λίγα χρόνια προκαλούσαν πονοκέφαλο σε γιατρούς και σε ασθενείς σήμερα εντάσσονται στην καθημερινή ρουτίνα της ιατρικής. Μόνο οι μεγαλύτεροι σε ηλικία θυμούνται, για παράδειγμα, πόσο πολύ είχε εντυπωσιαστεί όλη η ανθρωπότητα το 1967, όταν ο νοτιοαφρικανός γιατρός Μπάρναρντ έκανε την πρώτη μεταμόσχευση καρδιάς. Σήμερα οι επιστήμονες υπολογίζουν πως στα αμέσως προσεχιά χρόνια θα έχουν προχωρήσει και στη μεταμόσχευση του πιο δύσκολου, με τα γνωστά δεδομένα, οργάνου του ανθρώπου, του κεφαλιού. Η γενετική μηχανική, η οποία από τη δεκαετία του 1980 και έπειτα, αποτελεί ίσως την κορυφαία έκφραση της προόδου της επιστήμης, έχει ήδη καταφέρει να δημιουργήσει αντίγραφα (κλώνους) ζώων. Η ημέρα που η δημιουργία των χαρακτηριστικών του ανθρώπου θα περνάει και μέσα από τα επιστημονικά εργαστήρια δε φαίνεται πια πολύ μακρινή.

Όσο για τις επεμβάσεις της γενετικής μηχανικής στα φυσικά προϊόντα, το μέλλον είναι ήδη μπροστά στα μάτια μας. Ντομάτες που διατηρούνται για πολύ καιρό, υβρίδια φυτών που πολλαπλασιάζονται με καταπληκτική ταχύτητα, δίνοντας πλούσια σοδειά, χωρίς να προσβάλλονται από ασθένειες, παραγωγή ενός προϊόντος δύο και τρεις φορές το χρόνο, όλα αυτά είναι πια μέρος της ζωής μας.

Αυτή η καταπληκτική πρόοδος της ιατρικής, της γενετικής μηχανικής αλλά και πολλών άλλων επιστημών έθεσε και σοβαρότατα ερωτηματικά. Η παγιωμένη βεβαιότητα ότι η επιστήμη έπρεπε να επιδιώκει την αναζήτηση της αλήθειας άρχισε να κλονίζεται. Η αλήθεια αυτή της επιστήμης δεν μπορεί πια σήμερα να διαχωριστεί ούτε από τις συνθήκες κάτω από τις οποίες παρήχθη ούτε, πολύ περισσότερο, από τις συνέπειές της. Η χρήση των τρομερών δυνατοτήτων που παρέχει η σύγχρονη επιστήμη και η τεχνολογία, καθώς και οι ανεξέλεγκτες

Σχηματική απεικόνιση από υπολογιστή της δομής του μορίου του DNA. Διακρίνονται στη λεπτή έλικα, με γαλάζιο χρώμα τα άτομα του άνθρακα, κόκκινο τα άτομα του οξυγόνου, μωβ τα άτομα του αζώτου, πράσινο τα άτομα του φωσφόρου και λευκό τα άτομα του υδρογόνου

Η Ιατρική είναι ίσως το πεδίο στο οποίο αντανακλάται με τον καλύτερο τρόπο η έκρηξη της τεχνολογίας των ημερών μας. Στην εικόνα νεαροί χειρουργοί ασκούνται σε εγχειρήσεις μέσω προσομοίωσης, χρησιμοποιώντας ειδικό εξοπλισμό που αναπαράγει τις ακριβείς συνθήκες μιας εγχείρησης. Ανακαλύπτω την Επιστήμη, Ιατρική, σελ. 63.

δυνάμεις που μπορεί να προκύψουν, είναι ένα πρόβλημα που ξεπερνάει τις ακαδημαϊκές συζητήσεις μεταξύ επιστημόνων και απασχολεί σήμερα όλο τον κόσμο.

Αν κάπου αποτυπώνεται πρακτικά με τον πιο εύγλωττο τρόπο ο θρίαμβος της επιστήμης στον 20ό αιώνα, αυτές είναι οι τηλεπικοινωνίες και η πληροφορική. Ευνοημένοι και οι δύο αυτοί τομείς από την ανάπτυξη της φυσικής και της χημείας, οδηγούν με τη σειρά τους και επιταχύνουν τις εξελίξεις σε όλες τις υπόλοιπες επιστήμες. Μια σειρά από έρευνες, πειράματα και μελέτες οφείλουν κυριολεκτικά την ύπαρξή τους στις ευκολίες που προσφέρουν σήμερα οι επικοινωνίες και η πληροφορική. Από την άλλη πάλι, η συνεργασία μεταξύ επιστημών και επιστημόνων, η οποία είναι καθοριστικός παράγοντας για την πρόοδο της επιστήμης, διευκολύνεται σε μέγιστο βαθμό. Για να μη μιλήσουμε για το πόσο γρήγορα περνούν στην καθημερινή ζωή και βρίσκουν πρακτικές εφαρμογές οι ανακαλύψεις των “εργαστηρίων”.

Δεν έχει περάσει ούτε καν μια γενιά από τότε (1976) που κυκλοφόρησε στο εμπόριο ο πρώτος προσωπικός υπολογιστής, και δεν υπάρχει πια κανένας τομέας της ζωής μας στον οποίο μικροηλεκτρονική και πληροφορική να μη διαδραματίζουν καίριο ρόλο. Είναι ίσως η πρώτη φορά στην ιστορία της που η ανθρωπότητα παρακολουθεί μια ολόκληρη επανάσταση να εξελίσσεται καθημερινά μπροστά στα μάτια της με ξέφρενους ρυθμούς. Αρκεί ελάχιστο χρονικό διάστημα, πολλές φορές και λίγοι μήνες, για να καταντήσει “ντεμοντέ” αυτό που σήμερα είναι “η τελευταία λέξη της μόδας” στην τεχνολογία. Το πόσο γρήγορα αλλάζουν τα δεδομένα που ξέραμε -οι συνήθειές μας, ο τρόπος που οργανώνουμε τη ζωή μας, ακόμη και ο τρόπος σκέψης μας- είναι κάτι το εντυπωσιακό. Από την άποψη αυτή, ακόμη και η εξιστόρηση της ιστορίας, που αποτελεί το αντικείμενο αυτού του βιβλίου, παίρνει άλλες διαστάσεις.

Οι επιστήμες του ανθρώπου ακολούθησαν και αυτές το γενικότερο κλίμα ανησυχίας και έρευνας του 20ού αιώνα. Η ιστορία θα μετατοπίσει το κέντρο βάρους της στη συνολικότερη θεώρηση των πραγμάτων, στην έρευνα των δομών, αναδεικνύοντας γενικότερες τάσεις και προβάλλοντας θέματα της καθημερινότητας. Στο τέλος της δεκαετίας του 1920 οι ιστορικές σπουδές θα γνωρίσουν εξαιρετική ανάπτυξη κυρίως στη Γαλλία (Σχολή των *Annales*), αλλά και σε άλλες χώρες. Σήμερα μια σειρά από κοινωνικές επιστήμες, όπως η δημογραφία, η εθνογραφία, η κοινωνική ανθρωπολογία, η γεωγραφία κ.ά. έχουν ήδη κατακτήσει ένα ευρύ κοινό.

Ιδιαίτερη μνεία στις ευρύτερες επιστήμες του ανθρώπου πρέπει να γίνει για την ψυχολογία. Από τις αρχές του αιώνα ο αυστριακός ψυχολόγος Σίγκμουντ Φρόυντ και οι συνεχιστές του (Α. Άντλερ, Κ.

Ο Σίγκμουντ Φρόυντ. Ανακαλύπτω την Επιστήμη, Ιατρική, εκδ. Δελθανάσης-Ερευνητές, σελ. 47.

Γιουνγκ κ.ά.) άνοιξαν νέους δρόμους στην κατανόηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Οι θεωρίες για την απώθηση στο υποσυνείδητο καταπιεσμένων εμπειριών, σκέψεων και επιθυμιών που σχετίζονται με την ικανοποίηση ερωτικών ορμών ή πόθων για την κατάκτηση δύναμης, οι αλήθειες που μπορεί να αντιπροσωπεύουν τα όνειρα και τις οποίες το άτομο δε θέλει να αποδεχτεί κατά τις ώρες της εγρήγορσης, τα κίνητρα δράσης των ανθρώπων κτλ. έδωσαν ώθηση σε μια σειρά από έρευνες και επιστήμες. Η ψυχανάλυση, οι τομείς που αναφέρονται στην ψυχική υγεία, στην παιδαγωγική, στην ψυχοσωματική ιατρική κ.ά. οφείλουν τα μέγιστα στις εργασίες αυτές, χωρίς να ξεχνάει κανείς τη συνεισφορά τους και στις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες. Οι “φροϋδικές” ιδέες, με όλες τις επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, είναι σήμερα αναπόσπαστο συστατικό της κοινωνικής σκέψης.

Β΄. ΟΙ ΤΕΧΝΕΣ

Από την αμφισβήτηση στον “εκδημοκρατισμό”

Στις τέχνες και στον πολιτισμό, όπως άλλωστε και στις υπόλοιπες ανθρώπινες δραστηριότητες, οι χρονολογίες ορόσημα (1900 ή 2000), ελάχιστη πρακτική αξία έχουν. Τα πράγματα δεν αλλάζουν από τη μια μέρα στην άλλη, ενώ, και για να γίνουν αντιληπτές οι όποιες αλλαγές, χρειάζεται να περάσει κάποιο χρονικό διάστημα. Παρατηρώντας τα πράγματα, στο τέλος πια του αιώνα, έχει κανείς να σημειώσει πως εκείνο που τον σημάδεψε, στον τομέα των τεχνών, ήταν όχι μόνο οι πολλές και ουσιαστικές αλλαγές που σημειώθηκαν, σε σχέση με το παρελθόν, αλλά και η ταχύτητα με την οποία πραγματοποιήθηκαν, καθώς και η εφήμερη διάρκειά τους. Η ταχύτητα γενικά, η έννοια του χρόνου δηλαδή, είναι και στον τομέα αυτό ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του αιώνα που έφυγε· ταχύτητα με την οποία άλλαζαν οι τεχνολογίες, ταχύτητα με την οποία τα έργα τέχνης έφταναν στον τελικό αποδέκτη τους, το ευρύ πια κοινό, ταχύτητα επικοινωνίας και διάδοσης των νέων ιδεών και κινημάτων.

Ο 19ος αιώνας είχε προλειάνει αρκετά το έδαφος για πολλές από τις νέες τάσεις που εμφανίστηκαν στον επόμενο αιώνα. Ο κόσμος της τέχνης, για να ξεκινήσει κανείς από αυτόν, είχε ήδη αρχίσει να αλλάζει. Οι συνθήκες κάτω από τις οποίες δούλευαν οι καλλιτέχνες και το κοινό στο οποίο απευθύνονταν είχαν διαφοροποιηθεί σε σχέση με παλαιότερες εποχές. Το παλιό μοντέλο του περιορισμένου κύκλου που ενδιαφερόταν για την τέχνη και συμμετείχε -παραγγέλλοντας έργα και διαμορφώνοντας τάσεις- στη διαδικασία “εκλαϊκευσης” της, δεν ανταποκρινόταν πια στις νέες συνθήκες. Τα μουσεία που άρχισαν να ιδρύονται από τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα και μετά, ο Τύπος, τα περιοδικά ποικίλης ύλης αλλά και η φωτογραφία είχαν κάνει τα έργα τέχνης προσιτά σε ένα ολοένα και μεγαλύτερο κοινό. Τον 20ό αιώνα ο κινηματογράφος, η τηλεόραση, το βίντεο (τέχνες και οι ίδιες από μόνες τους) και οι άλλοι σύγχρονοι τρόποι επικοινωνίας έχουν φέρει την τέχνη και στο πιο απομακρυσμένο μέρος του πλανήτη και την έχουν καταστήσει κοινό κτήμα όλων.

Ο 20ός αιώνας θα μπορούσε να θεωρηθεί, από πολλές απόψεις, ως ο αιώνας “εκδημοκρατισμού” της τέχνης. Ξεκινώντας κανείς από τα πολύ βασικά -τι είναι τέχνη, για παράδειγμα- μέχρι το ποιοι “παράγουν” και ποιοι “καταναλώνουν” την τέχνη, τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαμορφώνονται αξίες και αντιλήψεις, καλλιτεχνικά ρεύματα και καλλιτέχνες, τα πράγματα μοιάζουν να έχουν “εκδημοκρατιστεί” πολύ σε σχέση με το παρελθόν. Για τα θέματα αυτά πάντως έχουν ειπωθεί και γραφεί πάρα πολλά και οι εκατέρωθεν απόψεις (θετικές ή αρνητικές) διαθέτουν ουσιαστικά επιχειρήματα. Εκείνο που κανείς ίσως δεν αμφισβητεί είναι το γεγονός πως ο 20ός αιώνας, προβάλλοντας και μόνο ερωτήματα που έμοιαζαν λυμένα, συντέλεσε κατά πολύ σε μια νέα αντίληψη για τις τέχνες και το σκοπό τους.

Τσάρλι Τσάπλιν, Το Χαμίνι, 1921.

Η αμφισβήτηση για το ωραίο, το χρώμα, το σχήμα, το χώρο κτλ., την οποία ο 19ος αιώνας είχε κληροδοτήσει στον 20ό γενικεύτηκε κατά τη διάρκειά του. Η μεγάλη ποικιλία ιδεών και τεχνοτροπιών που άνθησαν τα τελευταία εκατό περίπου χρόνια ταξινομήθηκαν με το γενικό όνομα “μοντέρνα τέχνη”. Μπορεί, στο άκουσμα του όρου ο νους των σύγχρονων ανθρώπων να πηγαίνει κατά κύριο λόγο στη ζωγραφική, αλλά γλυπτική, αρχιτεκτονική, φωτογραφία, κινηματογράφος, βίντεο και οι συνδυασμοί τους έχουν εξίσου μερίδιο στη διαμόρφωση του τοπίου της μοντέρνας τέχνης.

Π. Πικάσσο: *Οι δεσποινίδες της Αβινιόν*, 1907. Ελαιογραφία, Νέα Υόρκη, Μουσείο Μοντέρνας Τέχνης.

Η δημιουργία το 1907 από τον ισπανό ζωγράφο Πάμπλο Πικάσσο του πίνακα *Οι δεσποινίδες της Αβινιόν* αποτέλεσε ένα σημείο αναφοράς για τα πρωτοποριακά κινήματα. Επηρεασμένος από τις προτροπές του μεγάλου Γάλλου ζωγράφου Πωλ Σεζάν για την αναζήτηση της γεωμετρίας στα πράγματα και στη φύση, καθώς και από τη γοητεία που ασκούσε στους καλλιτέχνες της εποχής του η τέχνη της Αφρικής και της Ωκεανίας, ο Πικάσσο ζωγραφίζοντας τις *Δεσποινίδες της Αβινιόν* έμοιαζε “να είχε πει βενζίνη και να είχε φτύσει φωτιά”, όπως έλεγε ο φίλος του Γάλλος ζωγράφος Μπρακ. Οι δυο τους άλλωστε θεμελίωσαν τον κυβισμό, πειραματιζόμενοι στην απεικόνιση του τρισδιάστατου κόσμου στον διδιάστατο μουσαμά. Το κίνημα του **φουτουρισμού**, το οποίο διαμορφώθηκε τις παραμονές του Α' Παγκόσμιου Πολέμου, είχε σκοπό την επανάσταση εναντίον των αρχών και των ιδεωδών του παρελθόντος και έμβλημά του τη λατρεία του νέου συμβόλου της εποχής εκείνης, της μηχανής. Την ίδια εποχή καλλιτέχνες, όπως οι ρώσοι Καντίνσκι και Μάλεβιτς και ο ολλανδός Μόντριαν, θα φτάσουν στην πλήρη αφαίρεση προτείνοντας μια πραγματικά ανεικονική, μη αντικειμενική και μη παραστατική τέχνη.

Το σοκ που προκάλεσε η αγριότητα του Α' Παγκόσμιου Πολέμου στις δυτικές κοινωνίες δεν άφησε ανεπηρέαστο τον κόσμο της τέχνης και του πολιτισμού. Από τα μέσα κιόλας του πολέμου, το 1916, το κίνημα του **ντανταϊσμού** διακήρυξε την αντίθεσή του στον πόλεμο, στους εθνικισμούς και στη συμβατικότητα. Μέσα από τα διδάγματά του θα αναδειχτούν τα κοινά καθημερινά αντικείμενα σε έργα τέχνης, γεγονός που θα ασκήσει μεγάλη επίδραση ακόμη και στις μέρες μας. Ο **υπερρεαλισμός**, ο οποίος ξεπήδησε από τα σπλάχνα του ντανταϊσμού τη δεκαετία του 1920, έδωσε και πολιτικό περιεχόμενο στην όλη αμφισβήτηση, έχοντας αριστερούς προσανατολισμούς. Παράλληλα η επικράτηση της ρωσικής επανάστασης και η συνολική αμφισβήτηση του αστικού καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης της κοινωνίας θα δώσουν την ευκαιρία να δημιουργηθεί μια ολόκληρη θεωρία -και πρακτική- για τη στρατευμένη τέχνη, η καλλιτεχνική έκφραση της οποίας θα ονομαστεί **σοσιαλιστικός ρεαλισμός**.

Ο Μεσοπόλεμος, η εικοσαετία (1919-1939) δηλαδή μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων, θα είναι μια εποχή μεγάλων ανακατατάξεων και ζυμώσεων σε όλους τους τομείς της τέχνης. Μετά τη ζωγραφική ο κινηματογράφος είναι εκείνος που θα γνωρίσει μεγάλη άνθηση στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Με το πέρασμα από το βουβό στον ομιλούντα κινηματογράφο (1929), γύρω από την έβδομη τέχνη θα στηθεί μια ολόκληρη βιομηχανία διασκέδασης, ψυχαγωγίας αλλά και ιδεολογικής χειραγώγησης και πολιτικού - πολιτισμικού ιμπεριαλισμού. Στα τέλη του 20ού αιώνα η σημασία του ελέγχου της κινηματογραφικής βιομηχανίας δεν αμφισβητείται πια από κανέναν και πολλοί είναι εκείνοι που υψώνουν τη φωνή τους, για να διαμαρτυρηθούν και να αμφισβητήσουν τα πρότυπα και τις αξίες που η σύγχρονη κινηματογραφική παραγωγή προβάλλει.

Ανάμεσα στα πολλά καινούρια πράγματα που έφερε στη ζωή των ανθρώπων ο 20ός αιώνας, η τηλεόραση κατέχει ασφαλώς ξεχωριστή θέση. Η ανάπτυξή της και ο ρόλος της στο σύγχρονο πολιτισμό βοήθησαν αφ' ενός στην προώθηση μιας σειράς "παραδοσιακών" εκφράσεων τέχνης (κινηματογράφος, φωτογραφία, εικαστικές τέχνες κτλ.) και αφ' ετέρου στην εμφάνιση και στην καθιέρωση νέων μορφών καλλιτεχνικής δημιουργίας (βιντεοκλίπ κτλ.). Η διάδοση που γνωρίζει στις μέρες μας η τεχνολογία της μικροηλεκτρονικής με τους προσωπικούς υπολογιστές, τις προσωπικές κινηματογραφικές μηχανές (βιντεοκάμερα), την ψηφιακή τεχνολογία κτλ. αναμένεται να επηρεάσει βαθύτατα τον κόσμο της τέχνης και του πολιτισμού, τουλάχιστον στον τομέα της υλοποίησης των ιδεών των δημιουργών.

Η έκρηξη της τεχνολογίας στον αιώνα μας προσέφερε στις τέχνες ένα σύμμαχο μεγίστου βεληνεκούς. Δεν είναι μόνο ότι η καλλιτεχνική δημιουργία διευκολύνεται αφάνταστα από αυτή την πρόοδο της επιστήμης και της τεχνολογίας, αλλά πολλές φορές σ' αυτήν οφείλεται και η μεγάλη άνθηση που γνωρίζουν πολλές τέχνες. Γιατί, μπορεί αυτοί

Ο Τάρλι Πάρκερ με τον Τ. Μόνκ στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Η Τζάζ μουσική χρωσάει και στους δυο πολλά. G. Vulliamy, τζαζ και Μπλουζ, Αθήνα 1990, Εκδόσεις Index, σελ. 105.

Η δύσκολη δεκαετία του 1960 σφραγίστηκε από τη μουσική των Μπίτλς, που ακόμη και σήμερα, το όνομά τους παραπέμπει στη μυθολογία της ροκ μουσικής.

που παρακολουθούσαν συστηματικά τις εκτελέσεις μουσικών έργων ή και όπερας το 19ο αιώνα να ήξεραν πολύ καλά πρόσωπα και πράγματα, μπορεί το ακροατήριο που άκουγε ραγκτάιμ μουσική παιγμένη από μαύρους πιανίστες στην Παγκόσμια Έκθεση του Σικάγου το 1893 να ήταν πολυάριθμο, έπρεπε ωστόσο να έρθει η ανακάλυψη του φωνογράφου από τον Τόμας Έντισον, του ραδιοφώνου από το Γουλιέλμο Μαρκόνι, του φορητού ραδιοκασετόφωνου (walkman) από τον Ακίο Μορίτα κτλ. για να γίνει η μουσική ένα από τα σήματα κατατεθέντα του αιώνα μας. Χάρη σ' αυτές τις επαναστατικές εφευρέσεις -αλλά και χάρη στο πικάπ και τους δίσκους βινυλίου ή τους ψηφιακούς (CD)- μπόρεσε η τέχνη του μεγάλου τενόρου Καρούσο, της Μαρίας Κάλλας, του Έλβις Πρίσλεϋ, των Μπιητλς, αλλά και του Μάρκου Βαμβακάρη και του Μίκη Θεοδωράκη, για να έρθουμε και στο δικό μας χώρο, να ξεφύγει από τα στενά πλαίσια μιας ελίτ και να γίνει κτήμα όλου του κόσμου.

Βασίλης Τσιτσάνης, Γιάννης Παπαϊωάννου, Ζωή Νάχη, Χρηστάκης κ.ά. στα 1953. Μετά την Κατοχή το ρεμπέτικο τραγούδι θα βγει σιγά-σιγά από το περιθώριο και θα αποτελέσει αντικείμενο μελέτης, αλλά και μίμησης. Βασίλης Τσιτσάνης, *Η ζωή μου*, το έργο μου, Αθήνα 1980.

Μουσική σημαίνει επίσης και χορός. Τον 20ό αιώνα ο χορός ακολούθησε τις τύχες της μουσικής γνωρίζοντας άνθηση πρωτοφανή. Το ότι οι άνθρωποι χόρευαν και σε παλαιότερες εποχές, κυρίως σε γιορτές και διασκεδάσεις, αυτό είναι σίγουρο. Εκείνο που άλλαξε είναι το πόσο καθημερινή υπόθεση έγινε ο χορός, αλλά και το πόσοι πια χοροί υπάρχουν. Σήμερα το τανγκό ή το ζέϊμπέκικο δεν είναι υπόθεση κάποιων περιθωριακών στις φτωχογειτονιές του Μπουένος Άιρες ή του Πειραιά, αλλά αποτελεί παράδοση και καύχημα των ανθρώπων των περιοχών αυτών. Πέρα από τους τοπικούς χορούς που έχει να επιδείξει κάθε περιοχή του πλανήτη, υπάρχουν και χοροί που απευθύνονται σ' ένα παγκόσμιο κοινό, νέων κυρίως ανθρώπων.

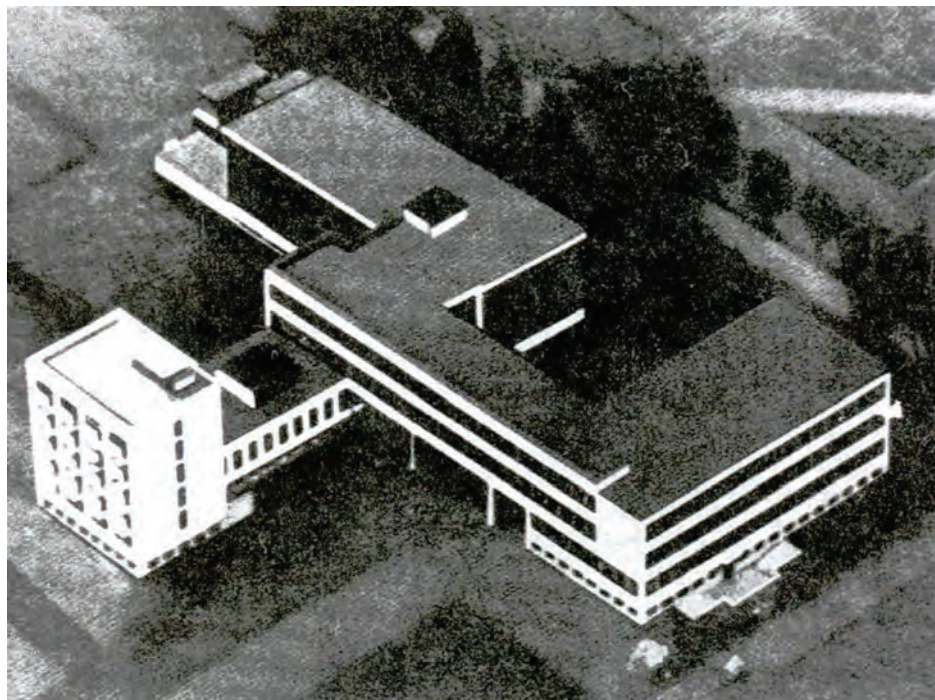
Ο 20ός αιώνας είναι επίσης η εποχή των εφαρμοσμένων τεχνών. Από τη δεκαετία του 1860 κιόλας ο άγγλος Γ. Μόρρις και το κίνημα "Arts and Crafts" είχαν αμφισβητήσει την αισθητική των βιομηχανοποιημένων ειδών καθημερινής χρήσης, προτείνοντας την επιστροφή στα χειροποίητα προϊόντα. Η αναζήτηση ενός νέου ύφους στην αρχιτεκτονική και στη διακόσμηση οδήγησαν στα πειράματα της "αρ νουβό" στο τέλος του αιώνα. Με κεντρικό σύνθημα τη λειτουργικότητα, και ξεκινώντας από την αρχιτεκτονική, οι πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα οδήγησαν στην αμφισβήτηση κάθε έννοιας στυλ ή ρυθμού. Για τον αμερικανό αρχιτέκτονα Φρανκ Ράιτ (1869-1959) εκείνο που προείχε ήταν η λειτουργικότητα του εσωτερικού του σπιτιού και όχι τόσο η πρόσοψη. Προπαγανδίζοντας τη χρήση των νέων βιομηχανικών υλικών, του σιδήρου και του μπετόν, ο Ράιτ έδωσε νέα ώθηση στην οικιακή αρχιτεκτονική. Αρχιτέκτονες όπως ο γάλλος Λε Κορμπυζιέ και οι αμερικανοί Τζόνσον και Χίτσκοκ προώθησαν την ιδέα του ενός και μοναδικού στυλ για την αρχιτεκτονική, αυτού που ονομάστηκε Διεθνές Στυλ.

Λε Κορμπυζιέ, *Η οικία Σαβονά*, 1929-30. Χαρακτηριστικό δείγμα του Διεθνούς Στυλ. Παγκόσμια Τέχνη, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1998, σελ. 115.

Το νέο πνεύμα όμως, αυτό της σύζευξης τέχνης και τεχνικής, ταυτίστηκε με το Μπαουχάους, τη σχολή που ξεπερνούσε κατά πολύ τα στενά όρια της αρχιτεκτονικής και ιδρύθηκε το 1919 στη Βαϊμάρη της Γερμανίας από τον Γκρόπιους. Όταν το 1933 οι ναζί, που είχαν μόλις ανεβεί στην εξουσία, έκλεισαν τη σχολή, το Μπαουχάους είχε ήδη προλάβει να ταυτιστεί με την έννοια του βιομηχανικού σχεδιασμού, προτείνοντας παράλληλα ένα επαναστατικό σύστημα καλλιτεχνικής εκπαίδευσης. Δεκάδες από τα καθημερινά αντικείμενα που μας περιβάλλουν -από έπιπλα, είδη οικιακής χρήσης και φωτιστικά μέχρι υφάσματα, αφίσες κτλ.- αλλά και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και διαμορφώνουμε, εν πολλοίς, τον προσωπικό μας χώρο αποτελούν κληρονομιά των ιδεών της σχολής. Πολλά από αυτά που οραματίστηκαν ή υλοποίησαν οι δημιουργοί και οι δάσκαλοι του Μπαουχάους εξακολουθούν μέχρι τις μέρες μας να αποτελούν πρωτοποριακές συλλήψεις.

Το κτίριο του Μπαουχάους στο Ντεσσάου στα 1925/6. Χτίστηκε σε σχέδια του Β. Γκρόπιους που διετέλεσε πρώτος διευθυντής και ψυχή της σχολής από το 1919 μέχρι το 1928. Magdalena Droste, Bauhaus 1919-1933, Γερμανία 1998, σελ. 121.

Γκ. Ρίτβελντ: Καρέκλα, 1917. Magdalena Droste, Bauhaus 1919-1933, Γερμανία 1998, σελ. 54.

Δάσκαλοι του εργαστήριου μετάλλου σχεδιάζουν. Magdalena Droste, Bauhaus 1919-1933, Γερμανία 1998, σελ. 172.

Οι Τέχνες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

Οι αλλαγές που σημειώθηκαν στον κόσμο μετά τον δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο επηρέασαν και τις τέχνες. Το κέντρο της καλλιτεχνικής πρωτοπορίας μετατοπίστηκε από την Ευρώπη στις Η.Π.Α., από όπου ξεκίνησαν οι περισσότερες από τις εφημέρες “μόδες” στο χώρο της τέχνης. Στον **αφηρημένο εξπρεσιονισμό**, αντί ο καλλιτέχνης να επιχειρήσει να μεταφέρει στον πίνακα μια εικόνα από το μυαλό του, μετέτρεπε την ίδια τη ζωγραφική πράξη σε θέμα της τέχνης, ενώ η συγκινησιακή αντίδραση του θεατή αποτελούσε μέτρο για την επιτυχία ή όχι του έργου. Έτσι το να ξεσπάσουν οι θεατές σε κλάματα στη θέα ενός έργου σήμαινε

ότι ο καλλιτέχνης είχε βρει το στόχο του. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 η **ποπ - αρτ** χρησιμοποιούσε στοιχεία από τον καθημερινό αστικό κόσμο της μαζικής κατανάλωσης τονίζοντας το κοινό και το τετριμμένο. Αστέρια του κινηματογράφου, της τηλεόρασης ή της διαφήμισης αποτελούσαν τους ήρωες της τέχνης αυτής. Στη δεκαετία του 1960 ο **Μινιμαλισμός** και η **Εννοιολογική Τέχνη** (conceptual art) τόνιζαν τη σημασία της ιδέας σε βάρος της προσωπικότητας του καλλιτέχνη. Έτσι μια άδεια αίθουσα βαμμένη άσπρη (έργο του γάλλου ζωγράφου Κλάιν) μπορούσε να αποτελέσει το

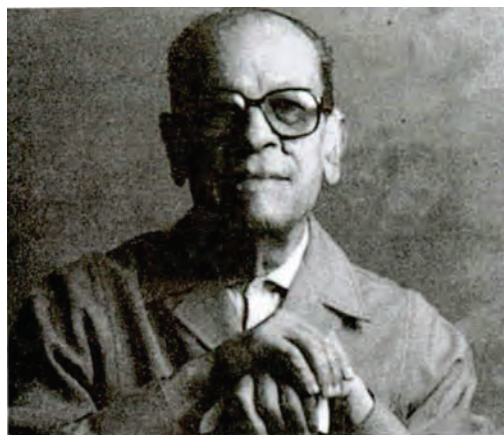
Γ. Βλαχόπουλος-Β. Μαύρος-
Ν. Παπαχατζής-Α. Ραυτόπουλος.
Βιολοντσέλλο, 2000. Τα υαλιά και
“άχρηστα” υλικά αυτοκινήτων
μετατρέπονται σε έργα τέχνης.

μοναδικό θέμα (και θέαμα) μιας έκθεσης. Σήμερα εκείνο που φαίνεται πως χαρακτηρίζει τους καλλιτέχνες, κυρίως στο χώρο της ζωγραφικής, είναι το διαρκές ψάξιμο για πρωτοτυπία, που θεωρείται πως ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της καλλιτεχνικής ιδιοφυΐας. Στο πλαίσιο αυτό η χρήση υλικών, τεχνολογιών και δυνατοτήτων που παρέχονται από άλλες τέχνες, όπως το βίντεο και η τηλεόραση, αποτελούν καθημερινή πρακτική, συσκοτίζοντας τα όρια μεταξύ ζωγραφικής, κατασκευών ή και συμβάντων (happenings).

Γ'. ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΙΔΕΕΣ

Περιδιαβάζοντας κανείς τα ράφια και τις προθήκες ενός βιβλιοπωλείου, σε όποιο μέρος του κόσμου κι αν είναι, δεν μπορεί παρά να σημειώσει το πόσα πολλά έργα συγγραφέων από άλλες χώρες, ακόμα και τις πιο “εξωτικές” γι’ αυτόν, μπορεί να βρει: έργα σύγχρονα ή και παλαιότερα, που έχουν γραφτεί όχι πια για ένα συγκεκριμένο κοινό και μόνο, αλλά που απευθύνονται, θα ‘λεγε κανείς, σε όλο τον κόσμο. Μπορεί δηλαδή οι συγγραφείς να κουβαλάνε μέσα τους -και να το δείχνουν κιόλας- τα βιώματα της πατρίδας και της εποχής τους, αλλά τα ίδια ή ανάλογα πράγματα υπάρχει ένα τεράστιο κοινό που τα συμμερίζεται. Έτσι μπορεί το *Φονικό στην Εκκλησιά* του αγγλού ποιητή Τόμας Έλιοτ να αναφέρεται σε ένα επεισόδιο του Μεσαίωνα, ή ο ισπανός Φεντερίκο Γκαρσία Λόρκα να θρηνεί τον *Ιγνάθιο Σάντσεθ Μεχίας*, αλλά αυτά που θέλουν να πουν αφορούν όλη την ανθρωπότητα. Η λογοτεχνία παίζει κι αυτή το δικό της ρόλο στην παγκοσμιοποίηση του πολιτισμού.

Το κοινό που ενδιαφέρεται -και είναι πολύ μεγάλο πια χάρη στη διάδοση της εκπαίδευσης- έχει στη διάθεσή του συγγραφείς και αριστουργήματα από όλο τον κόσμο. Ο Γκαμπριέλ Γκαρσία Μαρκές δεν είναι μόνο ο σημερινός εθνικός συγγραφέας της Κολομβίας, αλλά και ένας πολυδιαβασμένος δημιουργός στη Γαλλία, στην Ιαπωνία, στην Ελλάδα και αλλού. Το ίδιο ισχύει και για τους λεγόμενους κλασικούς πια του πρώτου μισού του αιώνα, είτε είναι ο γερμανός Τόμας Μαν και *Το Μαγικό βουνό* του είτε ο ιρλανδός Τζέιμς Τζόυς και *Ο Οδυσσέας* του, είτε

Ο αιγύπτιος συγγραφέας Ναγκίμπ Μαχφούζ. *Νόμπελ Λογοτεχνίας* 1988. Τα έργα του μεταφρασμένα σε περισσότερες από 25 γλώσσες είναι συνάμα τοπικά αλλά και παγκόσμια.

ακόμη ο αμερικανός Τζον Στάινμπεκ και *Τα σταφύλια της οργής* του. Όλοι αυτοί, μαζί και οι σημερινοί δημιουργοί, αποτελούν, εξίσου μ’ εκείνη της πατρίδας τους, και παγκόσμια κληρονομιά. Ποίηση, πεζογραφία, θεατρικά και κινηματογραφικά έργα γνωρίζουν εξαιρετική άνθηση.

Φ.Γ. Λόρκα: Θρήνος για τον Ιγνάτιο Σάντσεθ Μεχίας. Εξώφυλλο με ιδιόχειρη αφιέρωση του συγγραφέα. Παγκόσμια Λογοτεχνία, Εκδοτική Αθηνών, σελ. 219.

Δ'. Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΘΛΗΤΗ

Ο αθλητισμός αποτελεί ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό της ζωής των ανθρώπων του εικοστού αιώνα. Η αναβίωση των Ολυμπιακών αγώνων πριν από εκατό περίπου χρόνια (1896) αποτέλεσε μια καλή αφετηρία για τη διάδοση των σπορ και του αθλητισμού παγκοσμίως. Στα παραδοσιακά αθλήματα, όπως τα αγωνίσματα του κλασικού αθλητισμού, την πάλη ή την πυγμαχία που ήταν γνωστά από την αρχαιότητα, προστέθηκαν δεκάδες άλλα δημιουργώντας ένα νέο κόσμο, τον κόσμο του αθλητισμού. Σήμερα, ο κόσμος αυτός αποτελεί μέγιστο παράγοντα της ζωής μας, μιας και πάνω του έχουν επενδυθεί τεράστια οικονομικά, πολιτικά ή και ιδεολογικά συμφέροντα. Για πάρα πολλά χρόνια, για παράδειγμα, οι νίκες στον αθλητισμό αποτελούσαν την επιβεβαίωση για την ορθότητα ιδεολογιών και πολιτικών συστημάτων.

Μ. Τζόρνταν 1997. Χάρη σ' αυτόν, αλλά και πολλούς άλλους, το μπάσκετ ξανάγινε απόλαυση. Φωτογραφίες και αφίσες του κοσμούν χιλιάδες νεανικά δωμάτια σ' όλο τον κόσμο και πολλοί είναι αυτοί που ονειρεύονται να του μοιάσουν. FIBA, Basketball, Official, Οκτώβριος 1997.

Ο αθλητισμός είναι σήμερα ένα μαζικό φαινόμενο με το οποίο ασχολούνται άνθρωποι ανεξάρτητα από την ηλικία τους, το φύλο τους, την οικονομική, πολιτική και κοινωνική κατάσταση. Για ένα μεγάλο ποσοστό του παγκόσμιου ενεργού πληθυσμού, ο αθλητισμός αποτελεί διέξοδο ουσιαστική. Ο καιρός που η ενασχόληση με τον αθλητισμό ξεκινούσε από "αγνά" κίνητρα έχει παρέλθει ανεπίστρεπτα. Όσοι ασχολούνται μ' αυτόν είναι πια, στο μέγιστο ποσοστό τους, επαγγελματίες που προσδοκούν ανάλογα οφέλη από την εργασία τους αυτή. Οι νίκες στους αγώνες, τα παγκόσμια πρωταθλήματα ή τους Ολυμπιακούς Αγώνες μεταφράζονται σε τεράστια χρηματικά ποσά, γεγονός που δημιουργεί σοβαρές παρενέργειες, η κυριότερη από τις οποίες είναι ίσως η χρήση φαρμάκων για την επίτευξη μεγάλων επιδόσεων. Η μεγάλη πλειοψηφία των αθλητών, για παράδειγμα, δηλώνει πως, αν ήταν να νικήσει στους Ολυμπιακούς Αγώνες, θα έπαιρνε απαγορευμένες ουσίες (ντόπινγκ), ακόμη και αν ήξερε πως αυτό μπορεί να την οδηγήσει στο θάνατο!

Όπως συμβαίνει με όλες τις ανθρώπινες εκδηλώσεις, ο κόσμος του αθλητισμού έχει και αυτός τους ήρωές του. Πέρα όμως από τους "ήρωες" και τις μεγάλες μορφές κάθε επιμέρους αθλήματος, υπάρχουν και κάποια σημεία αναφοράς για όλους. Ομάδες ή πρόσωπα που

ξεπερνούν τις διαστάσεις ενός συγκεκριμένου αθλήματος και μοιάζουν να έρχονται κατευθείαν από τη "μυθολογία" του αθλητισμού. Όσοι είδαν ζωντανά τον Τζέσσε Όουενς στην Ολυμπιάδα του 1936 να κερδίζει τέσσερα χρυσά μετάλλια και να ρεζιλεύει τις ρατσιστικές θεωρίες των Ναζί, την εθνική ομάδα της Βραζιλίας του 1970 και το μεγάλο Πελέ στο ποδόσφαιρο, τον Μάικλ Τζόρνταν και τους Σικάγο Μπουλς στο μπάσκετ τη δεκαετία του 1990, τη γυμνάστρια Νάντια Κομανέτσι στο Μόντρεαλ το 1976, αλλά και τη Βούλα Πατουλίδου και τον Πύρρο Δήμα στους ολυμπιακούς της Βαρκελώνης το 1992, τη μονομαχία του Βαλέριου Λεωνίδα με τον Σ. Σουλεϊμάνογλου στην Ατλάντα το 1996, και τόσους άλλους πρωταγωνιστές, αυτοί θα έχουν για χρόνια να διηγούνται τις θαυμαστές στιγμές που έζησαν. Για όσους δεν ήταν εκεί, ή δεν πρόλαβαν να τα ζήσουν, θα υπάρχουν πάντα οι ταινίες αρχείου για να συντηρούν αυτή τη σύγχρονη μυθολογία.

Ε΄. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΝ 20ό ΑΙΩΝΑ

Στα τέλη του 20ού αιώνα τα πνευματικά δημιουργήματα του ελληνισμού αποτελούν ήδη μέρος της παγκόσμιας πνευματικής κληρονομιάς. Μιλάμε βέβαια για τα έργα των σύγχρονων ελλήνων δημιουργών, αφού η αρχαία γραμματεία συγκινούσε πάντα ένα ευρύ κοινό σε όλα τα μέρη του κόσμου. Πραγματικά, η πνευματική παρουσία του ελληνισμού είναι έντονη στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα. Πολλοί είναι αυτοί, ακόμη και στις πιο απομακρυσμένες περιοχές του κόσμου, που γνωρίζουν την ελληνική μουσική, τον ελληνικό κινηματογράφο, την ελληνική λογοτεχνία.

Τα ελληνικά γράμματα έχουν να επιδείξουν αυτόν τον αιώνα πολλούς και σημαντικούς δημιουργούς με έργα μεγίστης εμβέλειας. Οι έλληνες δημιουργοί όχι μόνο παρακολουθούν στενά τις εξελίξεις στο χώρο των γραμμάτων και των ιδεών, αλλά συχνά μετέχουν και στη διαμόρφωσή τους. Μπορεί η ποίηση να αποτελούσε ανέκαθεν αγαπημένο πεδίο των Ελλήνων, αλλά και η πεζογραφία δεν έμεινε πίσω. Το ότι δύο έλληνες ποιητές βραβεύτηκαν με το βραβείο Νόμπελ, κορυφαία σύγχρονη καταξίωση, δεν είναι τυχαίο. Αν ο Γιώργος Σεφέρης (1963) και ο Οδυσσέας Ελύτης (1978) επιβραβεύτηκαν έτσι για το έργο τους, πολλοί είναι αυτοί που συνέβαλαν και συμβάλλουν στην άνθηση αυτή των γραμμάτων. Ο Κωστής Παλαμάς, ο Κωνσταντίνος Καβάφης, *Τα Ποιήματα* του οποίου έχουν μεταφραστεί στις περισσότερες γλώσσες του κόσμου κάνοντάς τον, τον πιο πολυδιαβασμένο έλληνα ποιητή, ο Άγγελος Σικελιανός, ο Γιάννης Ρίτσος, για να αναφερθούμε στους πιο “κλασικούς”, έχουν βάλει ο καθένας το δικό του “λιθαράκι” στο οικοδόμημα της ποίησης. Άξιοι συμπαραστάτες τους οι παλιότεροι Κ. Καρυωτάκης, Νικηφ. Βρεττάκος, Κ. Βάρναλης, Ν. Εγγονόπουλος, αλλά και οι σύγχρονοι Τίτος Πατρίκιος, Άρης Αλεξάνδρου, Τάκης Σινόπουλος, Κική Δημουλά και τόσοι άλλοι.

Η πεζογραφία ακολουθεί και αυτή το δρόμο της. Με το έργο τους πεζογράφοι όπως ο Νίκος Καζαντζάκης, ο Ηλίας Βενέζης, ο Στρατής Μυριβήλης, ο Δημ. Χατζής, ο Αντώνης Σαμαράκης, ο Αλέξ. Κοτζιάς, ο Γιώργος Ιωάννου και τόσοι άλλοι παρακολουθούν την πορεία του ελληνισμού στα δύσκολα χρόνια του αιώνα μας, αναλύουν την κοινωνία μας ή εκφράζουν τις αγωνίες του σύγχρονου ανθρώπου.

Η μουσική είναι μία από τις πιο ευνοημένες τέχνες από τις προόδους που έχει σημειώσει η τεχνολογία τα τελευταία χρόνια. Από τη μια το ραδιόφωνο, οι δίσκοι κτλ. και από την άλλη οι καινούριες ανθρώπινες ανάγκες -όπως οι διακοπές, ο τουρισμός, η ψυχαγωγία κ.ά.- διαμορφώνουν ένα νέο τοπίο στη διάδοση της μουσικής. Η άνθηση

Γ.Σεφέρης (1900-1971).
Νόμπελ λογοτεχνίας το 1963.
Σκίτσο του Γ. Ψυχολαίδη από τη συλλογή του
“Άνθη της Πέτρας”, Εκδόσεις “Μετέχμα”.

για τον Αλέξη Ζορμπά του Μ. Θεοδωράκη και *Τα Παιδιά του Πειραιά* του Μ. Χατζηδάκι (από την ομώνυμη ταινία του Μιχ. Κακογιάννη το πρώτο και την ταινία του Ζ. Ντασέν *Ποτέ την Κυριακή* το δεύτερο το μουσικό όμως έργο τους έχει πια ταυτιστεί με την ίδια την ελληνική μουσική. Έργα όπως το *Άξιον Εστί* και το *Κάντο Χενεράλ* του πρώτου ή *Ο Μεγάλος Ερωτικός* και οι *Πέντε Λαϊκές Ζωγραφιές* του δεύτερου αποτελούν πια μέρος της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Σήμερα πολλοί είναι αυτοί που με το έργο τους γράφουν, μπροστά στα μάτια μας, την ιστορία της ελληνικής μουσικής. Δημιουργοί όπως ο Μάνος Λοΐζος, που δεν υπάρχει πια, ο Σταύρος Ξαρχάκος, αλλά και ο Δ. Σαββόπουλος, και ο Χρ. Νικολόπουλος, οι "Πύξ Λάξ", τα "Εύλινα Σπαθιά" και τόσο άλλοι συνεισφέρουν στη διαμόρφωση του μουσικού τοπίου της χώρας μας.

Στην παγκόσμια μουσική σκηνή το όνομα της Μαρίας Κάλλας έχει σχεδόν ταυτιστεί με το λυρικό τραγούδι, ενώ ο συνθέτης και μαέστρος Δημήτρης Μητρόπουλος διηύθυνε τις μεγαλύτερες συμφωνικές ορχήστρες του κόσμου. Μουσικοί και εκτελεστές τραγουδιών όπως οι Χαλκιάδες από την Ήπειρο, οι Κονιτόπουλοι από τις Κυκλάδες ή ο Στέλιος Καζαντζίδης, ο Γρηγόρης Μπιθικώτσης, η Μαρία Φαραντούρη, η

που γνώρισε η ελληνική μουσική τον 20ό αιώνα ήταν εξαιρετική. Όλα τα είδη μουσικής και τραγουδιού έχουν να επιδείξουν σημαντικούς εκπροσώπους και διάσημα έργα. Στα συμφωνικά έργα του Μανόλη Καλομοίρη *Συμφωνία της Λεβεντιάς* ή του Νίκου Σκαλκώτα *Επιστροφή του Οδυσσέα* η δημοτική μουσική έχει να αντιπαραθέσει τους ήχους των διάφορων περιοχών της χώρας, ενώ το ρεμπέτικο τις δημιουργίες του Μάρκου Βαμβακάρη, του Βασίλη Τσιτσάνη, του Γιάννη Παπαϊωάννου κ.ά. Πλάι τους στέκουν οι διασκευές των αμερικανικών ή ευρωπαϊκών τραγουδιών (όπως για παράδειγμα τα τραγουδία του μεγάλου Αττίκ προπολεμικά), οι δημιουργίες των σύγχρονων συνθετών καθώς επίσης και τα έργα των νεανικών συγκροτημάτων της τελευταίας κυρίως εικοσαετίας.

Η έντεχνη ελληνική μουσική, κυρίως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, σφραγίζεται από την παρουσία των δύο κορυφαίων συνθετών Μίκη Θεοδωράκη και Μάνου Χατζηδάκι. Χάρη σ' αυτούς τους δύο αρχικά, και με τη βοήθεια πολλών άλλων στη συνέχεια, η ελληνική μουσική θα γίνει γνωστή σ' όλο τον κόσμο.

Μπορεί ο κινηματογράφος να προσέφερε μια ιδανική ευκαιρία

Ο Μίκης Θεοδωράκης, ο Μάνος Χατζηδάκης και ο Δ.Μητρόπουλος αποτελούν χαρακτηριστικούς εκπροσώπους της ελληνικής μουσικής πραγματικότητας του 20ού αιώνα.

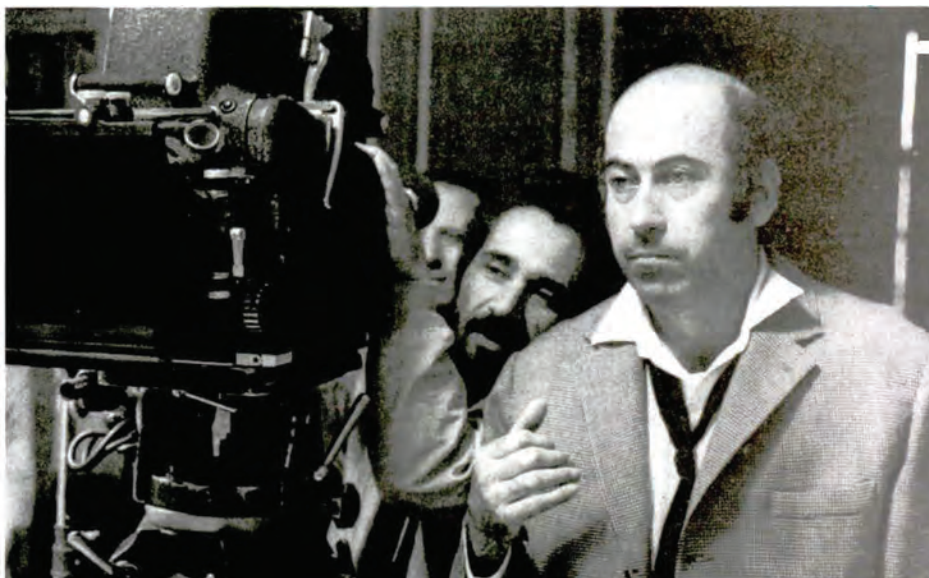

Χάρης Αλεξίου, αλλά και η Νανά Μούσχουρη και η Αγνή Μπάλτσα συμβάλλουν, ο καθένας με τις δυνάμεις του, στην άνθηση της ελληνικής μουσικής.

Ο ελληνικός κινηματογράφος γνώρισε περίοδο ακμής κυρίως τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, όταν ο επονομαζόμενος “εμπορικός” κινηματογράφος έφερνε στις αίθουσες εκατοντάδες χιλιάδες θεατών. Ταινίες όπως η *Κάλπικη Λίρα* (1955) του Γ. Τζαβέλλα, η *Στέλλα* (1955) του Μιχ. Κακογιάννη, *Λατέρνα, φτώχεια και φιλότιμο* (1955) του Αλ. Σακελλάριου, *Ο Δράκος* (1956) του Ν. Κούνδουρου, αλλά και η *Στεφανία* (1966) του Γ. Δαλιανίδη, η *Ευδοκία* (1970) του Αλ. Δαμιανού και τόσες άλλες δημιούργησαν τη δική τους ιστορία αναδεικνύοντας ηθοποιούς όπως ο Δ. Χορν, ο Γ. Φούντας, ο Μ. Φωτόπουλος, ο Ν. Ηλιόπουλος, ο Β. Αυλωνίτης, η Γ. Βασιλειάδου, η Μ. Μερκούρη, η Ειρ. Παππά, η Αλ. Βουγιουκλάκη, η Τζ. Καρέζη, η Έλλη Λαμπέτη, ο Θ. Βέγγος, ο Δ. Παπαγιαννόπουλος κ.ά. Πολλοί από αυτούς θα γίνουν ευρύτερα γνωστοί και στο εξωτερικό, ακολουθώντας διεθνή καριέρα και προβάλλοντας το όνομα της Ελλάδας.

Τα επόμενα χρόνια δημιουργοί όπως ο Π. Βούλγαρης *Happy Day*, (1976), ο Π. Τάσιος *Παραγγελιά*, (1980), ο Κ. Φέρρης *Ρεμπέτικο*, (1983), ο Κ. Βρεττάκος *Τα παιδιά της Χελιδόνας*, (1987) και άλλοι θα δώσουν το δικό τους στίγμα. Από τη δεκαετία του 1980 και μετά ο ελληνικός κινηματογράφος προβάλλει τις επιτυχίες του και στο διεθνές κοινό, χάρη κυρίως στις δημιουργίες του Θ. Αγγελόπουλου *Θίασος*, *Ταξίδι στα Κύθηρα*, *Μελισσοκόμος*, *Το Μετέωρο Βήμα του Πελαργού* κ.ά. κατακτώντας διεθνή βραβεία. Στις μέρες μας, τα χιλιάδες εισιτήρια που έκοψε η ταινία *Safe Sex*, συλλογικό έργο των Παπαθανασίου, Ρώμα κ.ά., αλλά και η ανάλογη πορεία των ταινιών δείχνουν ότι το κοινό μπορεί να στηρίξει τους ικανούς δημιουργούς.

Ο Θανάσης Βέγγος (εδώ με τον σκηνοθέτη Ντίνο Κατσουρίδη) αποτελεί ένα οικείο πρόσωπο για όλους τους Έλληνες. Στα έργα του το κωμικό στοιχείο συνυπάρχει έντονα με το τραγικό. ΕΤΕΚΤ, 1948-1998. Φωτογραφικό λεύκωμα, Αθήνα 1997

Ο Μάνος Κατράκης στο έργο του Θ. Αγγελόπουλου *Ταξίδι στα Κύθηρα*, 1984

Ρουμπίνα Σαρελάκου, Χαρακτικό, 1980.

Η ελληνική ζωγραφική παρακολουθεί τα διεθνή ρεύματα τον 20ό αιώνα, επιχειρώντας να τα συγκεράσει με την κληρονομιά των ελληνικών δασκάλων του παρελθόντος αλλά και της παράδοσης. Τα στοιχεία αυτά είναι έντονα στο έργο του Γ. Ιακωβίδη, του Κ. Παρθένη, του Γ. Γουναρόπουλου, αλλά και του Γ. Τσαρούχη, του Γ. Μπουζιάνη κ.ά. Στα έργα του Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα, του Ν. Εγγονόπουλου, του Α. Κοντόπουλου κ.ά. οι επιδράσεις του κυβισμού, του υπερρεαλισμού και της αφηρημένης τέχνης είναι έντονες. Έλληνες καλλιτέχνες, ζωγράφοι και γλύπτες, γνωρίζουν σήμερα σημαντική παγκόσμια επιτυχία, όπως είναι ο Στάμος, ο Σαμάρας, ο Takis, ο Γ. Ζογγολόπουλος.

Οι Έλληνες επιστήμονες έχουν και αυτοί συνεισφέρει στην καταπληκτική πορεία των επιστημών τον 20ό αιώνα. Δεν υπάρχει, για παράδειγμα, γυναίκα στον κόσμο που να αγνοεί τη βασική εξέταση για την πρόληψη του καρκίνου της μήτρας, το γνωστό “Παπ-τεστ”, που φέρει το όνομα του μεγάλου Έλληνα γιατρού Γ. Παπανικολάου ο οποίος το ανακάλυψε (1923). Μπορεί στη χώρα μας η πρωτογενής επιστημονική έρευνα να υπολείπεται, κυρίως σε μέσα, σε σχέση με τις προηγμένες επιστημονικά χώρες, αλλά εξαιρετους Έλληνες επιστήμονες βρίσκει κανείς στα πιο ονομαστά ερευνητικά κέντρα του κόσμου. Έλληνες γιατροί, βιολόγοι, φυσικοί, ηλεκτρονικοί και ερευνητές κάθε ειδικότητας συμμετέχουν ουσιαστικά στην παγκόσμια ερευνητική προσπάθεια.

Πορτραίτο του Γ. Παπανικολάου. Nelly's Αυτοπροσωπογραφία, Αθήνα 1989, σελ. 217.

Ερωτήσεις - Δραστηριότητες

1. Τη δεκαετία του 1970 εμφανίστηκε στην παγκόσμια αγορά ένα προϊόν που άλλαξε ριζικά την καθημερινή ζωή των ανθρώπων: το χαρτί μιας χρήσης έγινε χαρτομάντηλα, χαρτοπετσέτες, τραπεζομάντηλα κτλ. Γνωρίζετε άλλα προϊόντα που να παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο στη ζωή μας; Να αναφέρετε μερικά.
2. Τον τελευταίο καιρό παρατηρείται μια μείωση στην τιμή των υπεραστικών τηλεφωνημάτων που οφείλεται κατά κύριο λόγο στις τεχνολογικές εξελίξεις στον τομέα των τηλεπικοινωνιών. Για να υπάρξει όμως αυτή η εξέλιξη χρειάστηκε να συνεργαστούν επιστήμονες και τεχνικοί από διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους. Να σημειώσετε τους επιμέρους κλάδους που συνεργάστηκαν, ώστε οι τηλεφωνικές κλήσεις να στοιχίζουν λιγότερο στον καταναλωτή.

Εφευρέσεις και ανακαλύψεις από τον 16ο έως τον 20ό αιώνα

- 1455: Ο Γουτεμβέργιος τυπώνει το πρώτο βιβλίο.
- 1504: Ο γερμανός κλειθροποιός Χένλαιν κατασκευάζει Το πρώτο ρολόι χειρός.
- 1543: Ο πολωνός αστρονόμος Κοπέρνικος δημοσιεύει τη θεωρία του, σύμφωνα με την οποία ο ήλιος αποτελεί το κέντρο γύρω από το οποίο περιστρέφονται οι πλανήτες και όχι η γη.
- 1556: Οι πρώτοι σπόροι καπνού φτάνουν στην Ευρώπη.
- 1592: Ο Γαλιλαίος κατασκευάζει το πρώτο θερμόμετρο.
- 1620: Ο άγγλος φιλόσοφος Φράνσις Μπέικον θεμελιώνει τη σύγχρονη επιστημονική μέθοδο, υποστηρίζοντας ότι οι νόμοι της επιστήμης πρέπει να εδραιώνονται ως γενικεύσεις που στηρίζονται σε μεγάλο αριθμό συγκεκριμένων παρατηρήσεων (επαγωγική λογική).
- 1628: Ο άγγλος γιατρός Χάρβεϊ περιγράφει την κυκλοφορία του αίματος και το ρόλο της καρδιάς σ' αυτήν.
- 1637: Ο γάλλος μαθηματικός Ρενέ Ντεκάρτ, γνωστός ως Καρτέσιος, θεμελιώνει την αναλυτική γεωμετρία συνδυάζοντας την άλγεβρα με τη γεωμετρία. Ο συνάδελφος και συμπατριώτης του Πιερ Φερμά διατυπώνει το *τελευταίο θεώρημά* του, σύμφωνα με το οποίο δεν υπάρχουν δυο αριθμοί που το άθροισμα των τρίτων ή τέταρτων δυνάμεών τους να ισούται με την τρίτη ή τέταρτη δύναμη ενός άλλου αριθμού ($3^3 + 4^3 = ;$). Το θεώρημα αυτό αποτελεί, μέχρι σήμερα το πιο φημισμένο άλυτο πρόβλημα των μαθηματικών.
- 1643: Ο ιταλός φυσικός Τορρικέλλι ανακαλύπτει το βαρόμετρο.
- 1648: Ο γάλλος μαθηματικός Πασκάλ διατυπώνει την αρχή του, σύμφωνα με την οποία, όταν ασκείται πίεση σε ένα υγρό που βρίσκεται σε κλειστό δοχείο, η πίεση μεταδίδεται αμείωτη σε όλη την έκταση του υγρού και πιέζει κάθετα όλες τις επιφάνειες με τις οποίες το υγρό έρχεται σε επαφή.

Οι νέες τροφές που ήρθαν από το Νέο Κόσμο

1654: Οι Πασκάλ και Φερμά θέτουν τα θεμέλια της θεωρίας των πιθανοτήτων.

1666: Ο άγγλος φυσικός Ισαάκ Νεύτων παρατηρεί το φάσμα του φωτός.

1669: Ο Νεύτων και ο γερμανός μαθηματικός Λάιμπνιτς θεμελιώνουν τον απειροστικό λογισμό.

Χύτρα του Παπέν.

1679: Ο γάλλος φυσικός Παπέν κατασκευάζει την πρώτη χύτρα ταχύτητας.

1687: Το βιβλίο του Νεύτωνα *Μαθηματικές αρχές της φυσικής φιλοσοφίας*, θεμελιώνει τη μοντέρνα φυσική.

1693: Ο άγγλος Χάλλεϋ δημοσιεύει τους πρώτους πίνακες θνησιμότητας συσχετίζοντάς τους με την ηλικία.

1706: Χρησιμοποιούνται ελατήρια στις άμαξες για τη μείωση των κραδασμών.

1712: Ο άγγλος Νιουκόμεν κατασκευάζει την πρώτη ατμομηχανή.

1714: Ο γερμανός φυσικός Φαρενάιτ εισάγει τη δική του κλίμακα μέτρησης της θερμοκρασίας.

1728: Ο γάλλος γιατρός Φωσάρ κυκλοφορεί το πρώτο βιβλίο αφιερωμένο αποκλειστικά στην οδοντιατρική. Καλλιεργείται για πρώτη φορά ο καφές στη Βραζιλία.

1742: Ο σουηδός αστρονόμος Κέλσιος προτείνει την εκατονταβάθμια κλίμακα μέτρησης της θερμοκρασίας. Ο αμερικανός Φραγκλίνος κατασκευάζει την πρώτη θερμάστρα δωματίου.

1781: Η ατμομηχανή που επινόησε ο σκωτσέζος μηχανικός Τζέιμς Βατ αποτέλεσε το κλειδί για μια σειρά από δραματικές εξελίξεις που ονομάστηκαν βιομηχανική επανάσταση.

1783: Οι γάλλοι αδελφοί Μονγκολφιέ υψώνουν το πρώτο αερόστατο.

1787: Το πρώτο ατμόπλοιο, δημιούργημα του αμερικανού Φιτς, ταξιδεύει στον ποταμό Ντελαγουέαρ.

1789: Ο “πατέρας” της νεώτερης χημείας, γάλλος Λαβουαζιέ, διατυπώνει την αρχή της διατήρησης της μάζας.

1793: Ο αμερικανός εφευρέτης Χουίτνεϋ επινοεί την εκκοκκιστική μηχανή.

1795: Ο γάλλος Απέρ εμφανίζει τις πρώτες κονσέρβες.

1797: Ο γάλλος Γκαρντερέν είναι ο πρώτος άνθρωπος που χρησιμοποίησε αλεξίπιωτο.

1801: Εφευρίσκεται ο αργαλειός Ζακάρ. Ανακαλύπτεται ο πρώτος αστεροειδής, η Δήμητρα. Αποδεικνύεται η ύπαρξη φωτεινών κυμάτων. Ανακαλύπτεται η υπεριώδης ακτινοβολία.

1803: Ορίζεται η έννοια του ατομικού βάρους. Γίνεται αποδεκτή η ύπαρξη μετεωριτών.

1804: Χρησιμοποιούνται αερόστατα στην επιστημονική έρευνα. Επιδεικνύεται ατμάμαξα κινούμενη σε σιδηροδρομικές γραμμές.

1805: Ανακαλύπτεται η μορφίνη.

1811: Δημοσιεύεται ο νόμος του Αβογκάντρο.

1816: Εφευρίσκεται το στηθοσκόπιο.

1817: Απομονώνεται η χλωροφύλλη.

1818: Δημοσιεύεται πίνακας των ατομικών βαρών των στοιχείων.

1819: Το πρώτο ατμόπλοιο διαπλέει τον Ατλαντικό. Η ειδική θερμότητα συσχετίζεται με το ατομικό βάρος.

1820: Μελετάται το φαινόμενο του ηλεκτρομαγνητισμού. Διακρίνεται για πρώτη φορά στεριά στην Ανταρκτική.

Στηθοσκόπιο του Ρ. Λάενεκ του 1816

1822: Ανακαλύπτονται λείψανα δεινοσαύρου. Αποκρυπτογραφούνται τα ιερογλυφικά.

1823: Εφευρίσκεται ο ηλεκτρομαγνήτης.

1824: Εφευρίσκεται το τοιμέντο Πόρτλαντ. Τίθενται τα θεμέλια της θερμοδυναμικής. Αποδεικνύεται ότι είναι αδύνατη η αλγεβρική λύση της πεμπτοβάθμιας εξίσωσης.

1825: Ο ατμοκίνητος σιδηρόδρομος αξιοποιείται εμπορικά.

1826: Ο ρώσος μαθηματικός Νικολάι Λομπατσέφσκι ανατρέπει την ευκλείδεια γεωμετρία.

1827: Κατασκευάζεται ο πρώτος στρόβιλος. Εφευρίσκεται η προωστική έλικα. Διατυπώνεται ο νόμος του Ωμ στον ηλεκτρισμό. Τα τρόφιμα ταξινομούνται σε υδατάνθρακες, λίπη και πρωτεΐνες.

1828: Παράγεται συνθετική ουρία στο εργαστήριο.

1830: Επιννοείται η θεωρία των ομάδων στα μαθηματικά.

1831: Επιννοείται η ηλεκτρογεννήτρια. Εφευρίσκεται ο ηλεκτροκινητήρας και τα σπέρτα τριβής. Ανακαλύπτεται ο βόρειος μαγνητικός πόλος και το χλωροφόρμιο.

1832: Διατυπώνονται οι νόμοι της ηλεκτρόλυσης.

1834: Εφευρίσκεται η θεριστική μηχανή.

1835: Η εφεύρεση του περιστρόφου κατοχυρώνεται με ευρεσιτεχνία.

1837: Διατυπώνεται η άποψη ότι υπήρξε εποχή παγετώνων. Η φωτοσύνθεση συνδέεται με τη χλωροφύλλη.

1838: Επιννοείται ο κώδικας Μορς.

1839: Ο γάλλος Νταγκέρ κατοχυρώνει με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας τη φωτογραφία. Παρασκευάζεται το βουλκανισμένο καουτσούκ. Ανακαλύπτεται η Ανταρκτική. Σχεδιάζεται το πρώτο ποδήλατο.

Ο Ε. Μπάντινγκ κατασκεύασε την πρώτη μηχανή για το κούρεμα του γρασιδιού στα 1830

- 1841: Καθιερώνεται η τυποποίηση των σπειρωμάτων στις βίδες. Εφευρίσκονται το αρνητικό της φωτογραφίας και το όπλο με επικρουστήρα.
- 1842: Παρασκευάζονται χημικά λιπάσματα.
- 1843: Καθελκύεται το πρώτο υπερωκεάνειο. Ανακαλύπτεται ο κύκλος των ηλιακών κηλίδων.
- 1844: Μεταδίδεται μήνυμα με τον τηλεγράφο.
- 1846: Ο αιθέρας χρησιμοποιείται ως αναισθητικό. Ανακαλύπτεται ο πλανήτης Ποσειδών. Κατοχυρώνεται με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας η εφεύρεση της ραιπομηχανής.
- 1847: Διατυπώνεται η αρχή της διατήρησης της ενέργειας. Εφαρμόζεται η απολύμανση των χεριών των γιατρών. Χρησιμοποιείται η αναισθησία στον τοκετό. Εφευρίσκεται η νιτρογλυκερίνη.
- 1850: Διατυπώνεται ο δεύτερος νόμος της θερμοδυναμικής.
- 1852: Εφευρίσκεται ο ανελκυστήρας. Περιγράφονται οι επιπτώσεις των ηλιακών κηλίδων στο μαγνητικό πεδίο της γης.
- 1853: Υπολογίζεται η ηλικία του ήλιου. Επιτυγχάνεται η πρώτη πτήση ανεμόπτερου. Παράγεται κηροζίνη για χρήση σε λάμπες.
- 1854: Η χολέρα συσχετίζεται με την παροχή νερού. Ο γερμανός μαθηματικός Ρήμαν αναπτύσσει ένα νέο σύστημα μη ευκλείδειας γεωμετρίας.
- 1855: Εφευρίσκεται ο σειсмоγράφος. Επινοείται το πρώτο ανοιχτήρι κονσέρβας από τον άγγλο Ρόμπερτ Γιτς.
- 1856: Ανακαλύπτονται λείψανα του ανθρώπου του Νεάντερταλ. Εφευρίσκεται συνθετική βαφή. Ο άγγλος μηχανικός Η. Μπέσσεμερ προτείνει μια νέα μέθοδο παρασκευής χάλυβα που αυξάνει την παραγωγικότητα μειώνοντας παράλληλα δραματικά το κόστος. Αναπτύσσεται η τεχνική της παστερίωσης (εξόντωση των μυκήτων μέσω της θέρμανσης).

Ο κάδος του Μπέσσεμερ

1858: Δημοσιεύεται η θεωρία του Δαρβίνου για την εξέλιξη μέσω της φυσικής επιλογής. Αποκρυπτογραφείται η δομή των οργανικών μορίων. Τίθενται τα θεμέλια της επιστήμης της κυτταροπαθολογίας.

1859: Πραγματοποιείται η πρώτη γεώτρηση για την άντληση πετρελαίου. Εφευρίσκεται ο συσσωρευτής. Αρχίζει η διάνοιξη του ισθμού του Σουέζ.

1860: Σχεδιάζεται η μηχανή εσωτερικής καύσης.

1862: Δημοσιεύεται η μικροβιακή θεωρία των ασθενειών από τον γάλλο γιατρό Παστέρ. Εφευρίσκεται το πολυβόλο. Ναυπηγούνται θωρακισμένα πολεμικά πλοία.

1865: Ο μοναχός Μέντελ διατυπώνει τους νόμους της κληρονομικότητας και θεμελιώνει την επιστήμη της γενετικής. Καθιερώνεται η χειρουργική αντισηψία. Ο βρεταννός φυσικός Μάξγουελ συνδέει τον ηλεκτρισμό και τον μαγνητισμό σε μια ενιαία θεωρία.

1866: Εφευρίσκεται η δυναμίτιδα.

1867: Εφευρίσκεται η γραφομηχανή.

1868: Εφευρίσκεται το θερμοσίφωνο.

1869: Εγκαινιάζεται η Διώρυγα του Σουέζ. Συντάσσεται το περιοδικό σύστημα των στοιχείων.

1870: Ο Ερρίκος Σλήμαν ανακαλύπτει τα ερείπια της Τροίας.

1871: Ο Δαρβίνος δημοσιεύει τη θεωρία του για την εξέλιξη του ανθρώπου.

1872: Ο γερμανός ψυχολόγος Βούντ (Wundt) θέτει τα θεμέλια της επιστήμης της πειραματικής ψυχολογίας.

1873: Ανακαλύπτονται τα αιμοπετάλια. Εντοπίζεται το αίτιο της λέπρας.

1876: Ο σκωτσέζος Γκράχαμ Μπελ ανακαλύπτει το τηλέφωνο. Εφευρίσκεται ο τετράχρονος κινητήρας. Γίνεται καλλιέργεια βακτηρίων.

1877: Εφευρίσκεται ο φωνογράφος.

1879: Ο αμερικανός Θ. Έντισον εφευρίσκει το ηλεκτρικό φως.

1880: Ανακαλύπτονται τα αίτια της ελονοσίας. Αίτια ασθενειών εντοπίζονται στο ασυνείδητο.

1882: Ο γερμανός Ρ. Κοχ απομονώνει το βάκιλλο της φυματίωσης. Τα πρώτα εργοστάσια παραγωγής ηλεκτρικού ρεύματος αρχίζουν να λειτουργούν στο Λονδίνο και τη Ν. Υόρκη.

1884: Χρησιμοποιείται η κοκαΐνη ως τοπικό αναισθητικό. Εφευρίσκονται η λιντυπική μηχανή και ο στυλογράφος. Εμφανίζεται το πρώτο μηχανικό πλυντήριο.

Πλυντήριο με συσκευή για το στίψιμο των ρούχων του 1897.

1885: Εφευρίσκεται ο μετασχηματιστής. Κατασκευάζεται το πρώτο αυτοκίνητο που χρησιμοποιεί ως καύσιμο τη βενζίνη. Αποδεικνύεται ότι τα δακτυλικά αποτυπώματα κάθε ανθρώπου είναι μοναδικά. Παρασκευάζεται το εμβόλιο κατά της λύσσας.

Ο γάλλος Ε. Λεβασόρ εξέλιξε το αυτοκίνητο του Γερμανού Ντάιμλερ.

1890: Χρησιμοποιούνται για πρώτη φορά χειρουργικά γάντια. Στο Λονδίνο ξεκινάει τη λειτουργία του ο πρώτος υπόγειος ηλεκτρικός σιδηρόδρομος.

1893: Η Νέα Ζηλανδία παραχωρεί ψήφο στις γυναίκες. Οι αυστριακοί γιατροί Μπρόνερ και Φρόντ διατυπώνουν τη θεωρία του ασυνείδητου. Εφευρίσκεται το φερμουάρ.

1895: Ανακαλύπτονται οι ακτίνες Χ. Η μάζα συσχετίζεται με την ταχύτητα. Αποδεικνύεται η επίπτωση της θερμότητας στον ηλεκτρισμό. Επινοούνται οι ραδιοκεραίες. Πρώτη εμπορική προβολή κινηματογραφικής ταινίας από τον Λ. Λυμιέρ στο Παρίσι.

1896: Ανακαλύπτεται η ακτινοβολία του ουρανίου. Επισημαίνονται τα νοσήματα που οφείλονται σε διαιτολογική ανεπάρκεια.

1897: Ανιχνεύονται οι ακτίνες άλφα και βήτα. Η ελονοσία συσχετίζεται με τα κουνούπια. Εφευρίσκονται ο παλμογράφος και ο κινητήρας ντήζελ.

1898: Καθελκύεται το πρώτο υποβρύχιο.

1900: Ο γερμανός φυσικός Μαξ Πλανκ διατυπώνει τη θεωρία ότι η ενέργεια έχει ασυνεχή δομή, θεμελιώνοντας την κβαντική θεωρία. Ανακαλύπτονται οι ακτίνες γάμμα. Διακρίνονται οι ομάδες αίματος. Εντοπίζεται το αίτιο του κίτρινου πυρετού. Κυκλοφορεί το έργο του Φρόυντ: Ερμηνεία των ονείρων. Κατασκευάζεται το πρώτο πηδαλιουχούμενο αερόστατο. Ο βρετανός αρχαιολόγος Έβανς ανακαλύπτει τα ερείπια της Κνωσού.

1901: Ο γάλλος φυσικός Πιέρ Κιουρί μετράει τη ραδιενέργεια. Ο ιταλός Γ. Μαρκόνι εκπέμπει τα πρώτα ραδιοφωνικά σήματα από την Αγγλία στον Καναδά.

1902: Τα χρωμοσώματα συσχετίζονται με τους γενετικούς παράγοντες. Αναγνωρίζονται η στρατόσφαιρα και η τροπόσφαιρα. Οι αμερικανοί Κάριερ και Ζιλέτ κατασκευάζουν την πρώτη συσκευή κλιματισμού και το πρώτο ξυραφάκι αντίστοιχα.

1903: Οι αμερικανοί αδελφοί Ράιτ πραγματοποιούν την πρώτη πτήση με αεροπλάνο με κινητήρα. Ο ρώσος φυσικός Τσιολκόφσκι υποστηρίζει την άποψη ότι ο άνθρωπος μπορεί να πραγματοποιήσει ταξίδια στο διάστημα και να κατασκευάσει διαστημικό σταθμό. Ο ολλανδός φυσιολόγος Αιντχόβεν επινοεί το ηλεκτροκαρδιογράφημα.

1904: Ο βρετανός ηλεκτρολόγος Τζων Φλέμινγκ εφευρίσκει τη λυχνία του ραδιοφώνου. Ανακαλύπτεται το αναισθητικό νοβοκαΐνη.

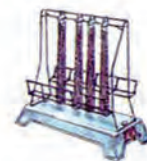
1905: Ο Άλμπερτ Αϊνστάιν διατυπώνει την ειδική θεωρία της σχετικότητας. Ο γάλλος ψυχολόγος Α. Μπινέ επινοεί τον δείκτη νοημοσύνης.

1906: Εφευρίσκεται η τρίοδος λυχνία. Επιτυγχάνεται η εκπομπή ραδιοφωνικών σημάτων ΑΜ. Διατυπώνεται ο τρίτος νόμος της θερμοδυναμικής. Ο αμερικανός Φίσερ κατασκευάζει το πρώτο ηλεκτρικό πλυντήριο.

1907: Εγκαινιάζεται η ραδιοχρονολόγηση. Αναπτύσσεται η χημειο-θεραπεία. Καλλιεργούνται για πρώτη φορά ιστοί. Ο γερμανός μαθηματικός Μινκόφσκι εισάγει το χρόνο ως τέταρτη διάσταση και καθιερώνει την έννοια του χωροχρόνου.

1908: Ο Γκαίγκερ εφευρίσκει τον πρώτο μετρητή ραδιενέργειας. Ο αμερικανός Χένρι Φορντ επινοεί τη συναρμολόγηση εν σειρά, γεγονός που μειώνει δραστικά το κόστος των παραγόμενων αυτοκινήτων.

1909: Ο Βόρειος Πόλος κατακτάται από τον αμερικανό εξερευνητή Ρ. Πήρυ. Παρασκευάζεται χημική ένωση αποτελεσματική για την καταπολέμηση της σύφιλης. Ο αυστριακός Κ. Βέλσμπιαχ φτιάχνει το πρώτο “τοακμάκι” με πέτρα. Κατασκευάζεται η πρώτη ηλεκτρική φρυγανιέρα.

Φρυγανιέρα της G. ELECTRIC

1911: Ο νορβηγός εξερευνητής Ρ. Αμούδσεν κατακτά το Νότιο Πόλο. Κατασκευάζεται το πρώτο εύχρηστο υδροπλάνο. Οι σεισμοί συνδέονται με τα ρήγματα. Ο αμερικανός Τ. Κέττεριγκ επινοεί την αυτόματη εκκίνηση του αυτοκινήτου (με κλειδί) καταργώντας τη μανιβέλα. Ο βρετανός Ράδερφορντ διατυπώνει τη θεωρία για τον πυρήνα του ατόμου, σύμφωνα με την οποία το ηλεκτρόνιο βρίσκεται σε τροχιά γύρω από τον πυρήνα, όπως η Γη γύρω από τον Ήλιο. Ο ρώσος Ζβορίκιν επιτυγχάνει τη μετάδοση εικόνας σε απόσταση.

1912: Διατυπώνεται η θεωρία της μετακίνησης των ηπείρων. Καθιερώνεται ο όρος βιταμίνες.

1914: Αποδίδονται ατομικοί αριθμοί στα χημικά στοιχεία. Ανακαλύπτονται λευκοί νάνοι. Σε βρετανικά νοσοκομεία χρησιμοποιείται η ακτινοβολία για τη θεραπεία του καρκίνου. Διανοίγεται η Διώρυγα του Παναμά.

1916: Διατυπώνεται η γενική θεωρία της σχετικότητας. Ο γερμανός αστρονόμος Σβάρτσιλντ διαμορφώνει την έννοια της μαύρης τρύπας. Ο Ν. Μπλακ και ο Α. Ντέκερ εφευρίσκουν το ηλεκτρικό τρυπάνι. Ο γάλλος Π. Λανγκεβέν κατασκευάζει το πρώτο “σόναρ” για υποβρύχιες έρευνες. Ο δανός αστρονόμος Σίττερ διατυπώνει την άποψη ότι το σύμπαν διαστέλλεται. Ο Χένρι Φόρντ κατασκευάζει το πρώτο αγροτικό τρακτέρ.

Η ηλεκτρική χύτρα του Σουόν (1921) ήταν η πρώτη που διέθετε ένα δερμαντικό στοιχείο τοποθετημένο μέσα στο νερό.

1920: Ο Γ. Μαρκόνι κάνει την πρώτη δημόσια ραδιοφωνική εκπομπή. Εγκαινιάζεται η χρονολόγηση με βάση τους δακτυλίους των δένδρων. Υποστηρίζεται η άποψη ότι το κλίμα ακολουθεί ένα μακροχρόνιο κύκλο.

1921: Απομονώνεται η ινσουλίνη. Παρασκευάζεται το πρώτο εμβόλιο κατά της φυματίωσης.

1922: Ανακαλύπτεται η βιταμίνη Ε. Άγγλοι αρχαιολόγοι εισέρχονται στον τάφο του Τουταγχαμών στην Αίγυπτο. Ανακαλύπτεται η αυξητική ορμόνη.

1924: Ο βρετανός αστρονόμος Ε. Χαμπλ διαπιστώνει την ύπαρξη άλλων γαλαξιών πέρα από τον δικό μας. Επινόείται η μέθοδος κατάψυξης των τροφίμων.

1923: Ο Γ. Παπανικολάου ανακαλύπτει το τεστ “Παιπ” για τη διάγνωση του καρκίνου της μήτρας.

1925: Παρασκευάζεται συνθετικά η μορφίνη. Κατασκευάζεται ο πρώτος ηλεκτρικός φωνογράφος.

1926: Ο σουηδός αστρονόμος Λίντμπλαντ διατυπώνει τη θεωρία ότι ο γαλαξίας περιστρέφεται. Εκτοξεύεται πρώτος πύραυλος υγρών καυσίμων. Ο βρετανός μηχανικός Τζων Μπερντ παρουσιάζει το πρωτότυπο μιας τηλεόρασης.

1927: Επινόείται ο ομιλών κινηματογράφος. Ο Τσαρλς Λίντμπεργκ διασχίζει τον Ατλαντικό με αεροπλάνο χωρίς στάση.

1928: Ο Α. Φλέμινγκ ανακαλύπτει την πενικιλίνη. Ο αμερικανός Τ. Τσμαν κάνει την πρώτη έγχρωμη ταινία. Ο αμερικανός μαθηματικός Νόρμαν διατυπώνει τη θεωρία των παιγνίων.

1929: Ο ελβετός ψυχολόγος Ζαν Πιαζέ περιγράφει τα τέσσερα στάδια ανάπτυξης του παιδιού.

1930: Ανακαλύπτεται ο πλανήτης Πλούτων. Διατυπώνεται η υπόθεση για την ύπαρξη αντιύλης. Ο αμερικανός Ο. Τσάλμερς ανακαλύπτει το πλεξίγκλας.

1931: Εφευρίσκεται το νάνυλον. Ο ελβετός φυσικός Πικάρ φτάνει με αερόσφατο στην στρατόσφαιρα (16201 μέτρα). Προσδιορίζεται το μέγεθος των ιών.

1932: Ο γερμανός Ρούσκα κατασκευάζει το πρώτο ηλεκτρονικό μικροσκόπιο. Προκαλείται πυρηνική αντίδραση με τον επιταχυντή σωματιδίων. Ανιχνεύονται ραδιοκύματα από το διάστημα. Εφευρίσκεται το φιλμ πολารόιντ. Εκφράζεται η άποψη ότι ο πυρήνας του ατόμου αποτελείται από πρωτόνια και νετρόνια.

1934: Το ζεύγος των γάλλων φυσικών Κιουρί ανακαλύπτει την τεχνητή ραδιενέργεια. Ο γερμανός παθολόγος Ντομάγκ παρασκευάζει τις πρώτες σουλφαμίδες. Επισημαίνεται η ύπαρξη υπερκαινοφανιών (supernovas) αστεριών.

1935: Ανακαλύπτεται το ουράνιο-235. Ο αμερικανός γεωφυσικός Ρίτσερ δημιουργεί την ομώνυμη κλίμακα μέτρησης των σεισμών. Ο βρετανός φυσικός Ουότσον εφευρίσκει το ραντάρ.

1937: Ο ιταλός Μποβέ ανακαλύπτει τα αντιισταμινικά.

1938: Οι ούγγροι αδελφοί Μπιρό εφευρίσκουν το στυλό διαρκείας. Εφευρίσκεται η ξηρογραφία. Ο ιταλός Τσερλέτι κατασκευάζει το πρώτο μηχάνημα για ηλεκτροσόκ.

Ο αμερικάνος Τ. Κάρλσον εφευρέτης του φωτοαντιγραφικού

1939: Ανακαλύπτεται η πυρηνική σχάση. Ο αμερικανός γιατρός Λέβιν ανακαλύπτει τον παράγοντα ρέζους. Αρχίζει η χρησιμοποίηση του DDT ως εντομοκτόνου. Πραγματοποιείται η πρώτη πτήση με ελικόπτερο. Επινόείται η διαμόρφωση συχνότητας.

1940: Επινόείται σύστημα έγχρωμης τηλεόρασης.

1941: Αρχίζει η εφαρμογή του καθετηριασμού της καρδιάς. Πραγματοποιείται η πτήση του πρώτου αεριωθούμενου αεροπλάνου. Προσδιορίζεται η λειτουργία των γονιδίων.

1942: Εκτυπώνονται οι πρώτες έγχρωμες φωτογραφίες. Εγκαινιάζεται η λειτουργία του πρώτου πυρηνικού αντιδραστήρα.

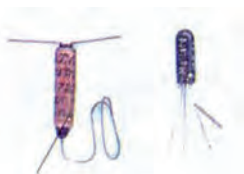
1943: Ο γάλλος Ζακ Κουστώ εφευρίσκει τις μπουκάλες οξυγόνου για τις υποβρύχιες καταδύσεις καθώς επίσης και τον αναπνευστήρα.

1944: Το DNA αναγνωρίζεται ως γενετικό υλικό. Παράγεται τεφλόν για εμπορική χρήση. Παράγεται η πρώτη αυτόματη αριθμομηχανή. Παρασκευάζεται συνθετική κινίνη.

1945: Η πρώτη ατομική βόμβα ρίχνεται από τους αμερικανούς στη Χιροσίμα της Ιαπωνίας. Σχεδιάζεται τεχνητός νεφρός. Ανακαλύπτεται ο φούρνος μικροκυμάτων.

1946: Επινοείται ο πρώτος πρακτικός ηλεκτρονικός υπολογιστής (ENIAC). Αποδεικνύεται η δυνατότητα παραγωγής τεχνητής βροχής.

1947: Πραγματοποιείται η πρώτη υπερηχητική πτήση. Η τηλεόραση μπαίνει στα αμερικανικά σπίτια.

1948: Εφευρίσκεται το τρανζίστορ. Περιγράφεται η θεωρία της Μεγάλης Έκρηξης για τη δημιουργία του σύμπαντος. Εφευρίσκεται ο δίσκος μακράς διάρκειας (LP). Εφευρίσκεται το βαθυσκάφος.

1949: Οι σοβιετικοί δοκιμάζουν με επιτυχία την πρώτη τους ατομική βόμβα.

1951: Διατυπώνεται η θεωρία της υπεραγωγιμότητας. Σχεδιάζεται ο πρώτος υπολογιστής που χρησιμοποιούσε μαγνητικές ταινίες και κατασκευάζονταν μαζικά (UNIVAC). Αρχίζει η εφαρμογή της φθορίωσης του πόσιμου νερού.

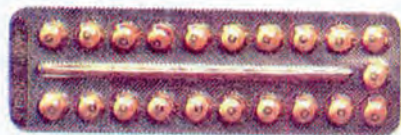
Βηματοδότης του 1960

1952: Δοκιμάζεται η βόμβα υδρογόνου. Εφευρίσκεται ο βηματοδότης.

1953: Παρασκευάζεται το εμβόλιο κατά της πολιομυελίτιδας. Διατυπώνεται η θεωρία των τεκτονικών πλακών. Ο άγγλος Βέντρις αποκρυπτογραφεί τη μυκηναϊκή γραφή Β.

1954: Πραγματοποιείται (ΗΠΑ) η πρώτη μεταμόσχευση νεφρού. Κατασκευάζεται ο πρώτος πυρηνικός αντιδραστήρας για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Κατασκευάζονται φωτοβολταϊκά κύτταρα. Το αντισυλληπτικό χάπι αποδεικνύεται αποτελεσματικό. Κατασκευάζονται πλαστικοί φακοί επαφής.

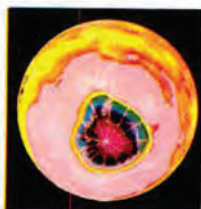
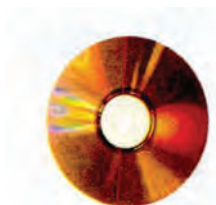

- 1957: Οι ρώσοι θέτουν σε τροχιά τον πρώτο τεχνητό δορυφόρο της γης, τον Σπούτνικ. Η σκυλίτσα Λάικα είναι το πρώτο ζωντανό ον που ταξιδεύει σε διαστημόπλοιο.
- 1958: Τελειοποιείται το φωτοαντιγραφικό μηχάνημα από τον αμερικανό φυσικό Κάρλσον που το ονομάζει xerox (από το ελληνικό ξηρογραφία).
- 1959: Ο σοβιετικός πύραυλος Λούνικ 1 προσεδαφίζεται στη Σελήνη. Το σχήμα της γης προσδιορίζεται από δορυφόρο.
- 1960: Το αντισυλληπτικό χάπι κυκλοφορεί στο εμπόριο. Κατασκευάζεται το πρώτο λέιζερ. Εκτοξεύεται μετεωρολογικός δορυφόρος. Τα πρώτα ολοκληρωμένα κυκλώματα.
- 1961: Ο ρώσος Γιούρι Γκαγκάριν είναι ο πρώτος άνθρωπος στο διάστημα. Αρχίζει η χρησιμοποίηση ηλεκτρονικών ρολογιών.
- 1962: Δημοσιοποιούνται οι επιπτώσεις της χρήσης φυτοφαρμάκων στο περιβάλλον. Εκτοξεύεται πύραυλος με κατεύθυνση την Αφροδίτη.
- 1963: Στην Ιαπωνία κατασκευάζονται τα πρώτα βιομηχανικά ρομπότ.
- 1965: Ο ρώσος Λεόνωφ πραγματοποιεί τον πρώτο διαστημικό περίπατο. Φωτογραφίζονται κρατήρες του Άρη. Επιτυγχάνεται η σύνθεση πρωτεϊνών.
- 1967: Ο νοτιοαφρικανός γιατρός Κρις Μπάρναρντ πραγματοποιεί την πρώτη μεταμόσχευση καρδιάς.
- 1969: Ο αμερικανός Άμστρονγκ είναι ο πρώτος άνθρωπος που πάτησε στο έδαφος της Σελήνης. Στους πάγους της Ανταρκτικής ανακαλύπτονται μετεωρίτες. Εμφυτεύεται τεχνητή καρδιά σε άνθρωπο. Αναπτύσσεται η τεχνική της αορτοστεφανιαίας παράκαμψης (bypass). Πρώτη πτήση υπερηχητικού επιβατηγού αεροπλάνου (Κονκόρντ).
1970. Αναπτύσσονται οι οπτικές ίνες. Κυκλοφορεί στο εμπόριο ο εύκαμπτος δίσκος (floppy disk).

- 1971: Κυκλοφορούν οι πρώτοι υπολογιστές τσέπης.
- 1972: Επινοείται η τεχνική της αξονικής τομογραφίας. Εμφανίζονται οι δίσκοι λέιζερ.
- 1973: Η ομάδα του αμερικανού Σ. Κοέν εισάγει ξένα γονίδια σε βακτήρια εγκαινιάζοντας έτσι τη γενετική μηχανική. Τίθεται σε τροχιά ο διαστημικός σταθμός Σκάιλαμπ.
- 1974: Υποστηρίζεται ότι το φρέον καταστρέφει, πιθανότατα, το όζον.
- 1975: Παράγονται μικροτσιπ. Φωτογραφίζεται η επιφάνεια της Αφροδίτης. Το οικιακό σύστημα βίντεο (VHS) κάνει την εμφάνισή του στην αγορά.
- 1976: Κυκλοφορεί στο εμπόριο ο πρώτος προσωπικός υπολογιστής.
- 1977: Στη Γαλλία τίθεται σε λειτουργία ο πρώτος σταθμός παραγωγής ηλιακής ενέργειας. Οι ΗΠΑ δημιουργούν τη βόμβα νετρονίου. Αναφέρεται το πρώτο κρούσμα προσβολής από AIDS.
- 1978: Η Λουίζ Μπράουν από την Βρετανία είναι το πρώτο παιδί του σωλήνα
- 1979: Στην Ιαπωνία κυκλοφορεί το γουόκμαν. Στην Ολλανδία παράγονται οι πρώτοι ψηφιακοί δίσκοι (CD). Στη Σουηδία εφευρίσκεται η κινητή τηλεφωνία.
- 1981: Εκτοξεύεται διαστημικό λεωφορείο.
- 1982: Εμφανίζονται οι εκτυπωτές λέιζερ.
- 1983: Ο γάλλος γιατρός Λυκ Μοντανιέ απομονώνει τον ιό του AIDS.
- 1984: Η ανάλυση DNA εφαρμόζεται για τη διερεύνηση της εξέλιξης του ανθρώπου.
- 1985: Εντοπίζεται τρύπα στο στρώμα του όζοντος. Κυκλοφορεί η ερασιτεχνική βιντεοκάμερα.

1990: Εκτοξεύεται το Χαμπλ, πρώτο τηλεσκόπιο διαστήματος.

1994: Κυκλοφορεί στις ΗΠΑ η ντομάτα Mac Gregor, το πρώτο γενετικά τροποποιημένο φυτό.

1997: Γεννιέται το πρώτο κλωνοποιημένο ζώο: η προβατίνα Ντόλλυ.

2000: Ανακοινώνεται η αποκρυπτογράφηση κατά 97% του ανθρώπινου γονιδιώματος (DNA).

Οι εικόνες του παραρτήματος προέρχονται από τα βιβλία:

1. Σειρά Ανακαλύπτω την επιστήμη, εκδ. Δεληθανάσης - Ερευνητές
2. Εν Αρχή, Μια συνοπτική ιστορία του κόσμου και της ανθρωπότητας, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 1996.
3. Πανόραμα, Οι εφευρέσεις που άλλαξαν τον κόσμο, εκδ. Μοντέρνοι Καιροί, Αθήνα 1998.
4. E. H. ACKERKNECHT, Ιστορία της ιατρικής, εκδ. Μαραθιά, Αθήνα 1998.
5. Ιστορικός Οδηγός, Αυτοκίνητα, εκδ. Ερευνητές 1999.
6. Βιβλιοθήκη Time-Life, εκδ. Αλκυών.
7. Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Εκδοτική Αθηνών.

Εξήγηση ιστορικών όρων και εκφράσεων

Ανοχή (ανεκτικότητα)	Έννοια του πολιτικού λεξιλογίου που ανέδειξε ο Διαφωτισμός. Στην ουδέτερη σημασία της σημαίνει να επιτρέπουμε να συνυπάρχει με εμάς κάποιος που είναι διαφορετικός (στις πολιτικές ιδέες, τις θρησκευτικές αντιλήψεις κ.τ.λ.), χωρίς να τον ενοχλούμε. Στη θετική διάσταση σημαίνει να του αναγνωρίζουμε τη διαφορετικότητα ως δικαίωμα, όχι ως παραχώρηση.
Ανταλλάξιμες περιουσίες	Η κινητή ή ακίνητη περιουσία που άφησαν στην Ελλάδα όσοι Μουσουλμάνοι την εγκατέλειψαν μετά την Ελληνοτουρκική Σύμβαση (30 Ιανουαρίου 1923) που καθόριζε τα σχετικά με την ανταλλαγή πληθυσμών. Η περιουσία αυτή περιήλθε στο Ελληνικό Δημόσιο.
Αρχή Δεδηλωμένης	Πολιτική αρχή σύμφωνα με την οποία ο ανώτατος άρχοντας δίνει την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στον αρχηγό του κόμματος που εξασφαλίζει την εμπιστοσύνη της πλειοψηφίας της Βουλής.
Δεκεμβριστές	Επαναστατικό κίνημα στη Ρωσία που καταπνίγηκε από τον τσάρο Νικόλαο Α' το 1825.
Διομολογήσεις	Εμπορικές συμφωνίες ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες (Γαλλία, Αγγλία, Ολλανδία κ.ά.) πολύ ευνοϊκές για τις τελευταίες.
Δο(ω)σίλογοι	Όσοι Έλληνες συνεργάστηκαν με τους κατακτητές (Γερμανούς, Ιταλούς, Βούλγαρους) κατά την περίοδο της Κατοχής.
Εθνικά κτήματα	Ονομάστηκαν τα κτήματα αλλά και τα κτίσματα, τα οποία πριν από την Επανάσταση ανήκαν στους Τούρκους.
Εθνικά κράτη	Κράτη των οποίων οι κάτοικοι έχουν κοινή εθνική συνείδηση.
Ερυθροχίτωνες	Επαναστατική ομάδα Ιταλών πατριωτών κατά το 19ο αιώνα υπό την ηγεσία του Ιωσήφ Γαριβάλδι.
Ιερή Εξέταση	Δικαστήριο καρδινάλιων της Καθολικής Εκκλησίας, που καταδικάζε όσους καταγγέλλονταν ως αιρετικοί. Επέβαλλε συνήθως την ποινή του θανάτου στην πυρά.
Ιερή Συμμαχία	Συνασπισμός των ευρωπαϊών μοναρχών μετά τη συντριβή του Ναπολέοντα (1815) με στόχο την καταστολή των επαναστατικών κινήματων.

Καθαρότητα φυλετική	Αναφέρεται σε άτομα που έχουν “αμιγή” καταγωγή, που δεν έχουν δεχτεί επιμειξίες (καθαρόαιμοι). Τη θεωρία της φυλετικής καθαρότητας διέτυπωσε ο Γκομπινώ (J. A. Gobineau, 1866-1882) και ο Τσάμπερλαιν (Chamberlain, 1855-1927). Η θεώρηση του Τσάμπερλαιν για την υπεροχή της Αρίας φυλής “πέρασε στην πολιτική θεωρία του εθνικοσοσιαλισμού” (Ναζιστές).
Καλβινισμός	Δόγμα των οπαδών της θρησκευτικής μεταρρύθμισης, που είχαν ως πνευματικό ηγέτη το μεταρρυθμιστή Ιωάννη Καλβίνο. Οι οπαδοί του Καλβίνου ονομάζονταν και Ουγενότοι.
Καπέλα Σιστίνα	Παρεκκλήσι του πάπα Σίξτου στο Βατικανό. Το διακόσμησε υπέροχα με ζωγραφικές συνθέσεις του ο Μιχαήλ Άγγελος.
Καπιταλισμός	Οικονομικό σύστημα κατά το οποίο τα κεφάλαια και τα μέσα παραγωγής ανήκουν σε ιδιώτες. Λέγεται και κεφαλαιοκρατία. Θεωρείται ότι έχει τρία στάδια: το εμπορευματικό, το βιομηχανικό και το χρηματιστικό.
Μεγαλοαστοί	Οι ισχυρότεροι εκπρόσωποι της αστικής τάξης, τραπεζίτες, βιομήχανοι, εφοπλιστές, μεγαλέμποροι, γενικά μεγάλοι επενδυτές.
Μικροαστοί	Τα κατώτερα στρώματα της αστικής τάξης, υπάλληλοι, ναυτικοί, μικρέμποροι και μικρής οικονομικής επιφάνειας επιχειρηματίες.
Παλιό Καθεστώς	Με τον όρο αυτό νοείται το απολυταρχικό μοναρχικό καθεστώς που επικρατούσε στη Γαλλία πριν από την Επανάσταση του 1789.
Πανσλαβιστική πολιτική	Η πολιτική που άσκησε η Ρωσία κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα στη Βαλκανική Χερσόνησο: ευνοούσε τις εθνικιστικές διεκδικήσεις των ολαβικών κρατών (Σερβίας, Βουλγαρίας), για να εξασφαλίσει την επέκταση της επιρροής της στην ευρύτερη περιοχή.
Προλετάριοι	Οι ανήκοντες στη φτωχότερη τάξη, οι χειρώνακτες που δεν έχουν ιδιοκτησία. “Προλετάριοι όλου του κόσμου ενωθείτε”: σύνθημα που κήρυττε τη συνένωση των αδικημένων της κοινωνίας (ών) και την επανάσταση για την ανατροπή του αστικού καθεστώτος.
Φεουδαρχικά προνόμια	Τα φορολογικά, κοινωνικά και άλλα προνόμια που είχαν κατά το Μεσαίωνα οι ευγενείς σε σχέση με τον υπόλοιπο πληθυσμό της περιοχής τους.
Φρυκτωρίες	Μετάδοση σημάτων σε μεγάλες αποστάσεις με φωτιές από υψώματα, κορυφές βουνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αναγνωστοπούλου Σία, Μικρά Ασία 19ος αι., -- 1919. Οι Ελληνορθόδοξες κοινότητες από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1977.

Βακαλόπουλος Απ., Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τομ. Α-Δ, Θεσσαλονίκη 1964-1974.

Γαρδίκια - Κατσιαδάκη Ελένη, Η Ελλάδα και η Βαλκανική Εμπλοκή: Ελληνική Εξωτερική Πολιτική (1911-1913), Σύλλογος προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 1995.

Γιαννουλόπουλος Γιάννης Ν., Ο μεταπολεμικός κόσμος, Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία, 1945 - 1963, Παπαζήσης, Αθήνα 1992.

Δαφνής Γρηγόριος, Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961, Αθήνα 1961.

Δερτιλής Γιώργος, Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909, Εξάντας, Αθήνα 1985.

Δόντα Βισβίζη Δόμνα, Ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου 1945-70. Β' έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Βάνιας, Θεσ/νίκη 1984.

Ελλάδα, Ιστορία και πολιτισμός, εκδ. Μαλλιάρης - Παιδεία, τ. 5 και 6.

Η Ελλάδα στη δεκαετία του 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση. Συλλογικός τόμος, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.

Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία. Κατοχή. Αντίσταση. Πρακτική του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου, επιστημονική επιμέλεια Χ. Φλάισερ - Ν. Σβορώνος. Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα 1989.

Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Οι απαρχές 1900-1922. Συλλογικό έργο. Επιμ. Χρ. Χατζηιωσήφ, Α' τόμος, Μέρος 1ο, Μέρος 2ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, τ. ΙΒ', ΙΓ', ΙΔ', ΙΕ', ΙΣΤ' Αθήνα 1977-1998.

Ιστορικός Άτλας, 20ός αιώνας. Ο τελικός απολογισμός του αιώνα μας. Υπεύθυνος έκδοσης Richard Overy, “Η Καθημερινή”, Αθήνα 1999.

Κολιόπουλος Σ. Ιωάννης, Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789-1945. Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, Βάνιας, Θεσ/νίκη 1987.

Κολιόπουλος Ιωάννης, Η ληστεία στην Ελλάδα (19ος αιώνας) “Περί λύχνων αφάς”. Εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1996.

Κοραντής Α. Ι., Τεχεράνη - Γιάλτα - Πότονταμ (1943 - 1945), Εστία, Αθήνα.

Κουλούρη Χριστίνα, Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας. Γυμναστικά και Αθλητικά σωματεία 1870-1922, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς - 32 - Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1997.

Κρεμμυδάς Β., Νεότερη ιστορία, Εκδ. Γνώση, Αθήνα 19842.

Λάσκαρης Θ. Μ., Το Ανατολικόν Ζήτημα. 1800-1923, τ. Α' (1800-1878), εκδ. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 1978.

Λιάκος Αντώνης, Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών, Αθήνα 1993.

Λεονταρίτης Γεώργιος Β., Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, μτφρ. Σαράντης Αντίοχος, Εξάντας, Αθήνα 1978.

Λυδάκης Στέλιος, Ιστορία της Νεοελληνικής Ζωγραφικής 16ος-20ός αιώνας, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1976.

Μαρκεζίνης Γεώργιος Β., Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, τ. 3: Η Μεγάλη Εξόρμησις 1919 - 1922, Πάπυρος, Αθήνα 1996, τ. 4: Η Νέα Εποχή 1923-1964, Πάπυρος, Αθήνα 1980.

Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του. Συλλογικό έργο. Εποπτεία **Θάνου Βερέμη** και **Οδυσσέα Δημητρακόπουλου**, Φιλιππότης, Αθήνα 1980.

Μπογδανόπουλος Δ., Φιλική Εταιρεία, Πάτρα, χχ.

Ο ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγουπόλεις στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο. Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1909.

Πρωτοψάλτης Γ. Ε., Η Φιλική εταιρεία, Αθήνα 1964.

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, Η Ελληνική εξωτερική πολιτική. Από τις αρχές του 20ού αιώνα ως το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, Αθήνα 1983.

Σκοπετέα Έλλη, Η Δόση της Ανατολής, Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Γνώση, Αθήνα 1992.

Φλάισερ Χάγκεν, Στέμμα και οβάρια. Η Ελλάδα της κατοχής και της Αντίστασης 1941-44, Παπαζήσης, Αθήνα.

Ξένη

Ασίμοφ Ισαάκ, Το χρονικό των επιστημονικών ανακαλύψεων, Ηράκλειο 1997.

Berstein Serge - Milza Pierre, Ιστορία της Ευρώπης, τόμος 2ος, Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919, μτφρ. Αναστ. Δημητρακόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997.

Berstein Serge - Milza Pierre, Ιστορία της Ευρώπης, τόμος 3ος, Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης 1919 έως σήμερα, Αθήνα 1997.

Burns E., Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην Ιστορία και τον Πολιτισμό της Νεότερης Ευρώπης, τ. Β', Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1984.

Dakin D., Η ενοποίηση της Ελλάδας (1770-1923), μτφρ. Α. Ξανθόπουλος, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1982.

Gombrich E., Το χρονικό της τέχνης, Αθήνα 1998.

Hobsbaum Eric, Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος εικοστός αιώνας 1914-1991, Θεμέλιο, Αθήνα 1997.

Hollingswoth M., Η τέχνη στην ιστορία του ανθρώπου, Φλωρεντία 1998.

Ιναλτζίκ Χαλίλ, Η Οθωμανική Αυτοκρατορία Η κλασική εποχή, 1300-1600 Μεταφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.

Petropulos John, Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843) ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997².

Sugar F. Peter, Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία (1354-1804) Αθήνα, Εκδ. Σμίλη, τ. Α-Β, 1994.

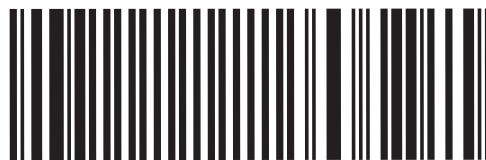
Βάσει του ν. 3966/2011 τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου, των ΕΠΑ.Λ. και των ΕΠΑ.Σ. τυπώνονται από το ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν στη δεξιά κάτω γωνία του εμπροσθόφυλλου ένδειξη «ΔΙΑΤΙΘΕΤΑΙ ΜΕ ΤΙΜΗ ΠΩΛΗΣΗΣ». Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δεν φέρει την παραπάνω ένδειξη θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946,108, Α').

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων / ΙΤΥΕ - ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ.

Κωδικός βιβλίου: 0-24-0624
ISBN 978-960-06-2799-2

ITYE **ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ**
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ & ΕΚΔΟΣΕΩΝ
"ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ"

(01) 000000 0 24 0624 4